

hfr Noo aninght mit Noo 63
an gubinder nardar. G.

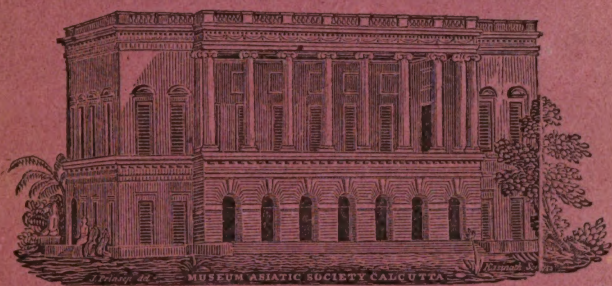
H. 141 Le
207. 7/59 Ch

A. or. 20 / 25

BIBLIOTHECA INDICA;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
Hon. Court of Directors of the East India Company,
AND THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 142.

सर्वदर्शनसङ्ग्रहः ।

SARVADARS'ANA SAᅅGRAHA;

OR AN

EPITOME OF THE DIFFERENT SYSTEMS OF INDIAN
PHILOSOPHY.

By MADHAVACHARYA

EDITED BY PAᅅDITA IS'WARACHANDRA VIDYÁSÁGARA,

Principal of the Sanskrita College, Calcutta.

FASCICULUS ~~III~~

I. II.

Bibl.
Ind.
25

PRINTER

WILLIAMS & NORGATE,

PRESS.

AGENTS TO THE

Asiatic Society of Bengal, Calcutta,

14, HENRIETTA STREET, COVENT GARDEN,

LONDON.

899

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in several lines and appears to be a formal document or letter. A large, dark diagonal line is drawn across the center of the page, crossing out the text.

A. no. 20

(25)

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 63 and 142.

SARVADARS'ANA SAÑGRAHA;

OR AN

EPITOME OF THE DIFFERENT SYSTEMS OF INDIAN
PHILOSOPHY.

BY MĀDHAVĀCHĀRYA

EDITED BY PAṆḌITA IS'WARACHANDRA VIDYĀSĀGARA,

Principal of the Sanskrita College, Calcutta.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1858.

Staatsbibliothek
MÜNCHEN

P R E F A C E.

THE Sarvadarsanasangraha is a work by Mádhaváchárya, the well-known scholiast of the Vedas. It contains short notices of all the systems of Indian Philosophy, and as such is very valuable. It is natural to suppose that every Indian Sanskrit scholar would have possessed a copy of a treatise of so much importance. But it is somewhat singular that manuscripts of the work are very rare, and that the great majority of the learned of this country are probably not even aware of its existence. If not printed now, the Sarvadarsanasangraha would, in all probability, share the common fate of many other valuable relics of Sanskrit learning. To preserve the work from destruction I proposed to the Asiatic Society of Bengal to edit the work for them if they would undertake to print it. My offer was kindly accepted, and the work, under their auspices, is printed and published.

When I first undertook to edit the work, I was under the impression that the task would be an easy one. There were two manuscripts in Calcutta, one in the Library of the Sanskrit College, and the other in that of the Asiatic Society. On first reading the book I thought that the former manuscript was sufficiently correct. But scrutinizing it with the care necessary for publication, I collated it with the copy in the Society's Library and found that without the aid of more manuscripts, the readings in several passages in which the two manuscripts differ, could not be reconciled. No other manuscripts were however procurable in Bengal; but by good fortune I procured three manuscripts from Benares. These were of essential service to me, and it was only after carefully collating them with the texts in Calcutta that I have been able to edit the work.

I feel it my duty here to express my great obligations to Mr. Edward Hall, late of the Benares College, through whose kind exertions the Benares manuscripts were received. Without his timely aid it would have been impossible for me to execute the task I had undertaken with the accuracy requisite. My obligations are also due to Professors Jayanáráyana Tarkapanchánana and Táránátha Tarkaváchaspati of the Sanskrit College for the material assistance that they afforded to me in the undertaking.

Sanskrit College,
The 20th January, 1858.

सर्वदर्शनसंग्रहः ।

नित्यज्ञानाश्रयं वन्दे निःश्रेयसनिधिं शिवम् ।
येनैव जातं मद्द्यादि तेनैवेदं सकर्तृकम् ॥
पारं गतं सकलदर्शनसागराणा-
मात्मोचितार्थचरितार्थितसर्वलोकम् (१) ।
श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलागमज्ञं
सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ॥
श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेन मद्भौजसा ।
क्रियते माधवार्य्येण सर्वदर्शनसङ्ग्रहः ॥
पूर्वेषामतिदुस्तराणि सुतरामालोच्य शास्त्राण्यसौ
श्रीमत्सायणमाधवः प्रभुरूपन्यास्यत् सतां प्रीतये ।
दूरोत्सारितमत्सरेण मनसा षट्पणुन्तु तत् सज्जना
माल्यं कस्य विचित्रपुष्परचितं प्रीत्यै न सञ्जायते ॥

अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेयसप्रदत्वमभिधीयते वृह-
स्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्वाकेण दूरो-
त्सारितत्वात् दुर्च्छेदं हि चार्वाकस्य चेष्टितम् । प्रायेण सर्वप्रा-
णिनस्तावत् यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः । भस्मो-

(१) आत्मोचिताचरितमर्थितसर्वलोकम् । पाठान्तरम् ।

भूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुत इति लोकगाथामनुबन्धाना
नीतिकामशास्त्रानुसारेणार्थकामावेव पुरुषार्थो मन्यमानाः पा-
रलौकिकमर्थमपङ्गुवानास्त्वावर्वाकमतमनुवर्त्तमाना एवानुभू-
यन्ते । अत एव तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थमपरं
नामधेयम् ।

तत्र पृथिव्यादीनि भूतानि चत्वारि तत्त्वानि तेभ्य एव
देहाकारपरिणतेभ्यः किष्वादिभ्यो मदशक्तिवत् चैतन्यमुपजा-
यते तेषु विनष्टेषु सत्सु स्वयं विनश्यति । तदिह विज्ञानघन
एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्पाद्य तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञा-
स्तीति । तत् चैतन्यविशिष्टदेह एवात्मा देहातिरिक्त आत्मनि
प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षैकप्रमाणवादितया अनुमानादेरनङ्गीका-
रेण प्रामाण्याभावात् ।

अङ्गनाल्लिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । न चास्य दुःख-
संभिन्नतया पुरुषार्थत्वमेव नास्तीति मन्तव्यम् अवर्जनीयतया
प्राप्तस्य दुःखस्य परिहारेण सुखमात्रस्यैव भोक्तव्यत्वात् । तद्यथा
मत्स्यार्थी सञ्जलान् सकण्टकान् मत्स्यानुपादत्ते स यावदादेयं
तावदादाय निवर्त्तते । यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धा-
न्यान्याहरति स यावदादेयं तावदादाय निवर्त्तते । तस्मा-
द्दुःखभयान्नानुकूलवेदनोयं सुखं त्यक्तुमुचितम् । न हि मृगाः
सन्तीति शालयो नोप्यन्ते । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थास्यो
नाधिश्रीयन्ते । यदि कश्चिद् भीरुर्दृष्टं सुखं त्यजेत् तर्हि स
पशुवन्मुखी भवेत् । तदुक्तम्

त्याज्यं सुखं विषयसङ्गमजन्म पुंसां

दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणेषा ।

ग्रीहीन् जिहासति सितोत्तमतण्डुलाब्धान्

को नाम भोस्तुषकणोपहितान् हितार्थी ॥

ननु पारलौकिकसुखाभावे बद्धवित्तवयशरीरायांससाथे
अग्निहोत्रादौ विद्यावृद्धाः कथं प्रवर्त्तिष्यन्ते इति चेत् तदपि न
प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टे अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषैर्दूषिततया
वैदिकमन्त्रैरेव धूर्त्तवकैः परस्परं कर्मकाण्डप्रामाण्यवादिभि-
र्ज्ञानकाण्डस्य ज्ञानकाण्डप्रामाण्यवादिभिः कर्मकाण्डस्य च
प्रतिस्तिप्रत्वेन चर्या धूर्त्तप्रलापमात्रत्वेन अग्निहोत्रादेर्जीविका-
मात्रप्रयोजनत्वात् । तथाचाभाणकः

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्डनम् ।

बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति वृहस्पतिः ॥

अत एव कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकं लोकसिद्धो राजा
परमेश्वरः देहोच्छेदो मोक्षः । देहात्मवादे च कृशोऽहं कृष्णो
ऽहमित्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तिः । मम शरीरमिति व्यव-
हारो राशेः शिर इत्यादिवदौपचारिकः ।

तदेतत् सर्वं समयाहि ।

अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवाय्वनलानिहाः ।

चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते ।

किंलादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदश्नक्तिवत् ॥

अहं खूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ।

देहः सौम्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः ॥

मम देहोऽयमित्युक्तिः सम्भवेदौपचारिकीति ॥

स्यादेतत् स्यादेव मनोरथो यद्यनुमानादेः प्रामाण्यं न स्यात् अस्ति च प्रामाण्यं कथमन्यथा धूमोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरुपपद्येत । नद्यास्तीरे फलाणि सन्तीति वचन अवलम्बनान्तरं फलार्थिणां नदीतीरे प्रवृत्तिरिति । तदेत-
न्ननोराज्यविजृम्भणम् । व्याप्तिपक्षधर्मताशालि हि लिङ्गं गम-
कमभ्युपगतमनुमानप्रामाण्यवादिभिः । व्याप्तिसौभयविधोपा-
धिविधुरः सम्बन्धः स च सत्तया चक्षुरादिवन्नाङ्गभावं भजते
किन्तु ज्ञाततया । कः खलु ज्ञानोपायो भवेत् । न तावत् प्र-
त्यक्षं तच्च वाङ्मनान्तरं वाभिमतम् । न प्रथमः तस्य सम्प्रयुक्त
विषयज्ञानजनकत्वेन भवति प्रसरसम्भवेऽपि भूतभविष्यतोस्तदस-
म्भवेन सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेर्दुर्ज्ञानत्वात् । न च व्याप्तिज्ञानं
सामान्यगोचरमिति मन्तव्यं व्यक्तेरविनाभावाभावप्रसङ्गात् ।
नापि चरमः अन्तःकरणस्य वहिरिन्द्रियतन्त्रत्वेन वाह्येऽर्थे
ज्ञातव्येण प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदुक्तम् चक्षुराद्युक्तविषयं परतन्त्रं
वह्निर्मन इति । नाप्यनुमानं व्याप्तिज्ञानोपायः तत्र तत्राप्येव-
मिति अनवस्थादौस्थ्यप्रसङ्गात् । नापि शब्दसदुपायः काणाद्
मतानुसारेणानुमान एवान्तर्भावात् अनन्तर्भावे वा वृद्धयव-
हाररूपलिङ्गावगतिसापेक्षतया प्रागुक्तदूषणलङ्घनाजङ्गलत्वात्
धूमधूमध्वजयोरविनाभावोऽस्तीति वचनमात्रे मन्वादिवद् वि-
द्यासाभावाच्च । अनुपदिष्टाविनाभावस्य पुरुषस्यार्थान्तरदर्शने-

गार्थान्तरानुमित्यभावे स्वार्थानुमानकथायाः कथाशेषत्वप्रस-
ङ्गाच्च । उपमानादिकन्तु दूरापासं तेषां संज्ञासंज्ञिसम्बन्धादि
बोधकत्वेनागौपाधिकसम्बन्धबोधकत्वासम्भवात् । किञ्च उपाध्य-
भावोऽपि दुरवगमः उपाधीनां प्रत्यक्षत्वनियमासम्भवेन प्रत्य-
क्षाणामभावस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि अप्रत्यक्षाणामभावस्याप्रत्यक्षतया
अनुमानाद्यपेक्षायामुक्तदूषणानतिवृत्तेः । अपि च साधनाव्या-
पकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिरिति तल्लक्षणं कचीकर्त्तव्यम् । तदु-
क्तम् अव्याप्तसाधनो यः साध्यसमव्याप्तिरुच्यते स उपाधिरिति ।
शब्देऽनित्यत्वे साध्ये सकर्तृकत्वं घटत्वमश्रावणतां व्यावर्त्तयितुमु-
पात्तान्यत्र क्रमतो विशेषणानि त्रीणि तस्मादिदमनवद्यं समा-
समेत्यादिनोक्तमाचार्यैस्तेति (१) । तत्र विध्यध्यवसायपूर्वकत्वा-
न्निषेधाध्यवसायस्योपाधिज्ञाने जाते तदभावविशिष्टसम्बन्धरूपं
व्याप्तिज्ञानं व्याप्तिज्ञानाधीनं चोपाधिज्ञानमिति परस्परअव-
यञ्जप्रहारदोषो वञ्जलेपायते । तस्मादविनाभावस्य दुर्बोधतया
नानुमानाद्यवकाशः । धूमादिज्ञानानन्तरमग्न्यादिज्ञाने प्रवृत्तिः
प्रत्यक्षमूलतया भ्रान्त्या वा युज्यते । क्वचित् फलप्रतिलम्बस्तु
मणिमन्त्रौषधादिवत् यादृच्छिकः । अतस्तत्साध्यमदृष्टादिक-
मपि नास्ति । नन्वदृष्टानिष्टौ जगद्वैशिष्ट्यमाकस्मिकं स्यादिति
चेत् न तद्गद्गं स्वभावादेव तदुपपत्तेः । तदुक्तम्

(१) समासमाविनाभावावेकत्र स्तो यदा तदा ।

समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोऽप्रयोजकः ॥

अग्निरूपो जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः ।

केनेदं चिचितं तस्मात् स्वभावात्तद्भावस्त्वितिरिति ॥

तदेतत् सर्वं दृश्यतिनाप्युक्तम् ।

न स्वर्गे नापवर्गे वा नैवात्मा पारलौकिकः ।

नैव वर्षाग्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥

अग्निश्चेत् चयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्डनम् ।

बुद्धिपौरुषहीनानां जीविका धाटनिर्भिता ॥

पशुस्येन्नित्तः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति ।

स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते ॥

मृतानामपि जन्तूनां आर्द्रं चेत्तृप्तिकारणम् ।

गच्छतामिह जन्तूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम् ॥

स्वर्गस्थिता यदा दृष्टिं गच्छेयुस्तत्र दानतः ।

प्रासादस्योपरिस्थानामत्र कस्मान्न दीयते ॥

यावज्जीवेत् सुखं जीवेद्दुःखं कृत्वा घृतं पिवेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

यदि गच्छेत् परं लोकं देहादेष विनिर्गतः ।

कस्मान्भूयो न चायाति बन्धुस्त्रेहसमाकुलः ॥

ततश्च जीवनोपायो ब्राह्मणैर्विहितस्त्विति ।

मृतानां प्रेतकार्याणि न त्वन्यद्विद्यते कश्चित् ॥

चयो वेदस्य कर्त्तारो भण्डधूर्त्तनिष्पराः ।

जर्फरीतुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥

अथस्वाच हि शिश्नन्तु पत्नीपादं प्रकीर्त्तितम् ।

भण्डैस्तद्वत् परञ्चैव याच्चजातं प्रकीर्त्तितम् ॥

मांशानां खादनं तद्वन्निशचरसमीरितमिति ॥

तस्माद्ब्रह्मणां प्राणिनामनुग्रहार्थं चार्वाकमतमाश्रयणीय-
मिति रमणीयम् ॥

इति सायणमाधवीये सर्वदर्शनसङ्ग्रहे चार्वाकदर्शनम् ॥

अत्र बौद्धैरभिधीयते यदभ्यधायि अविनाभावो दुर्बोध
इति तदसाधीयः तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामविनाभावस्य सुज्ञान-
त्वात् । तदुक्तम्

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

अविनाभावनियमो दर्शनान्तरदर्शनादिति ॥

अन्वयव्यतिरेकावविनाभावनिसाधकावितिपक्षे साध्यसाध-
नयोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत् भूते भविष्यति वर्त्तमाने
अनुपलभ्यमानेऽपि व्यभिचारशङ्काया अनिवारणात् । ननु
तथाविधस्यत्वे तावकेऽपि मते व्यभिचारशङ्का दुष्परिहरेति
चेत् मैवं वेचः विनापि कारणं कार्यमुत्पद्यतामित्येवंविधायाः
शङ्काया व्याघातावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्क्ये
यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरेयुः तदुक्तं व्याघाता-
वधिराशङ्केति । तस्मात्तदुत्पत्तिनिश्चयेन अविनाभावो नि-
श्चीयते तदुत्पत्तिनिश्चयस्य कार्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भ
पञ्चकनिबन्धनः । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः कारणोपलम्भो
सत्युपलम्भः उपलम्भस्य पश्चात् कारणानुपलम्भादनुपलम्भ इति

पञ्चकारणा धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चोयते ।
 तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चोयते यदि शिंशपा
 वृक्षत्वमतिपतेत् स्वात्मानमेव जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः
 अप्रवृत्ते तु बाधके भूयः सहभावोपलभ्येऽपि व्यभिचारशङ्कायाः
 को निवारयिता । शिंशपावृक्षयोश्च तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं
 शिंशपेति सामानाधिकरण्यबलादुपपद्यते । न ह्यत्यन्ताभेदे तत्
 सम्भवति पर्यायत्वेन युगपदपि प्रयोगायोगात् नाप्यत्यन्ताभेदे
 गवाश्वयोरनुपलभ्यात् । तस्मात् कार्यत्मानौ कारणमात्मान-
 मनुमापयत इति सिद्धम् ।

यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्यात् तं प्रति
 ब्रूयात् अनुमानं प्रमाणं न भवतीत्येतावन्मात्रमुच्यते तत्र न
 किञ्चन साधनमुपन्यस्यते उपन्यस्यते वा । न प्रथमः एकाकिनी
 प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायात् । नापि चरमः
 अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रुवाणेन त्वया अग्निरस्त्ववचन-
 स्तोपन्यासे मम माता बन्धेतिवद्वाघातापातात् । किञ्च प्रमाण-
 तदाभासव्यवस्थापनं तत्समानजातीयत्वादिति वदता भवतैव
 स्वीकृतं स्वभावानुमानम् । परगताविप्रतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गे-
 नेति ब्रुवता कार्यलिङ्गकमनुमानम् अनुपलभ्या कश्चिदर्थं
 प्रतिषेधयतानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानम् । तथाचोक्तं तथागतैः ।

प्रमाणान्तरसामान्यस्थितिरन्यधियां गतेः ।

प्रमाणान्तरसङ्गावः प्रतिषेधाच्च कस्यचिदिति ॥

पराक्रान्तञ्चात्र स्वरिभिरिति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरन्यते ।

ते च बौद्धास्तुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति ।
 ते च माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा
 बौद्धा यथाक्रमं सर्व्वशून्यत्व वाङ्मशून्यत्व वाङ्मार्थानुमेयत्व वा-
 ङ्मार्थप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते । यद्यपि भगवान् बुद्ध एक एव
 बोधयिता तथापि बौद्धव्यानां बुद्धिभेदाच्चातुर्विध्यं यथा गतो
 ऽक्षमर्क इत्युक्ते आरक्षैरानूचानादयः खेटानुसारेणाभिसर-
 णपरस्परहरणसदाचरणादिसमयं बुध्यन्ते । सर्व्वं क्षणिकं क्षणिकं
 दुःखं दुःखं स्वल्पक्षणं स्वल्पक्षणं शून्यं शून्यमिति भावनाचतुष्टयमु-
 पदिष्टं द्रष्टव्यम् । तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणानां सत्त्वेनानुमा-
 तव्यं यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सक्तस्यामी भावा
 इति । न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य
 नीलादिक्षणानां प्रत्यक्षासिद्धत्वात् व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्या-
 वृत्तिन्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तावक्षणिकात् सत्त्वव्यावृत्तेः
 सिद्धत्वाच्च । तच्चार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च
 क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति परस्परविरोधे हि न प्रका-
 रान्तरस्थितिः । नैकतापि विदुद्धानामुक्तिमात्रविरोधत इति
 न्यायेन व्याघातस्योद्भूतत्वात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सका-
 ञ्चाज्ञावर्त्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यावर्त्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव
 सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम् ।

नन्वक्षणिकस्थार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत् तद्-
 युक्तं विकल्पासहत्वात् तथा हि वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले
 अतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति नो

धा । आद्ये तथोरजिराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य ज्ञेयायोगात् यत्
 यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव यथा सामर्थ्यो
 स्वकार्यं समर्थसाधनं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च । द्वितीयेऽपि
 कदापि न कुर्यात् सामर्थ्यमात्रानुबन्धित्वादर्थक्रियाकारित्वस्य
 यत् यदा यन्न करोति तत् तदा तत्रासमर्थं यथा हि शिला-
 ब्रह्ममङ्कुरे न चैष वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले वृक्षवर्त्तिव्य-
 माणे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्ययाच्च । ननु क्रमवत्सहकारि-
 स्त्वाभात् स्वाधिगः अतीतानागतयोः क्रमेण क्रमणमुपपद्यते
 इति चेत् तच्चेदं भवान् पृष्टो व्याचष्टां सहकारिणः किं भाव-
 श्लेषकुर्वन्ति न वा न चेत् नापेक्षणीयास्ते अकिञ्चित् कुर्वन्तां
 तेषां तादात्म्यायोगात् । उपकारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किं
 भावाद्भिद्यते न वा भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात्
 न भावस्वात्क्षणिकस्य आगन्तुकातिशयान्बन्धव्यतिरेकानुविधा-
 यित्वात् कार्यस्य । तदुक्तम्

वर्धातपाभ्यां किं व्यान्नस्यर्थाण्यस्ति तयोः फलम् ।

चर्षोपमस्येत् सोऽनित्यः खतुस्यस्येदसत्फल इति ॥

अथ भावस्यैः सहकारिभिः सहैव कार्यं करोतीति स्वभाव
 इति चेत् अङ्ग तर्हि सहकारिणो न अङ्गात् प्रत्युत पस्त्राय-
 मानानपि गले पाशेन बद्धा कृत्यं कार्यं कुर्यात् स्वभावस्वान-
 यायात् । किञ्च सहकारिजन्योऽतिशयः किमतिशयान्तरमार-
 भते न वा उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षणप्रसङ्गः । अति-
 शयान्तरारम्भपक्षे बहुमुखानवस्थादौस्थ्यमपि स्यात् अतिशये

जनयितव्ये सहकार्यन्तरापेक्षार्थां तत्परम्परापात इत्येकानवस्था
 ऽऽख्येया तथाहि सहकारिभिः सखिलपवनादिभिः पदार्थसा-
 र्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा
 तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत् बीजस्यातिशयमादधानं सह-
 कारिषापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्वदोषकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि
 सदोदयः प्रसज्येत । तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाषैः सहकारि-
 भिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे तस्मिन्नुपकारे पूर्वन्यायेन सह-
 कारिषापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्पाद्यबीजगताति-
 शयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता । अथोपकारः कार्यार्थमपेक्ष-
 माणोऽपि बीजादिनिरपेक्षं कार्यं जनयति तस्मापेक्षो वा । प्रथमे
 बीजादेरहेतुत्वमापतेत् । द्वितीये अपेक्ष्यमाणेन बीजादिना
 उपकारे अतिशय आधेयः एवं तत्र तत्रापीति बीजादिजन्या-
 तिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा
 भवेत् । एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युपकारा-
 न्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाश्रयातिशयपरम्परापात
 इति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात् । अथ भावादभिज्ञोऽति-
 शयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावो
 ऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यस्यातिशयात्मा कुर्मद्रूपादिपद
 वेदनीया जायत इति फलितं ममापि मनोरथद्रुमेण ।

तस्मादक्षणिकस्थार्थज्ञिया दुर्घटा नाप्यक्रमेण घटते विक-
 स्यासत्वात् । तथाहि युगपत्सकलकार्यकरणसमर्थः स भाव-
 स्यदुत्तरकालमनुवर्तते य वा । प्रथमे तत्कालवत् कालान्त-

रेऽपि तावत् कार्यकरणमापतेत् । द्वितीये स्थायित्ववृत्त्याश्चा
 मूषिकभक्षितबीजादावफुरादिजननप्रार्थनामनुहरेत् । यत् विर-
 द्भुधर्माध्यक्षं तन्नामा यथा ग्रीतोष्णे । विरद्भुधर्माध्यक्षस्वायमिति
 जलधरे प्रतिबन्धसिद्धिः । न चायमसिद्धो हेतुः स्थायिनि का-
 लभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विपर्ययसिद्धत्वान्तत्रासाम-
 र्थसाधकौ प्रसङ्गतद्विपर्ययौ प्रागुक्तौ सामर्थ्यसाधकावभिधीयेते
 यद्यदा यज्जननासमर्थं तत्तदा तन्न करोति यथा शिलाशक-
 लमफुरम् असमर्थश्चायं वर्त्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीता-
 नागतयोरर्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः यद्यदा यत् करोति तत्तदा
 तत्र समर्थं यथा सामग्री स्वकार्यं करोति चायमतोतानागत-
 काले तत्कालवर्त्तिन्यावर्त्यक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्यत्ययः विप-
 र्ययः । तस्माद्विपक्षे क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या व्यापकानुपलम्बेनाधि-
 गतव्यतिरेकव्याप्तिकं प्रसङ्गतद्विपर्ययबलान् गृहीतान्वयव्याप्तिकं
 सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्यतीति सिद्धम् । तदुक्तं ज्ञान-
 त्रिया

यत् सत्तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तस्य भावा अमी
 सन्ताश्चक्रिरिदार्थकर्माणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा न सा ।
 नाथेकैव विधान्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेत्
 द्वेषापि क्षणभङ्गसङ्गतिरतः साध्ये च विश्राम्यतीति ।

न च कणभक्षाक्षरणादिपक्षकक्षीकारेण सत्तासामान्ययो-
 गित्वमेव सत्त्वमिति मन्तव्यं सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्र-
 सङ्गात् । न च तत्र स्वरूपसत्तानिवन्धनः सङ्गवहारः प्रयोजक-

गौरवापत्तेः अनुगतत्वाननुगतत्वविकल्पपराहतेषु सर्षपमही-
 धर्गादिषु विखल्लेषु ल्लेष्वनुगतस्थाकारस्य मणिषु सूत्रवद्भूत-
 कणेषु गुणवशाप्रतिभासनाच्च । किञ्च सामान्यं सर्वगतं स्वाश्रय-
 सर्वगतं वा प्रथमे सर्व्वस्तुसङ्करप्रसङ्गः अपसिद्धान्तापत्तिश्च
 यतः प्रोक्तं प्रश्नस्थापादेन स्वविषयसर्व्वगतमिति । किञ्च विद्य-
 माने घटे वर्त्तमानं सामान्यमन्यत्र जायमानेन सम्बन्धमानं
 तस्मादागच्छत् सम्बन्धते अनागच्छद्वा आद्ये द्रव्यत्वापत्तिः द्वि-
 तीये सम्बन्धानुपपत्तिः । किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते
 विनश्यति स्थानान्तरं गच्छति वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः
 द्वितीये नित्यत्ववाचो युक्त्युक्तिः तृतीये द्रव्यत्वप्रसक्तिः इत्यादि
 दूषणग्रहणस्तत्वात् सामान्यमप्रामाणिकम् । तदुक्तम्

अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोऽन्यस्थानजन्मनि ।

तस्मादचलतः स्थानाद्दृत्तिरित्यतियुक्ता ॥

यत्रासौ वर्त्तते भावस्येन सम्बन्धते न तु ।

तद्देशिनश्च व्याप्नोति किमप्येतन्महाद्भुतम् ॥

न याति न च तत्रासीदसि पञ्चान्नचांशवत् ।

जहाति पूर्वं नाधारमद्ये व्यसनसन्ततिरिति ॥

अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अङ्ग अन्यापोहाल-
 म्बन एवेति सन्नोष्टव्यमायुष्मतेति अलमतिप्रसङ्गेन ।

सर्व्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्व्वतीर्थकरसम्मतम् अन्यथा
 तन्निवृत्त्युपाये तेषां तन्निवृत्त्युपाये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात्
 सर्व्वं दुःखं दुःखमिति भावनीयम् । ननु किंवदिति पृष्टे दृष्टान्तः

कथनीय इति चेन्नैवं स्वलक्षणानां चक्षणां चणिकतया साक्ष-
 चक्षणाभावात् नैतेन सदृशमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात् । ततः
 स्वलक्षणं स्वलक्षणमिति भावनीयम् एवं शून्यं शून्यमित्यपि
 भावनीयं स्वप्ने जागरणे च न मया दृष्टमिदं रजतादीति वि-
 श्रिष्टनिषेधस्योपलम्भात् । यदि दृष्टं सत् तदा तद्विशिष्टस्य दर्श-
 नस्येदन्ताया अधिष्ठानस्य च तस्मिन्मध्यस्थस्य रजतत्वादेस्तत्सम्-
 बन्धस्य च समवायादेः सत्त्वं स्थात् न चैतदिष्टं कस्त्वचिदादिनः । न
 चार्द्धजरतीयमुचितं न हि कुक्कुत्या एको भागः पाकाद्य अपरो
 भागः प्रसवाद्य कल्प्यतामिति कल्प्यते । तस्मादध्यस्ताधिष्ठानत-
 त्सम्बन्धदर्शनद्रष्टृणां मध्ये एकस्थानेकस्य वा असत्त्वे निषेधविष-
 यत्वेन सर्व्वस्यासत्त्वं बलादापत्तेदिति भगवतोपदिष्टे माध्यमिका-
 स्तावदुत्तमप्रज्ञा इत्यमचीकथन् भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन क्षण-
 भङ्गाद्यभिधानमुखेन स्थायित्वानुकूलवेदनीयत्वानुगतसर्व्वसत्य-
 त्वभ्रमव्यावर्त्तनेन सर्व्वशून्यतायामेव पर्य्यवसानम् । अतस्तत्त्वं
 सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोणविनिर्मुक्तं शून्यमेव तथाहि
 यदि घटादेः सत्त्वं स्वभावस्तर्हि कारकव्यापारवैचर्य्यम् । असत्त्वं
 स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव दोषः प्रादुःभ्यात् । यथोक्तम्

न सतः कारणापेक्षा व्योमादेरिव युज्यते ।

कार्य्यस्वाप्तमिवी हेतुः स्वपुण्यादेरिवासत इति ।

विरोधादितरौ पञ्चावनुपपन्नौ तदुक्तं भगवता अस्वङ्कारा-
 वतारे

द्वङ्गा विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्य्यते ।

अतो निरभिलष्यासे निःस्वभावाश्च दर्शिता इति ।

इदं वस्तुवत्त्वायातं चद्वदन्ति विपश्चितः ।

यथा यद्यार्थास्त्वित्यन्ते विशीर्यन्ते तथा तथेति च ।

न क्वचिदपि पक्षे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । दृष्टार्थव्यवहारस्य न स्वप्नव्यवहारवत् संवृत्या सङ्गच्छते । अत एवोक्तम्

परित्राट्कामुकशुणामेकस्यां प्रमदातनौ ।

कुण्ठपः कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पना इति ।

तदेवं भावनाचतुष्टयवग्नान्निखिलवासनानिदृप्तौ परनिर्-
र्वाणं शून्यरूपं सेत्स्यतीति वयं कृतार्थाः नाम्नाकमुपदेशं कि-
ञ्चिदस्तीति । त्रिष्वैस्त्वावद्योगस्याचारश्चेति द्वयं करणीयम् ।
तत्राप्राप्तस्वार्थस्य प्राप्तये पर्यनुयोगो योगः गुरुक्तस्वार्थस्वाङ्गी-
करणमाचारः गुरुक्तस्वाङ्गीकरणादुत्तमाः पर्यनुयोगस्याकरणा-
दधमाश्च अतस्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः । गुरुक्तभाव-
नाचतुष्टयं वाह्यार्थस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृत्यान्तरस्य शून्यत्वञ्चा-
ङ्गीकृतं कथमिति पर्यनुयोगस्य करणात् केषाञ्चिद् योगाचा-
रप्रथा । एषा हि तेषां परिभाषा स्वयं वेदनं तावदङ्गीका-
र्यम् अन्यथा जगदान्धं प्रसज्येत । तत् कीर्त्तितं धर्मकीर्त्तिना ।

अप्रत्यक्षोपलम्बस्य गार्थदृष्टिः प्रविध्यतीति ।

वाचं वाचं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः । अर्थो ज्ञान-
याज्ञो भावादुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो वा न पूर्वः उत्पन्नस्य
स्वित्यभावात् नापरः अनुत्पन्नस्यासत्त्वात् । अथ मन्वेथाः अतीत
एवार्थो ज्ञानयाज्ञः तज्जनकत्वादिति तदपि वाच्यभाषितं वर्त्त-

मानतावभासविरोधात् इन्द्रियादेरपि यादृशत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च
यादृशः किं परमाणुरूपोऽर्थः अवयविरूपो वा । न चरमः कृत्स्नै-
कदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात् । न प्रथमः अतीन्द्रियत्वात्
षट्केन युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च । यथोक्तम्

षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंगता ।

तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रक इति ।

तस्मात् स्वयतिरिक्तयादृशविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव
स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम् । तदुक्तम्

नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः ।

यादृश्याहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते इति ।

यादृश्याहकयोरभेदस्यानुमातव्यः यदेद्यते येन वेदनेन त-
त्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा वेद्यन्ते तैश्च नीलादयः । भेदे
हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धितं न स्यात् तादात्म्यस्य निथ-
महेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यस्यायं यादृश्याहक-
संविन्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिंश्चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव
भ्रमः अत्राप्यनादिरविक्रिस्रप्रवाहाभेदवासनैव निमित्तम् ।
यथोक्तम्

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्भियोः ।

भेदस्य भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्द्राविवादय इति ।

अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्ययितदर्शनैः ।

यादृश्याहकसंविन्तिभेदवानिव लक्ष्यत इति च ।

न च रसवीर्यविपाकादि समानमाश्रामोदकोपार्जितमो-

दकार्णां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया
अपि बुद्धैर्व्यवहर्षपरिज्ञानानुरोधेन विभक्त्याद्याद्याहकाकार-
रूपवन्तया तिमिराद्युपहताह्णां केशोऽहनाडीज्ञानभेदवदना-
द्युपस्रववासनासामर्थ्याद्भवस्त्वापपत्तेः पर्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम्

अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते ।

विभक्तलक्षणयाद्याद्याहकाकारविप्लवा ॥

तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् ।

यदा तदा न सञ्ज्ञेया याद्याद्याहकलक्षणेति ॥

तस्माद्बुद्धिरेवानादिवासनावशाद्देहाकारावभासत इति
सिद्धम् । ततश्च प्रागुक्तभावनाप्रचयवसान्निखिलवासनोच्छेद-
विगलितविविधविषयाकारोपस्रवविशुद्धविज्ञानोद्देश्यो महोदय
इति । अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं वाद्यं वस्तुजातं नास्तीति तद-
द्युक्तं प्रमाणाभावात् । न च सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति
वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिन्नतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन
सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मकं
साधनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्थान्तर्मुखतया च भेदेन प्रति-
भासमानतया एकदेशलैककालत्वलक्षणसहत्वनियमासम्भवाच्च
नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभासः स्यात् नत्व-
दमिति प्रतिपत्तिः प्रत्ययादव्यतिरेकात् । अयोच्यते ज्ञानस्वरू-
पोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या वहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत इति न च
तत्राहमुल्लेख इति । तथोक्तम्

परिच्छेदान्तराद्योयं भागो वहिरिव स्थितः ।

ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपपन्न इति ॥

यदन्तर्ज्ञेयत्वं तद्विद्वदवभासत इति च ॥

तद्युक्तं वाच्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततथा वहिर्वदित्युपमानो-
क्तेर्युक्तेः न हि वसुमित्रो बन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षा-
वानाचचीत भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं
तत्प्रामाण्ये भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्परश्रयप्रस-
ङ्गाच्च अविमंवादान्नीलतादिकमेव संविदाना वाच्यमेवोपाद-
दते जगत्पुत्रेणैवात्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च । एवञ्चायम-
भेदसाधको हेतुर्गोमयपायसोयन्यायवदाभासतां भजेत अतो-
वहिर्वदिति वदता वाच्यं वाच्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय
एव वाणो भवन्तं प्रहरेत् ।

ननु ज्ञानाभिन्नकालस्थार्थस्य वाच्यत्वमनुपपन्नमिति चेत्
तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निलुप्तस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाका-
रसमर्पकतया समर्पितेन चाकारेण तस्थार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः
अतएव पर्यनुयोगपरिहारौ समग्राहिषाताम् ।

भिन्नकालं कथं वाच्यमिति चेत् वाच्यतां विदुः ।

हेतुत्वमेव च व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्पणत्वमिति ॥

तथाच यथा पुण्या भोजनमनुमीयते यथा च भाषया देशः
यथा वा सम्भ्रमेण स्नेहः तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम् ।
तदुक्तम्

अर्द्धेन घटयत्येतां न हि मुक्तार्द्धरूपताम् ।

तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपतेति ॥

न हि वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता तस्याः सर्वत्राविशेषात् तान्तु
 सारूप्यमाविशत् सरूपयितुं घटयेदिति च । तथाच वाह्यार्थ-
 सद्भावे प्रयोगः ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्काः ते सर्वे
 तदतिरिक्तसापेक्षाः यथा अविवक्षत्यजिगमिषति मयि वचन-
 गमनप्रतिभासा विवक्षु जिगमिषु पुरुषान्तरसन्तान सापेक्षाः
 तथाच विवादाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालयविज्ञाने
 कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखना इति । तत्रालयविज्ञानं नामाह-
 मास्यदं विज्ञानं नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम् । यथोक्तम्
 तत् स्यादालयविज्ञानं यद्भवेदहमास्यदम् ।

तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यस्त्रीलादिकमुल्लिखेदिति ॥

तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः प्रवृत्ति-
 विज्ञानहेतुर्वाह्योऽर्थो याह्य एव न वासनापरिपाकप्रत्ययः का-
 दाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम् । विज्ञानवादि-
 नथे हि वासनानामेकसन्तानवर्तिनामालयविज्ञानानां तत्तत्-
 प्रवृत्तिजननशक्तिः तस्यास्य स्वकार्योत्पादं प्रत्याभिमुख्यं परि-
 पाकः तस्य च प्रत्ययः कारणं स्वसन्तानवर्त्तिपूर्वक्षणः कक्षी-
 क्रियते सन्तानान्तरनिबन्धनत्वानङ्गीकारात् । ततश्च प्रवृत्तिज्ञा-
 नजननालयविज्ञानवर्त्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्वेऽप्यालयवि-
 ज्ञानवर्त्तिनः क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यं न चेदेकोऽपि न
 समर्थः स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्त्तित्वाविशेषात् । सर्वे समर्था
 इति पक्षे कार्यक्षेपानुपपत्तिः ततश्च कादाचित्कत्वनिर्व्वाहाय
 शब्दस्यैवपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः षडपि प्रत्यया-

चतुरः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्ते इति चतुरेषानिच्छताप्य-
 च्छमतिना खानुभवमनाच्छाद्य परिच्छेत्तव्यम् । ते चत्वारः
 प्रत्ययाः प्रसिद्धाः आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपतिरूपाः तत्र
 ज्ञानपदवेदनोपस्य नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्य-
 यात् नीलाकारता भवति समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञाना-
 होधरूपता सहकारिप्रत्ययादालोकाश्चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययादि-
 षयग्रहणप्रतिनियमः विदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्यप्राप्ते-
 र्निधामकं चक्षुरधिपतिर्भवितुमर्हति लोके निधामकस्याधिप-
 तिलोपलम्भात् । एवं चित्तचैत्यात्मकानां सुखादीनां चत्वारि
 कारणानि द्रष्टव्यानि एवं चित्तचैत्यात्मकस्कन्धः पञ्चविधः
 रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकः । तत्र रूप्यन्त एभिर्विषया
 इति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणोन्द्रियाणि रूप-
 स्कन्धः । आलस्यविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः ।
 प्रागुक्तस्कन्धद्वयसम्बन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदना-
 स्कन्धः । गौरित्यादिशब्दोत्पत्तिविज्ञानप्रवाहः संज्ञास्कन्धः ।
 वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमा-
 नादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः ।

तद्विदं सर्वं दुःखं दुःखायतनं दुःखसाधनञ्चेति भावयित्वा
 तन्निरोधोपायं तत्तज्ज्ञानं सम्यादयेत् । अत एवोक्तं दुःखसमु-
 द्हायनिरोधमार्गाश्चत्वारः आर्यस्य बुद्धाभिमतानि तत्त्वानि ।
 तत्र दुःखं प्रसिद्धं समुदायो दुःखकारणं तद्विविधं प्रत्ययोप-
 निबन्धनो हेतूपनिबन्धनश्च । तत्र प्रत्ययोपनिबन्धनस्य संग्राहकं

सूत्रम् इदं कार्यं ये अन्ये हेतवः प्रत्ययन्ति गच्छन्ति तेषाम-
 चमानानां हेतूनां भावः प्रत्ययत्वं कारणसमवायः तस्माच्चस्य
 फलं न चेतनस्य कस्यचिदिति सूत्रार्थः यथा बीजहेतुरङ्कुरो
 धातूनां षष्ठां समवायाज्जायते । तत्र पृथिवीधातुरङ्कुरस्य
 काठिन्यं गन्धञ्च जनयति अभ्यातुः स्नेहं रसञ्च जनयति
 तेजोधातु रूपमौष्यञ्च वायुधातुः स्पर्शनं चलनञ्च आका-
 शधातुरवकाशं शब्दञ्च चतुर्धातुर्यथायोगं पृथिव्यादिकम् ।
 हेतूपनिबन्धनस्य च संघाहकं सूत्रम् उत्पादादा तथागता-
 नामनुत्पादादा स्थितैवैषां धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिता
 धर्मनिवामकता च प्रतीत्य समुत्पादानुलोमतेति । तथाग-
 तानां बुद्धानां मते धर्माणां कार्यकारणरूपाणां या धर्मता
 कार्यकारणभावरूपा एषोत्पादादनुत्पादादा स्थिता यस्मिन्
 सति यदुत्पद्यते तत्तस्य कारणस्य कार्यमिति धर्मतेत्यस्य वि-
 वरणं धर्मस्य कार्यस्य कारणानतिक्रमेण स्थितिः स्वार्थिकस्त-
 ल्प्रत्ययः धर्मस्य कारणस्य कार्यं प्रति नियामकता । नन्वसं
 कार्यकारणभावस्येतन्मन्तरेण न सम्भवतीति अत उक्तं कारणे
 सति तत्प्रतीत्य प्राप्य समुत्पादे अनुलोमता अनुसारिता या
 सैव धर्मता उत्पादादनुत्पादादा धर्माणां स्थिता न चात्र
 कश्चिद्हेतनोऽधिष्ठातोपलभ्यत इति सूत्रार्थः । यथा प्रतीत्य
 समुत्पादस्य हेतूपनिबन्धः बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् काष्ठं काण्डा-
 खालो नास्त्राङ्गर्भस्ततः प्रूकं ततः पुष्पं ततः फलं न चात्र वाद्ये
 समुदाये कारणं बीजादि कार्यमङ्कुरादि वा चेतीयते अहमङ्कुरं

निर्वर्त्तयामि अहं वीजेन निर्वर्त्तित इति । एवमाध्यात्मिकेष्वपि कारणद्वयमवगन्तव्यम् । पुरःस्थिते प्रमेयाभौ गन्धविल्लरभीरुभिर्हपरम्यते । तदुभयनिरोधः तदनन्तरं विमलज्ञानोदयो वा मुक्तिः तन्निरोधोपायो मार्गः स च तत्त्वज्ञानं तच्च प्राचीनभावनाबलाद्भवतीति परमं रहस्यं सूत्रस्थानं पृच्छतां कथितं भवन्तश्च सूत्रस्थानं पृष्टवन्तः सौत्रान्तिका भवन्त्विति भगवताभिहिततया सौत्रान्तिकसंज्ञा सञ्जातेति । केचन बौद्धा वाङ्मेषु गन्धादिषु आन्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु सत्त्वपि तत्रानास्यामुत्पादयितुं सर्व्वं शून्यमिति प्राथमिकान् विज्ञेयानचीकथत् भगवान् द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रपदाविष्टान् विज्ञानमेवैकं सदिति तृतीयानुभयं सत्यमित्यास्थितान् विज्ञेयमनुभेयमिति सेयं विरुद्धा भाषेति वर्षथन्तो वैभाषिकाख्यया ख्याताः । एषा हि तेषां परिभाषा समुन्निषति विज्ञेयानुभेयत्ववादे प्रात्यक्षिकस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावेन व्याप्तिसंवेदनस्थानाभावेनानुमानप्रवृत्त्यनुपपत्तेः सकललोकानुभवविरोधस्य । ततश्चार्थो द्विविधः याज्ञोऽध्यवसेयस्य तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं प्रमाणं कल्पनापोढत्वात् अर्धवसाथः सविकल्पकरूपोऽप्रमाणं कल्पनाज्ञानत्वात् । तदुक्तम्

कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।

विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादादुपपन्न इति ॥

याज्ञं वस्तुप्रमाणं हि ग्रहणं यदितोऽन्यथा ।

न तदस्तु न तन्मानं ब्रह्मस्त्रिंशद्भिरिन्द्रियादिजमिति च ॥

ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ततः प्रवृत्तस्वार्थप्राप्तिः संघा-
दस्योपपद्येयातामिति चेन्न तद्गद्गं मणिप्रभाविषयमणिविकल्प-
न्यायेन पारपम्यर्थ्येणार्थप्रतिलम्भसम्भवेन तदुपपत्तेः । अवशिष्टं
सौत्रान्तिकप्रस्तावे प्रपञ्चितमिति नेह प्रतन्यते । न च विने-
याश्रयानुरोधेनोपदेशभेदः साम्प्रदायिको न भवतीति भणि-
तव्यं यतो भणितं बोधचित्तविवरणे

देशना लोकनाथानां सत्त्वाश्रयवशानुगाः ।

भिद्यन्ते बद्धधा लोके उपायैर्बद्धभिः किल ॥

गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणाः ।

भिन्ना हि देशना भिन्ना गूढन्यताऽदयलक्षणेति ॥

द्वादशायतनपूजा श्रेयस्करीति बौद्धनये प्रसिद्धम् ।

अर्थानुपार्ज्यं बद्धशो द्वादशायतनानि वै ।

परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः ॥

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।

मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैरिति ॥

विवेकविलासे बौद्धमतमित्यमभ्यधायि ।

बौद्धानां सुगतो देवो विश्वञ्च क्षणभङ्गुरम् ।

आर्यसत्त्वाख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात् ॥

दुःखमायतनञ्चैव ततः समुदयो मतः ।

मार्गश्चेत्यस्य च व्याख्या क्रमेण श्रूयतामतः ॥

दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ।
 धर्माद्यतनमेतानि द्वादशाद्यतनानि तु ॥
 रागादीनां गणोऽयं स्यात् समुदेति नृणां हृदि ।
 आत्मात्मीयस्वभावाख्यः स स्यात् समुदयः पुनः ॥
 क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इति या वासना स्थिरा ।
 स मार्ग इति विज्ञेयः स च मोक्षोऽभिधीयते ॥
 प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणद्वितयं तथा ।
 चतुःप्रस्थानिका बौद्धाः ख्याता वैभाषिकादयः ॥
 अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बद्ध मन्यते ।
 सौचान्तिकेन प्रत्यक्षयाज्ञोऽर्थो न वहिर्मतः ॥
 आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मता ।
 केवलां संविदं स्त्रियां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः ॥
 रागादिज्ञानसन्तानवासनाच्छेदसम्भवा ।
 चतुर्णामपि बौद्धानां मुक्तिरेषा प्रकीर्त्तिता ॥
 हन्तिः कमण्डलुर्मौण्ड्यां चौरं पूर्वाह्नभोजनम् ।
 सद्यो रक्ताम्बरत्वञ्च शिश्रिये बौद्धभिक्षुभिरिति ॥
 इति सर्वदर्शनसङ्गृहे बौद्धदर्शनम् ॥

तदित्यं मुक्तकच्छानां मतमसहमाना विवसनाः कथञ्चित्
 स्थायित्वमास्थाय क्षणिकत्वपक्षं प्रतिक्षिपन्ति । यद्यात्मा कश्चि-
 न्नास्थीयेत स्थायी तथापीह लौकिकफलसाधनसम्पादनं वि-
 फलं भवेत् । न ह्येतत् सम्भविव्यति अन्यः करोत्यन्यो भुङ्क्त

इति । तस्माद्योऽहं प्राक् कर्माकरवं सोऽहं सम्प्रति तत्फलं भुञ्जे
इति पूर्वापरकालानुयायिनः स्थायिनस्तस्य स्पष्टप्रमाणावधि-
ततया पूर्वापरभागविकलकालकलावस्थितिलक्षणक्षणिकता प-
रोक्षकैरर्हद्भिर्न परिग्रहार्हाः । अथ मन्येथाः प्रमाणवत्त्वादायातः
प्रवाहः केन वार्य्यत इति न्यायेन यत् सत् तत् क्षणिकमित्या-
दिना प्रमाणेन क्षणिकतायाः प्रमिततया तदनुसारेण समान-
सन्तानवर्तिनामेव प्राचीनः प्रत्ययः कर्मकर्त्ता उत्तरः प्रत्ययः
फलभोक्ता । न चातिप्रसङ्गः कार्यकारणभावस्य नियामकत्वात् ।
यथा मधुररसभावितानामास्रवीजानां परिकर्षितायां भूमावु-
प्तानामङ्कुरकाण्डस्कन्धशाखापल्लवादिषु तद्वारा परम्परया फले
माधुर्य्यनियमः यथा वा लाचारसावसिक्तानां कार्पासवीजादी-
नामङ्कुरादिपारम्पर्य्येण कार्पासादौ रक्तिमनियमः । यथोक्तम्

यस्मिन्नेव हि सन्ताने आहिता कर्मवासना ।

फलं तत्रैव बभ्राति कार्पासे रक्तता यथा ॥

कुसुमे वीजपूरादेर्यस्माच्छाद्यपसिच्यते ।

रक्तिराधीयते तत्र काचित्तां किं न पश्यसीति ॥

तदपि काश्चकुशावलम्बनकल्पं विकल्पासहत्वात् । जलधरादौ
दृष्टान्ते क्षणिकत्वमनेन प्रमाणेन प्रमितं प्रमाणान्तरेण वा ।
नाद्यः भवदभिमतस्य क्षणिकत्वस्य क्वचिदप्यदृष्टचरत्वेन दृष्टा-
न्तासिद्धावस्थानुमानस्थानुत्थानात् । न द्वितीयः तेनैव न्यायेन
सर्व्वत्र क्षणिकत्वसिद्धौ सत्त्वानुमानवैफल्यपत्तेः अर्थक्रियाका-
रित्वं सत्त्वमित्यङ्गीकारे मिथ्यासर्पदंशादेरपि अर्थक्रियाकारित्वेन

सत्त्वापाताच्च । अतएवोक्तम् उत्पादव्यथप्रैव्ययुक्तं सदिति ।
 अथोच्येत सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविद्वद्धर्माध्यासान्तत्सिद्धिरि-
 ति तदसाधु स्यात् वादिनामनैकान्ततावादस्येष्टतया विरोधा-
 सिद्धेः । यदुक्तं कार्पासादिदृष्टान्त इति तदुक्तिमात्रं युक्तेरनुक्तेः
 तत्रापि निरन्वयनाश्रयानङ्गीकाराच्च । न च सन्तानिव्यतिरे-
 कोण सन्तानः प्रमाणपदवीमुपारोढुमर्हति । तदुक्तम्

सजातीयाः क्रमोत्पन्नाः प्रत्यासन्नाः परस्परम् ।

व्यक्तयस्तासु सन्तानः स चैक इति गीयत इति ।

न च कार्यकारणभावनियमोऽतिप्रसङ्गं भङ्गुमर्हति । तथा हि
 उपाध्यायबुद्धानुभूतस्य त्रिव्यबुद्धिः सरेत् तदुपचितकर्त्तृफलम-
 नुभवेदा तथा च कृतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः । तदुक्तं सिद्ध-
 सेनवाक्यकारेण

कृतप्रणाशाकृतकर्त्तृभोगभवप्रमोक्षस्यतिभङ्गदोषान् ।

उपेक्ष्य साक्षात्क्षणभङ्गमिच्छन्नहो महासाहसिकः परोऽसाविति ॥

किञ्च क्षणिकत्वपक्षे ज्ञानकाले ज्ञेयस्यासत्त्वेन ज्ञेयकाले ज्ञा-
 नस्यासत्त्वेन च यादृश्याहकभावानुपपत्तौ सकललोकयात्रास्त-
 मियात् । न च समसमयवर्तिता ब्रह्मनीया सव्येतरविषाणवत्
 कार्यकारणभावासम्भवेनायादृश्यास्तम्बनप्रत्ययानुपपत्तेः । अथ
 भिन्नकालस्यापि तस्याकारार्पकत्वेन यादृशत्वं तदप्यपेक्ष्यं क्षणि-
 कस्य ज्ञानस्याकारार्पकताप्रथताया दुर्वचत्वेन साकारज्ञान-
 वादे प्रत्यादेशेन निराकारज्ञानवादेऽपि योग्यतावशेन प्रतिक-
 र्त्तव्यवस्थायाः स्थितत्वात् । तथा हि प्रत्यक्षेण विषयाकाररहित-

मेव ज्ञानं प्रतिपुरुषमहमिकया घटादिज्ञानमनुभूयते न तु दर्पणादिवत् प्रतिविम्बक्रान्तम् । विषयाकारधारितत्वेन च ज्ञानस्यार्थे दूरनिकटादिव्यवहाराय जलाञ्जलिर्वितीर्येत । न चेदमिष्टापादनमेष्ट्यं दवीयान् महीधरो मेदीयान् दीर्घो बज्जरितिव्यवहारस्य निराबाधं जागरूकत्वात् । नचाकाराधायकस्य तस्य दवीयस्त्वादिशालितया तथा व्यवहार इति कथनीयं दर्पणादौ तथानुपलम्भात् । किञ्चार्थादुपजायमानं ज्ञानं यथा तस्य नीलाकारतामनुकरोति तथा यदि जडतामपि तर्ह्यर्थवत् तदपि जडं स्यात् । तथाच वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि ते नेष्टं स्यादिति महत्कष्टमापन्नम् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया ज्ञानं जडतां नानुकरोतीति ब्रूये हन्त तर्हि तस्याग्रहणं न स्यादित्येकमनुसन्धित्यतोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायापातः । ननु मा भूत् जडताया ग्रहणं किं नञ्छिन्नं तदग्रहणेऽपि नीलाकारग्रहणे तयोर्भेदे नैकान्तो वा भवेत् । नीलाकारग्रहणे चागृहीता जडता कथं तस्यानुरूपं स्यात् अपरथा गृहीतस्य स्तम्भस्यागृहीतं चैलोक्यमपि रूपं भवेत् । तदेतत् प्रमेयजातं प्रतापचन्द्रप्रभृतिभिरर्हन्मत्तानुसारिभिः प्रमेयकमलमार्त्तण्डादौ प्रबन्धे प्रपञ्चितमिति गन्धभूयस्त्वभयान्नोपन्यस्तम् ।

तस्मात् पुरुषार्थाभिलाषुकैः पुरुषैः सौगतौ गतिर्नागुगन्तव्या अपित्वार्हत्येवार्हणीया । आर्हत्स्वरूपमहंचन्द्रस्वरिभिराप्तनिश्चयालङ्कारे निरटङ्कि

सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्तैलोक्यपूजितः ।

यथास्त्रितार्थवादी च देवोऽर्हन् परमेश्वर इति ॥

ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणप-
द्धतिमध्यास्ते सङ्गावगाहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात्
तथाचोक्तं तौतातितैः

सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मादादिभिः ।
दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति स्त्रिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥
न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्वज्ञबोधकः ।
न च तत्रार्थवादानां तात्पर्यमपि कल्प्यते ॥
न चान्यार्थप्रधानैस्त्रैस्तदस्त्रिलं विधीयते ।
न चानुवदितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥
अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ।
कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥
अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते ।
प्रकल्पेय कथं सिद्धिरन्योन्याग्रथयोस्तयोः ॥
सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्त्रिता ।
कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादृते ॥
असर्वज्ञप्रणीतात्तु वचनामूलवर्जितात् ।
सर्वज्ञमवगच्छन्तस्तदाक्योक्तं न जानते ॥
सर्वज्ञसदृशं किञ्चिद्यदि पश्येम सम्प्रति ।
उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥
उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्माधर्मादिगोचरः ।
अन्यथा नोपपद्येत सार्वज्ञ्यं यदि नाभवदित्यादि ॥

अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधाति सद्भाववाहकस्य प्रमाण-
पञ्चकस्य तत्रानुपलम्भादिति तदयुक्तं तत्सद्भावादेकस्थानुमा-
नादेः सद्भावात् । तथाहि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी
तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रचीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् यत् यद्ग्रहण-
स्वभावत्वे सति प्रचीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत् तत्साक्षात्कारि यथा
अपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि ।
तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रचीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा
तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति । न तावदशेषार्थग्रहणस्व-
भावत्वमात्मनोऽसिद्धं चेदनावलान्निखिलार्थज्ञानात् नात्प-
त्यन्यथानुपपत्त्या सर्वमनैकान्तात्मकं सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानो-
त्पत्तेश्च । चेदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं
विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थमवगमयतीत्येवंजातीयकैरध्वरमी-
मांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणानिबन्धनं सकलार्थविषय-
ज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपग-
तम् । न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्दर्श-
नादित्रयलक्षणस्यावरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीत-
त्वात् अनया मुद्रयापि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः ।

नन्वावरणप्रक्षयवशादशेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं
प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्वज्ञस्थानादिमुक्तत्वेनावरणस्यैवा-
सम्भवादिति चेत्तन्न अनादिमुक्तत्वस्यैवासिद्धेर्न सर्वज्ञोऽनादि-
मुक्तः मुक्तत्वादितरमुक्तवत् बद्धापेक्षया च मुक्तव्यपदेशः तद्र-
हिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत् । नन्वनादेः चित्यादिकार्थ-

परम्परायाः कर्तृत्वेन तत्सिद्धिः तथाहि चित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्दृष्टवदिति तदप्यसमीचीनं कार्यत्वस्यैवासिद्धेः । न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति सावयवत्वं किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वं अवयवजन्यत्वं समवेतद्रव्यत्वं सावयवबुद्धिविषयत्वं वा । न प्रथमः आकाशादावनैकान्यात् । न द्वितीयः सामान्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थः विकल्पयुगलार्गलग्रहगलत्वात् समवायसम्बन्धमात्रवद्द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वम् अन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं हेतुक्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भवात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्यैतदभाषि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात् । नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्यात्तस्य सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यं निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः स्वपत्यादीनां बहूनां पुरुषाणां तत्र कर्तृलोपलभादनेनैव सकलजगज्जननोत्पत्तावितरवैयर्थ्यञ्च । तदुक्तं वीतरागस्तुतौ

कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः

स सर्वगः सन् स्ववन्नः स सत्यः ।

इमाः कुहेयाः कुविडम्बनाः स्युस्
तेषां न येषामनुशासकस्त्वमिति ॥

अन्यत्रापि ।

कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
दृष्टोऽन्यथा कटकतावपि तत्प्रसङ्गः ।
कार्यं किमत्र भवतापि च तच्चकाद्यै-
राहत्य च त्रिभुवनं पुरुषः करोतीति ॥

तस्मात् प्रागुक्तकारणत्रितयबलादावरणप्रक्षये सार्व्वैश्वं
युक्तम् । न चास्योपदेष्टन्तराभावात् सम्यग्दर्शनादित्रितयानु-
पपत्तिरिति भणनीयं पूर्व्वमर्षज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वाद्मुष्याग्ने-
षार्थज्ञानस्य । नचान्योन्याश्रयतादिदोषः आगमसर्व्वज्ञपरम्प-
राया वीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यस्यम् ।

रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्रितयमर्ह-
त्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं सम्यग्दर्शनज्ञानचारि-
त्राणि मोक्षमार्ग इति । विवृतञ्च योगदेवेन येन रूपेण जीवा-
द्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीता-
भिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्यायं अद्भानं सम्यग्दर्शनं तथा च त-
त्त्वार्थसूत्रं तत्त्वार्थं अद्भानं सम्यग्दर्शनमिति । अन्यदपि

हृत्तिर्जिनाक्ततत्त्वेषु सम्यक् अद्भानमुच्यते ।

जायते तस्मिन्सर्गेण गुरोरधिगमेन वेति ॥

परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः व्याख्यानादिरूपपरोप-
देशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः

व्यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोहसंग्रथरहितत्वेनावगमः सम्य-
ग्ज्ञानम् । यथोक्तम्

यथावस्थिततत्त्वानां मंचेपादिसारेण वा ।

योऽवबोधस्तमचाहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिण इति ॥

तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलभेदेन । तदु-
क्तम् मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानमिति । अस्यार्थः
ज्ञानावरणक्षयोपशमे मति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः
सन् यथार्थं मनुते सा मतिः । ज्ञानावरणक्षयोपशमे मति
मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् । असम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्ष-
योपशमनिमित्तम् अवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः । ईर्यान्तरा-
थज्ञानावरणक्षयोपशमे मति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परि-
च्छेदकं ज्ञानं मनःपर्यायः । तपःक्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते
तपस्विनस्तज्ज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् । तच्चाद्यं परोक्षं
प्रत्यक्षमन्यत् । तदुक्तम्

विज्ञानं स्वपराभाषि प्रमाणं बाधवर्जितम् ।

प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति ॥

अन्तर्गणिकभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽवगन्तव्यः । संसरणक-
र्मीच्छिन्तावुद्यतस्य अहं धानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रि-
यानिवृत्तिः सम्यक्चारित्र्यम् । तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमहता

सर्वथावद्ययोगानां त्यागस्चारित्र्यमुच्यते ।

कीर्त्तितं तदहिंसादिप्रतभेदेन पञ्चधा ।

अहिंसासूनुतास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ॥

न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम् ।
 चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं मतम् ॥
 प्रियं पथ्यं वचस्रथ्यं स्मृतं व्रतमुच्यते ।
 तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत् ॥
 अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् ।
 वाञ्छाः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते ॥
 दिव्यौदरिककामाणां कृतानुमतकारितैः ।
 मनोवाक्कायतस्यागो ब्रह्माष्टादब्रधा मतम् ॥
 सर्वाभावेषु मूर्च्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः ।
 यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविश्रवः ॥
 भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् ।
 महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति ॥

भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम्

हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम् ।

आलोच्य भाषणेनापि भावयेत् स्मृतं व्रतमित्यादिना ॥

एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि मोक्षकारणं
 न प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानं अद्भुतावारणानि सन्धूय रसा-
 यनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम् ।

अत्र संक्षेपतस्मावञ्जीवाजीवास्थे द्वे तत्त्वे स्तः तच्च बोधा-
 त्मको जीवः अबोधात्मकस्त्वजीवः । तदुक्तं पद्मनन्दिना

चिदचिद्द्वे परे तत्त्वे विवेकसाद्विवेचनम् ।

उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्वतः ॥

हेयं हि कर्तृरागादि तत् कार्यमविवेकिनः ।

उपादेयं परं ज्योतिरूपयोगैकलक्षणमिति ॥

सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्वाणे ज्ञानदर्शने उपयोगः स पर-
स्परप्रदेशात्तु प्रदेशबन्धात् कर्माणैकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्वप्रतिप-
त्तिकारणं लक्षणं भवति । सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपशमच-
यक्षयोपशमवशाद्दौषग्नमिकक्षयात्मकक्षयौपशमिकभावेन कर्मा-
दयवशात् कलुषान्याकारेण च परिणतजीवपर्यायजीवविव-
क्षायां स्वरूपं भवति । यदवोचद्वाचकाचार्यः श्रौपशमिक-
क्षायिकौ भावौ मिश्रस्य जीवस्य सत्त्वमौदधिकपारिणामिकौ
चेति । अनुदयप्राप्तिरूपे कर्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्य-
मानो भावः श्रौपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्वति कत-
कादिद्रव्यसम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता । कर्मणः क्षयो-
पशमे सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः । उभ-
यात्मा भावो मिश्रः यथा जलसार्द्धस्वच्छता । कर्मादये सति
भवन् भाव श्रौदधिकः । कर्मापशममाद्यनपेक्षः सहजो भावस्येत-
नत्वादिः पारिणामिकः । तदेतत् सत्त्वं यथासम्भवं भव्यस्या-
भव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः । तदुक्तम् स्वरू-
पसम्बोधने

ज्ञानाद् भिक्षो नचाभिक्षो भिक्षाभिन्नः कथञ्चन ।

ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्त्तित इति ॥

ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्यतरस्यैव वास्त-
वत्वाद्बुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेत्तदयुक्तं बाधे प्रमाणाभावात्

अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति समस्तेषु वस्तुस्वनेक-
रसात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्धत्वादित्यलम् ।

अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते जीवाकाशध-
र्माधर्मपुद्गलास्तिकायभेदात् । एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसम्ब-
न्धितया स्थितिव्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत् कायव्यप-
देशः । तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च । भवाद् भवा
न्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः । ते च द्विविधाः समनस्का अमन-
स्काश्च तत्र संज्ञिनः समनस्काः शिञ्जाक्रियालापग्रहणरूपा
संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्काः । ते चामनस्का द्विविधाः त्रसस्थाव-
रभेदात् तत्र हीन्द्रियादयः ब्रह्मगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्विधा-
स्तसाः पृथिव्यग्नेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः । तत्र मार्गगत-
धूसिः पृथिवी दृष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवी कायत्वेन येन
गृहीता स पृथिवीकायकः पृथिवीं कायत्वेन यो गृहीष्यति स
पृथिवीजीवः । एवमवादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम् । तत्र पृथि-
व्यादि कायत्वेन गृहीतवन्तो गृहीष्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न
पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषां जीवत्वात् । ते च स्थावराः
स्यर्गनैकेन्द्रियाश्च भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः धर्माधर्माका-
शास्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्य देशान्तर-
प्राप्तिहेतुः । तत्र धर्माधर्मा प्रसिद्धौ आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि
लोकाकाशपदवेदनीये सर्वत्रावस्थितिगतिस्थित्युपग्रहे धर्मा-
धर्मयोरुपकारः अतएव धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः अध-
र्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । अन्यवस्तुप्रदेशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः

प्रवेशोऽवगाहः तदाकाशकृत्यम् । स्पर्शरसवर्णवन्तः पुद्गलाः ते च द्विविधाः अणवः स्कन्धाश्च भोक्तुमशक्या अणवः द्र्युणुकादयः स्कन्धाः । तत्र द्र्युणुकादिस्कन्धभेदादण्वादिरुत्पद्यते अण्णादि-संघातात् द्र्युणुकादिरुत्पद्यते क्वचिद्भेदसंघाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः अतएव पूर्यन्ति गलन्तीति पुद्गलाः । कालस्थानेकप्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकायत्वाभावेऽपि द्र्यव्यत्वमस्ति तत्सलक्षणयोगात् तदुक्तं गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति । द्र्यव्याग्रवा निर्गुणा गुणाः यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्यरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्माधर्माकाशकायानां यथासम्भवं गतिस्त्रित्यवगाहहेतुत्वाद्दिसामान्यानि गुणाः । तस्य द्र्यव्यस्योक्त्यरूपेषु भवनमुत्पादः तद्भावः परिणामः पर्याय इति पर्यायाः यथा जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्लेशादयः पुद्गलस्य घटपिण्डघटादयः धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव घट् द्र्यव्यापीति प्रसिद्धिः ।

केचन सप्त तत्त्वानीति वर्षयन्ति तदाह जीवाजीवास्रव-बन्धसंवरनिर्जरमोक्षारूपात्वानीति । तत्र जीवाजीवो निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते औदारिकादिकाद्यादिचक्षणदारेणात्मनस्य-क्षणं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सलिलावगाहिद्वारं नद्या-स्रवणं कारणत्वादास्रव इति निगद्यते तथा योगप्रणाडिकया कर्मास्रवतीति च योग आस्रवः । यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्तादा-तानीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलाद्रं आत्मा योगा-नीतं कर्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति यथा वा निष्टप्तायःपिण्डे जले चिन्ने अम्भः समन्ताद् गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं

कर्म्म समन्तादादत्ते । कषति हिनस्थात्मानं क्लृगतिप्रापणा-
दिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च स द्विविधः शुभा-
शुभभेदात् तत्राहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहित-
भाषणादिः शुभो वाग्योगः । तदेतदास्त्रवभेदप्रभेदजातं काय-
वाङ्मनःकर्म्मयोगः स आस्त्रवः शुभः पुण्यस्य अशुभः पापस्ये-
त्यादिना सूत्रसन्दर्भेण संसंरम्भमभाणि । अपरे त्वेवं मेनिरे
आस्त्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्त्रवः इन्द्रियद्वारा
हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद्रूपदिज्ञानरूपेषु परिण-
मत इति ।

मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मै-
कचेत्रावगाहिनामनन्तान्तप्रदेशानां पुङ्गलानां कर्म्मबन्धयोग्या-
नामादानमुपस्येषणं यत् करोति स बन्धः । तदुक्तं सकषायत्वा-
ज्जीवः कर्म्मभावयोग्यान् पुङ्गलानादत्ते स बन्ध इति । तत्र
कषायग्रहणं सर्व्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम् । बन्धहेतुन् पपाठ वाच-
काचार्य्यः मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतव इति ।
मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्म्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वा-
अद्भानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम् । पृथिव्यादिषट्-
कापादानकं षडिन्द्रियासंयमनञ्च अविरतिः । पञ्चसमितिगुप्ति-
स्वगुत्साहः प्रमादः । कषायः क्रोधादिः । तत्र कषायान्ताः
स्वित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः ।
बन्धश्चतुर्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्वित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति
यथा निम्नगुडादेस्त्रिभुजमधुरत्वादिस्त्रिभावः एवमावरणीयस्य

ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोऽदकाम्बोधरवत् प्रदीपप्रभा-
तिरोधायककुम्भवच्च सदसदेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमधि-
धारामधुलेहनवद्दर्शनमोहनोद्यस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्ज-
नसङ्गवच्चारित्रे मोहनोद्यस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवदायुषो देह-
बन्धकर्तृत्वं जलवत् नाम्ना विचित्रनामकारित्वं चित्रिकवद्गोत्र-
स्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्त-
रायस्य स्वभावः कोशाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः
द्रव्यकर्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः । तथावोचदुमास्वाति-
वाचकाचार्यः आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनोद्याद्युर्ना-
मगोत्रान्तराया इति तद्भेदश्च समष्ट्यात् पञ्चनवाष्टाविंशति-
चतुर्दशत्वारिंशद्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं
विद्यानन्दादिभिर्विवृतमिति विस्तरभयाच्च प्रख्यते । यथा
अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं माधुर्यस्वभावाद-
प्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादित-
स्तिष्ठणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोऽयः परा स्थि-
तिरित्याद्युक्तं कालदुर्द्धानवत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः ।
यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वका-
र्यकारणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः तथा कर्मपुङ्गवानां स्वकार्य-
करणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । कर्मभावपरिणतपुङ्गवस्त्वन्धा-
नामनन्तान्तप्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आस-
वनिरोधः संवरः येनात्मनि प्रविशत् कर्म प्रतिषिध्यते स गुप्ति
समित्यादिः संवरः । संसारकारणाद्योगादात्मनोगोपनं गुप्तिः ।

सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात् । प्राणिपीडापरिहारेण
सम्यगयनं समितिः सा ईर्ष्याभाषादिभेदात् पञ्चधा । प्रपञ्चितञ्च
हेमचन्द्राचार्यैः

लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः ।

जन्तुरचार्यमालोक्य गतिरीर्ष्या मता सताम् ॥

आपद्यतागतः सर्व्वजनीनं मितभाषणम् ।

प्रिया वाचंयमानां सा भाषासमितिरुच्यते ॥

द्विचत्वारिंशता भिन्नादोषैर्नित्यमदूषितम् ।

मुनिर्यदन्नमादत्ते शेषणासमितिर्मता ॥

आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिस्त्रङ्गु च यत्नतः ।

गृहीयान्निचिपेक्ष्यायेत् सादानसमितिः स्मृता ॥

कफमूत्रमलप्रायैर्निर्जन्तु जगतीतले ।

यद्वाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत् ॥

अत एवास्त्रवः स्त्रोतसो द्वारं संदृष्टोतीति संवर इति निराहुः ।

तदुक्तमभियुक्तैः

आस्त्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोहकारणम् ।

इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम् ॥

अर्जितस्य कर्षणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वं चिर-
कालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति ना-
भयति केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा
यथा कास्तौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्ष
फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा

कामादिपाकजेति च जेगीयते । यत् कर्म तपोबलात् स्वकाम-
नयोदद्यावलिं प्रवेक्ष्य प्रपद्यते तत् कर्म निर्जरा । यदाह

संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह ।

निर्जरा संसृता देधा सकामा कामनिर्जरा ॥

सृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनामिति ।

मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्माभावात्
निर्जराहेतुसन्निधानेनार्चितस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिक-
कर्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेतुभवहेतुनिर्जराभ्यां ह्यस्त्यकर्मविप्र-
मोक्षणं मोक्ष इति तदगन्तरमूर्द्धं गच्छत्यालोकान्नात् यथा
हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुसालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्विहा-
देवासंस्कारश्च भ्रमति तथा भवस्तेनात्मना अपवर्गप्राप्तये
बद्धो यत् कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादा-
लोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा मृत्तिकालेपहतमखावुद्रव्यं
जलेऽधःपतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्द्धं गच्छति तथा कर्मर-
हित आत्मा असङ्गत्वादूर्द्धं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवधो-
र्द्धगतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत् । अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यवि-
भागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः । तदुक्तं पूर्वप्र-
योगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदान्तथा गतिपरिणामाच्चाविरुद्धं कुसाल-
चक्रवद्भ्रमणगतलेपाखावुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावचेति । अत
एव पठन्ति

गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो यथाः ।

अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वाल्लोकाकाशमागता इति ॥

अन्ये तु गतसमंस्तल्लेशतदासमंस्थानावरणज्ञानस्य सुखैकतान-
 स्थात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्त्रिषत । एवमुक्तानि
 सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान्
 केचनाङ्गीचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावा-
 स्रवः संवरो निर्जरणं बन्धो मोक्षश्च नव तत्त्वानीति । सङ्गहे
 प्रवृत्ता वयमुपरताः स्म ।

अत्र सर्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः स्या-
 दस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति
 चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य
 इति । तत्सर्वमनन्तवीर्यैः प्रत्यपीपदत्

तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् ।

स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥

क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभाक् ।

युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥

आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते ।

अन्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः ॥

समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यत इति ।

स्याच्छब्दः खल्वयं निपातः तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्यो-
 तकः । यथोक्तम्

वाक्येष्वनेकान्तद्योतिगम्यं प्रति विशेषणम् ।

स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति ॥

यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तदा स्यादस्तीति

वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति
कथञ्चिदस्तीति स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो स्वभूत इति
नामर्थक्यम् । तदाह

स्याद्वादः सर्वथैकान्तत्यागात् किं वृततद्विधेः ।

सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृदिति ॥

यदि वस्त्वस्त्येकान्ततः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र सर्व्वात्मनास्तीति
न उपादित्साजिहासाभ्यां कश्चित् कदा केनचित् प्रवर्त्तत निव-
र्त्तत वा प्राप्तप्रापणीयत्वहेयहानानुपपत्तेश्च । अनेकान्तपक्षे तु
कथञ्चित् कश्चित् केनचित् सत्त्वेन हानोपादाने प्रेक्षावतामुपप-
द्यते । किञ्च वस्तुनः सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं वेत्यादि प्रष्टव्यं न
तावदस्तित्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति घटोऽस्तीत्यनयोः
पर्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात् नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च
एवमन्यत्रापि योज्यम् । यथोक्तम्

घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः ।

नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोरित्यादि ॥

तस्मादित्यं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्व्वचनीयवादभेदेन
प्रतिवादिनश्चतुर्विधाः पुनरप्यनिर्व्वचनीयमतेनामिश्रितानि स-
दसदादिमतानीति त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्त्वस्तीत्यादिप-
र्य्यनुयोगे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन ते वादिनः सर्व्वे
निर्व्विन्नाः सन्तः तूष्णीमासत इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिनः
स्याद्वादमङ्गोक्त्वन्तस्तत्र तत्र विजय इति सर्व्वमुपपन्नम् । यद्-
वाचदाचार्य्यः स्याद्वादमञ्जर्याम्

अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्वसंविदाम् ।
 एकदेशविन्निष्टोऽर्थो न यस्य विषयो मतः ॥
 न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि ।
 सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यत इति ॥
 अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावात्तथापरे मत्सरिणः प्रवादाः ।
 नयानश्लेषानविशेषमिच्छन्नपक्षपाती समयस्तथार्हत इति ॥
 जिनदत्तसूरिणा जैनं मतमित्यमुक्तम् ।
 बलभोगोपभोगानामुभयोर्दानस्त्राभयोः ।
 अन्तरायस्तथा निद्रा भीरुज्ञानं जुगुप्सितम् ।
 द्विंसा रत्यरती रागद्वेषौ रतिरतिस्तरः ।
 भोको मिथ्यालमेतेऽष्टादश दोषा नयस्त सः ।
 जिनो देवो गुरुः सम्यक् तत्त्वज्ञानोपदेशकः ।
 ज्ञानदर्शनचारिचाण्यपवर्गस्त वर्त्तिनि ।
 स्याद्वादस्त प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमापि च ।
 नित्यानित्यात्मकं सर्वं नव तत्त्वानि सप्त वा ।
 जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्तवः संवरोऽपि च ।
 बन्धो निर्जरणं मुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते ।
 चेतनास्तक्षणे जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः ।
 सत्कर्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्ययः ।
 आस्तवः कर्मणां बन्धो निर्जरस्तद्वियोजवम् ॥
 अष्टकर्मचयाम्बोचोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन ।
 पुण्यस्त संस्रवे पापस्यास्तवे क्रियते पुनः ॥

सध्यानन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चात्मनः ।
 शीषाष्टकर्षणो मुक्तिर्निर्थावृत्तिर्जिगोदिता ॥
 शरजोहरणा भैक्षमुजो लुच्चितमूर्द्धजाः ।
 श्वेताम्बराः क्षमाशीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः ॥
 लुच्चिताः पिच्छिकाहस्ताः पाषिपात्रा दिगम्बराः ।
 ऊर्द्धाग्निगो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः ॥
 भुङ्क्ते न केवलं न स्त्रीं मोक्षमेति दिगम्बरः ।
 प्राञ्जरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सद्येति ॥
 इति सर्वदर्शनसङ्ग्रहे आर्षतदर्शनम् ॥

तदंतदार्ष्टतमतं प्रामाणिकगर्हणमर्हति न श्लोकस्मिन् वस्तुनि
 परमार्थे सति परमार्थसतां युगपत् सदसत्त्वादिधर्माणां समा-
 वेशः सम्भवति । न च सदसत्त्वयोः परस्परविरुद्धयोः समुच्चया-
 सम्भवे विकल्पः किं न स्यादिति वदितव्यं क्रिया हि विकल्प्यते न
 वस्त्विति न्यायात् । न चानेकान्तं जगत्सर्वं हेरम्बनरसिंहवदिति
 दृष्टान्तावष्टम्भवशादेष्टव्यं एकस्मिन् देशे गजत्वं सिंहत्वं वा अप-
 रस्मिन् नरत्वमिति देशभेदेन विरोधाभावेन तस्यैकस्मिन् देशे
 एव सत्त्वासत्त्वादिना अनेकान्तत्वाभिधाने दृष्टान्तानुपपत्तेः ।
 ननु द्रव्यात्मना सत्त्वं पर्यायात्मना तदभाव इत्युभयमप्युपपन्न-
 मिति चेन्नैवं कास्त्रभेदेन हि कस्यचित् सत्त्वमसत्त्वञ्च स्वभाव
 इति न कस्यिद्दोषः । न चैकस्य द्रव्यत्वदीर्घत्ववदनेकान्तत्वं जगतः

स्मादिति वाच्यं प्रतियोगिभेदेन विरोधाभावात् । तस्मात् प्रमाणाभावात् युगपत् सत्त्वासत्त्वे परस्परविरुद्धे नैकस्मिन्वस्तुनि वस्तुं युक्ते । एवमन्यासामपि भङ्गीनां भङ्गोऽवगन्तव्यः । किञ्च सर्व्वस्यास्य मूलभूतः सप्तभङ्गिनयः स्वयमेकान्तः अनेकान्तो वा आद्ये सर्व्वमनेकान्तमिति प्रतिज्ञाव्याघातः द्वितीये विवक्षितार्थासिद्धिः अनेकान्तत्वेनासाधकत्वात् तथा चेयमुभयतः पाश-
रञ्जुः स्याद्वादिनः स्यात् । अपि च नवलसप्तत्वादिनिर्द्धारणस्य फलस्य तन्निर्द्धारयितुः प्रमातुस्य तत्करणस्य प्रमाणस्य प्रमे-
यस्य नवत्वादेरनियमे साधु समर्थितमात्मनस्तीर्थकरत्वं देवानां प्रियेणार्हतमतप्रवर्त्तकेन । तथा जीवस्य देहानुरूपपरिमाण-
त्वाङ्गीकारे योगबलादनेकपरिग्राहकयोगिजीवेषु प्रतिशरीरं जीवविच्छेदः प्रसज्येत मनुजशरीरपरिमाणो जीवो मतङ्गज-
देहं ह्यत्तं प्रवेष्टुं न प्रभवेत् । किञ्च गजादिशरीरं परित्यज्य पिपीलिकाशरीरं विश्रतः प्राचीनशरीरसन्निवेशविनाशोऽपि प्राप्नुयात् । न च यथा प्रदीपप्रभाविशेषः प्रपाप्रासादाद्युदर-
वर्त्तिसङ्कोचविकाशवान् तथा जीवोऽपि मनुजमतङ्गजादिश-
रीरेषु स्मादित्येषितव्यं प्रदीपवदेव सविकारत्वेनानित्यत्वप्राप्तौ ह्यतप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । एवं प्रधानमहनिवर्हणन्यायेन जीवपदार्थदूषणाभिधानदिशान्यत्रापि दूषणमुत्प्रेक्षणीयम् । त-
स्मान्नित्यनिर्दोषश्रुतिविरुद्धत्वादिदमुपादेयं न भवति । तदुक्तं भगवता व्यासेन नैकस्मिन्नसम्भवादिति रामानुजेन च जैनम-
तनिराकरणपरत्वेन तदिदं सूत्रं व्याकारि । एष हि तस्य

सिद्धान्तः चिदचिदीश्वरभेदेन भोक्तृभोग्यनिव्यामकभेदेन व्यव-
स्थितास्तयः पदार्था इति । तदुक्तम्

ईश्वरश्चिदचिचेति पदार्थचितयं हरिः ।

ईश्वरश्चित इत्युक्तो जीवो दृश्यमचित् पुनरिति ॥

अपरे पुनरन्वेषविशेषप्रत्यनीकं चिन्मानं ब्रह्मैव परमार्थः
तच्च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमपि तत्त्वमस्यादिशामानाधिक-
रस्याधिगतजीवैक्यं बध्यते मुच्यते च । तदतिरिक्तनानाविध-
भोक्तृभोक्त्यादिभेदप्रपञ्चः सर्वोऽपि तस्मिन्निव्यया परिक-
ल्पितः सदेव सौम्येदमप्य आसीदेकमेवादितोयमित्यादिवचन-
निश्चयप्रामाण्यादिति ब्रुवाणास्तरति श्लोकमात्मविदित्यादि-
श्रुतिशिरःशतवशेन निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वविद्यया अनाद्यविद्या-
निवृत्तिमङ्गीकुर्वन्वासाः मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नाशेव
पश्यतीति भेदनिन्दाश्रवणेन पारमार्थिकं भेदं निराश्रयाः
विचक्षणसन्न्यास्तमिमं विभागं न सहन्ते । तत्रार्थं समाधिर-
भिधीयते भवेदेतदेवं यद्यविद्यायां प्रमाणं विद्येत न चैवमना-
दिभावरूपं ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमहमज्ञो मामन्यच्च न जाना-
मीति प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धम् । तदुक्तम्

अनादिभावरूपं यद्विज्ञानेन विस्तीर्यते ।

तदज्ञानमिति प्राज्ञा स्वस्यं सम्प्रवचत इति ॥

न चैतत् ज्ञानाभावविषयमित्याशङ्कनीयं को हि कं ब्रूयात्
प्रभाकरकरावसन्नी भट्टदत्तहस्तो वा नाद्यः

स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके ।

वस्तुनि ज्ञायते किञ्चित् कैश्चिद्रूपं कदाचनेति ॥

भावान्तरमभावो हि कथाचित्तु व्यपेक्षया ।

भावान्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणात् ॥

इति वदता भावव्यतिरिक्तस्याभावस्यानभ्युपगमात् । अभावस्य षष्ठप्रमाणगोचरत्वेन ज्ञानस्य नित्यानुमेयत्वेन च तदभावस्य प्रत्यक्षविषयत्वानुपपत्तेः । यदि पुनः प्रत्यक्षाभाववादी कश्चि-
देवमाचक्षीत तं प्रत्याचक्षीत अहमज्ञ इत्यस्मिन्ननुभवे अहमि-
त्यात्मनोऽभावधर्म्भितया ज्ञानस्य प्रतियोगितया चावगतिरस्ति
न वा अस्ति चेद्दिरोधादेव न ज्ञानाभावानुभवसम्भवः । न
चेद्दुर्भ्रिप्रतियोगिज्ञानसापेक्षो ज्ञानाभावानुभवः सुतरां न
सम्भवति तस्याज्ञानस्य भावरूपत्वे प्रागुक्तदूषणाभावादयमनु-
भवो भावरूपाज्ञानगोचर एवाभ्युपगन्तव्य इति । तदेतत्
गगनरोमन्यायितं भावरूपस्याज्ञानस्य ज्ञानाभावसमानयोग-
क्षेमत्वात् । तथा हि विषयत्वेनाश्रयत्वेन च ज्ञानस्य व्यावर्त्त-
कतया प्रत्यग्रथः प्रतिपन्नो न वा प्रतिपन्नश्चेत् स्वरूपज्ञाननि-
वर्त्थं तदज्ञानमिति तस्मिन् प्रतिपन्ने कथङ्कारमवतिष्ठेत अप्र-
तिपन्नसेद्भावावर्त्तकाश्रयविषयग्रहणमज्ञानं कथमनुभूयेत । अथ
विशदः स्वरूपावभास एवाज्ञानविरोधिना ज्ञानेनाभासित
इति आश्रयविषयज्ञाने सत्यपि नाज्ञानानुभवविरोध इति हन्त
तर्हि ज्ञानाभावेऽपि समानमेतत् अन्यथाभिनिवेशात् । तस्मा-
दुभयाभ्युपगतज्ञानाभाव एवाहमज्ञो मामन्यञ्च न जानामी-
त्यनुभवगोचर इत्यभ्युपगन्तव्यम् । अस्तु तर्ह्यनुमानं विवादा-

स्यदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्य-
 स्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम् अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् अन्ध-
 कारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति तदपि न चोदचमम् अज्ञा-
 नेऽप्यनभिमताज्ञानान्तरसाधने अपसिद्धान्तापातात् तदसा-
 धने अनैकान्तिकत्वात् दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वाच्च न हि
 प्रदीपप्रभाया अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वं सम्भवति ज्ञानस्यैव प्रका-
 शकत्वात् सत्यपि प्रदीपे ज्ञानेन विषयप्रकाशसम्भवात् प्रदीपप्र-
 भायास्तु चक्षुरिन्द्रियस्य ज्ञानं समुत्पादयतो त्रिरोधिसन्तमस-
 निरसनद्वारेणोपकारकत्वमाचमेवेत्यलमतिविस्तरेण ।

प्रतिप्रयोगस्य विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्मा-
 म्रितं अज्ञानत्वाच्छुक्तिकाद्यज्ञानवदिति । ननु शुक्तिकाद्यज्ञान-
 स्वाश्रयस्य प्रत्यगर्थस्य ज्ञानमात्रस्वभावत्वमेवेति चेन्नैवं शङ्किष्ठाः
 अनुभूतिर्हि स्वसङ्गावेनैव कस्यचिदस्तुनो व्यवहारानुगुणत्वापा-
 दकस्वभावा ज्ञानावगतिसङ्गतिविदाद्यपरनामा सकर्मकानुभ-
 वितुरात्मत्वं ज्ञानत्वमित्याश्रयणात् । ननु ज्ञानरूपस्यात्मनः
 कथं ज्ञानगुणकत्वमिति चेत्तदसारं यदा हि मणिद्युमणिप्रभृति
 तेजोद्रव्यं प्रभावद्रूपेणावतिष्ठमानं प्रभारूपगुणाश्रयः । स्वाश्र-
 यादन्यत्रापि वर्त्तमानत्वेन रूपत्वेन च प्रभा द्रव्यरूपापि तच्छे-
 षलनिबन्धनगुणव्यवहारा एवमयमात्मा स्वप्रकाशचिद्रूप एव
 चैतन्यगुणः तथा च श्रुतिः सदा सैन्धवघनोऽनन्तरो वाह्यः
 कृत्स्नो रसघन एव एवं वा अरे अयमात्मानन्तरो वाह्यः कृत्स्नः
 प्रज्ञानघन एव अचायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति न विज्ञातु-

विज्ञानेर्विपरिलोपो विद्यते अथ यो वेदेदं जिघ्राणेति स आत्मा
 योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष एष हि द्रष्टा
 श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष
 इत्यादिका श्रुतिरपि न चानृतेन हि प्रत्यूढा इति श्रुतिरपि
 विद्यापर्वप्रमाणमित्याश्रयितुं शक्यं अतएतदविषयो अन्नृतशब्दः
 अतशब्दस्य कर्मवचनः अतं पिवन्ताविति वचनात् अतं कर्म-
 फलाभिषन्धिरहितं परमपुरुषाराधनयैव तत्प्राप्तिफलम् । अत्र
 तद्भ्रुतिरिक्तं सांसारिकाल्पफलं कर्मानृतं ब्रह्मप्राप्तिविरोधि य
 एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति अनृतेन हि प्रत्यूढा इति वचनात् ।
 मायान्तु प्रकृतिं विद्यादित्यादौ मायाशब्दे विचित्रार्थसर्गक-
 च्चिगुणात्मकप्रकृत्यभिधायको नानिर्वचनीयाज्ञानवचनः ।

तेन मायासहस्रं तच्छ्वरस्याशुगामिना ।

बालस्य रक्षता देहमेकैकं श्येनसूदितम् ॥

इत्यादौ विचित्रार्थसर्गसमर्थस्य पारमार्थिकस्यैवासुराद्यस्त्रवि-
 शेषस्यैव मायाशब्दाभिधेयत्वोपलम्भात् अतो न कदाचिदपि
 श्रुत्यानिर्वचनीयाज्ञानप्रतिपादनं नाप्यैक्योपदेशानुपपत्त्या तत्त्व-
 पदयोः सविशेषब्रह्माभिधेयत्वेन विरुद्धयोर्जीवपरयोः स्वरूपै-
 क्यस्य प्रतिपत्तुमशक्यतया अर्थापत्तेरनुदयदोषदूषितत्वात् ।
 तथा हि तत्पदं निरस्तसमस्तदोषमनवधिकातिशयासङ्ख्यक-
 स्थाणुणास्यदं जगदुदयविभवलयलोलं ब्रह्म प्रतिपादयति त-
 दैवतं ब्रह्म स्यां प्रजायेथेत्यादिषु तस्यैव प्रकृतत्वात् समानाधि-
 करणं त्वंपदं वा चिद्विशिष्टं जीवशरीरं ब्रह्माचष्टे प्रकारदय-

विभिन्नैकवस्तुपरत्वात् सामानाधिकरणस्य । ननु सोऽयं देवदत्त इतिव् तत्त्वमितिपदयोर्विरुद्धभागत्यागलक्षणयोर्निर्विशेषस्वरूपमात्मैक्यं सामानाधिकरण्यार्थः किं न स्यात् यथा सोऽयमित्यत्र तच्छब्देन देशान्तरकालान्तरसम्बन्धी पुरुषः प्रतीयते इदंशब्देन च सन्निहितदेशवर्त्तमानकालसम्बन्धी तयोः सामानाधिकरण्येनैक्यमवगम्यते तत्रैकस्य युगपद्विरुद्धदेशकालप्रतीतिर्न सम्भवतीति द्वयोरपि पदयोः स्वरूपपरत्वे स्वरूपस्य चैक्यं प्रतिपत्तुं शक्यमेवमत्रापि किञ्चिज्जलसर्वज्ञत्वादिविरुद्धांशग्रहाणेनाखण्डस्वरूपं लक्ष्यत इति चेत् विषमोऽयमुपन्यासः । दृष्टान्तोऽपि विरोधवैधुर्येण लक्षणागन्धासम्भवादेकस्य तावद्भूतवर्त्तमानकालद्वयसम्बन्धो न विरुद्धः । देशान्तरस्थितिर्भूता सन्निहितदेशस्थितिवर्त्तत इति देशभेदसम्बन्धविरोधस्य कालभेदेन परिहरणीयः । लक्षणापक्षेऽप्येकस्यैव पदस्य लक्षकत्वाश्रयणेन विरोधपरिहारे पदद्वयस्य लक्षणिकत्वस्वीकारो न सङ्गच्छते । इतरथा एकस्य वस्तुनस्तत्तेदन्ताविशिष्टत्वावगाहनेन प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यानङ्गीकारे स्थायित्वासिद्धौ क्षणभङ्गवादी बौद्धो विजयेत । एवमत्रापि जीवपरमात्मनोः शरीरात्मभावेन तादात्म्यं न विरुद्धमिति प्रतिपादितं जीवात्मा हि ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारत्वात् ब्रह्मात्मकः य आत्मानि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः य आत्मानं वेद यस्यात्मा शरीरम् इति श्रुत्यान्तरादत्यल्पमिदमुच्यते सर्व्वे शब्दाः परमात्मन एव वाचकाः । न च पर्यायत्वं द्वारभेदसम्भवात् तथाहि जीवस्य शरीरतया

प्रकारभूतानि देवमनुष्यादिसंस्थानानोव सर्वाणि वस्तुनीति
ब्रह्मात्मकानि तानि सर्वाणि अतो

देवो मनुष्यो यज्ञो वा पिशाचोरगराक्षसाः ।

पक्षो वृक्षो लता काष्ठं शिला दणं घटः पटः ॥

इत्यादयः सर्वे शब्दाः प्रकृतिप्रत्यययोगेनाभिधायकतया प्र-
सिद्धा लोके तदाद्यतया प्रतीयमानतत्तत्संस्थानवदस्तुमुखेन
तदभिमानिजीवतदन्तर्यामिपरमात्मपर्यन्तसंस्थानस्य वाचकाः ।
देवादिशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वमुक्तं तत्त्वमुक्तावस्थां चतुर-
न्तरे च

जीवं देवादिशब्दे वदति तदपृथक् सिद्धभावाभिधानं
निष्कर्षाकृतयुक्तो बहुरिह च दृढो लोकवेदप्रयोगः ।
आत्मासम्बन्धकाले स्थितिरनवगता देवमर्त्यादिमूर्ति
जीवात्मानुप्रवेशाज्जगति विभुरपि व्याकरोन्नामरूपे
इत्यनेन देवादिशब्दानां शरीरपर्यन्तत्वं प्रतिपाद्य संस्थानै-
क्याद्यभाव इत्यादिना शरीरलक्षणं दर्शयित्वा शब्दैस्तत्त्वस्व-
रूपप्रतिकृतिभिरित्यादिना विश्वेश्वरादपृथक् सिद्धत्वमुपपाद्य
निष्कर्षाकृतेत्यादिना पद्येन सर्वेषां शब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वं
प्रतिपादितं तत् सर्वं तत् एवावधार्यम् । अयमेवार्थः समर्थितो
वेदार्थसंग्रहे नामरूपश्रुतिव्याकरणसमये रामानुजेन ।

किञ्च सर्वप्रमाणस्य सविशेषविषयतया निर्विशेषवस्तुनि न
किमपि प्रमाणं समस्ति निर्विकल्पकप्रत्यक्षेऽपि सविशेषमेव वस्तु
प्रतीयते । अन्यथा सविकल्पके सोऽयमिति पूर्वप्रतिपन्नप्रकार-

विशिष्टप्रतीत्यनुपपत्तेः । किञ्च तत्त्वमस्यादिवाक्यं न प्रपञ्चस्य
 बाधकं भ्रान्तिमूलकत्वात् भ्रान्तिप्रयुक्तरञ्जुसर्पवाक्यवत् नापि
 ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं निवर्त्तकं तत्र प्रमाणाभावस्य प्रागेवोपपाद-
 नात् । न च प्रपञ्चस्य सत्यत्वप्रतिष्ठापनपक्षे एकविज्ञानेन सर्व-
 विज्ञानप्रतिज्ञाव्याकोपः प्रकृतिपुरुषमहदहङ्कारतन्मात्रभूते-
 ष्ट्रियचतुर्द्दशभुवनात्मकब्रह्माण्ड तदन्तर्वर्त्तिदेवतिर्यङ्मनुष्यस्या-
 वरादिसर्वप्रकारसंस्थागमंस्थितं कार्यमपि सर्वं ब्रह्मैवेति कार-
 णभूतब्रह्मात्मज्ञानादेव सर्वविज्ञानं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्व-
 विज्ञानस्योपपन्नतरत्वात् । अपिच ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मि-
 थ्यात्वे सर्वस्यासत्त्वादेवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं बाधेत नाम-
 रूपविभागानर्हसूक्ष्मदशावत् प्रकृतिपुरुषशरीरं ब्रह्मकारणावस्थं
 जगत्सदापत्तिरेव प्रलयः नामरूपविभागविभक्तस्यूलचिदचि-
 दस्तुशरीरं ब्रह्मकार्यावस्थं ब्रह्मणस्तथाविधस्यूलभावस्य सृष्टि-
 रित्यभिधीयते । एवञ्च कार्यकारणयोरनन्यत्वमप्यारम्भणाधि-
 करणे प्रतिपादितमुपपन्नतरं भवति निर्गुणवादाश्च प्राकृतहे-
 यगुणनिषेधविषयतया व्यवस्थिताः नानात्वनिषेधवादाश्च एक-
 स्यैव ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारभूतं सर्वं चेतनाचेतनात्मकं
 वस्त्विति सर्वस्यात्मतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमिति सर्व्या-
 त्मकब्रह्मपृथग्भूतवस्तुसदभावनिषेधपरत्वाभ्युपगमेन प्रतिपा-
 दिताः । किमत्र तत्त्वं भेदः अभेदः उभयात्मकं वा सर्वं तत्त्वं
 तत्र सर्वशरीरतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवावस्थितमित्यभेदोऽभ्युपे-
 यते एकमेव ब्रह्म नानाभूतचिदचित्प्रकारज्ञानालेनावस्थित-

मिति भेदाभेदौ चिदचिदीश्वराणां स्वरूपस्वभाववैलक्षण्याद-
संकराच्च भेदः । तत्र चिद्रूपाणां जीवात्मनामसंकुचितापरि-
च्छिन्ननिर्मलज्ञानरूपाणामनादिकर्मारूपाविद्यावेष्टितानां तत्तत्
कर्मानुरूपज्ञानसङ्कोचविकाशौ भोग्यभूता चित् भोक्ता संसर्गः
तदनुगुणसुखदुःखोपभोगद्वयवत् कृता भगवत्प्रतिपत्तिः भग-
वत्पदप्राप्तिरित्यादयः स्वभावाः । अचिद्वस्तुनान्तु भोग्यभूता-
नामचेतनत्वमपुरुषार्थत्वं विकारास्यदत्वमित्यादयः परस्वैश्वरस्य
भोक्तृभोग्ययोर्हृद्योरन्तर्यामिरूपेणावस्थानमपरिच्छेद्यज्ञानैश्व-
र्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यनवस्थितिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणग-
णता स्वसंकल्पप्रवृत्तस्वेतरसमस्तचिदचिद्वस्तुजातता स्वाभिमत-
स्वानुरूपैकरूपदिव्यरूपनिरतिशयविविधानन्तभूषणतेत्यादयः ।

वेङ्कटनाथेन त्वित्यं निराटङ्क पदार्थविभागः

द्रव्याद्रव्यप्रभेदाद्यितमुभयविधं तद्विधं तत्त्वमाहुः

द्रव्यं द्वेषा विभक्तं जडमजडमिति प्राच्यमव्यक्तकालौ ।

अन्यं प्रत्यक् पराक् च प्रथममुभयथा तत्र जीवेशभेदात्

नित्या भूतिर्मतिस्तेत्यपरमिह जडामादिमां केचिदाहुः ॥

तत्र

द्रव्यं नाना दशावत् प्रकृतिरिह गुणैः सत्त्वपूर्वैरूपेता

कालोऽब्दाद्याकृतिः स्यादणुरवगतिमान् जीव ईशोऽन्य आत्मा ।

संप्रोक्ता नित्यभूतिस्त्रिगुणसमधिका सत्त्वयुक्ता तथैव

ज्ञातुर्ज्ञेयावभाषा मतिरिति कथितं संग्रहाद्रव्यलक्ष्ण ॥

इत्यादिना ।

तत्र चिच्छब्दवाच्या जीवात्मानः परमात्मनः सकाशाद्
भिन्नाः नित्याश्च तथाच श्रुतिः द्वा सुपर्णा सयुजा सखायेत्या-
दिका । अत एवोक्तं नानात्मानो व्यवस्थात इति । तन्नित्य-
त्वमपि श्रुतिप्रसिद्धम्

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे इति ॥
अपरथा कृतप्राणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः । अतएवोक्तं वीतरा-
गजन्मादर्शनादिति । तदणुत्वमपि श्रुतिप्रसिद्धम्

वालाग्नतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्याय कल्पत इति ॥

आराग्नमात्रः पुरुषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इति च ।

अचिच्छब्दवाच्यं दृष्टं जडं जगत् त्रिविधं भोग्यभोगोपक-
रण भोगायतनभेदात् । तस्य जगतः कर्त्तापादानं चेश्वरपदार्थः
पुरुषोत्तमो वासुदेवादिपदवेदनीयः । तदप्युक्तम्

वासुदेवः परं ब्रह्म कल्याणगुणसंयुतः ।

भुवनानामुपादानं कर्त्ता जीवनिचामक इति ॥

स एव वासुदेवः परमकारुणिको भक्तवत्सलः परमपुरुषस्तदु-
पासकानुगुणतत्तत्फलप्रदानाय स्वलीलावशादर्चाविभवब्यूह-
सूक्ष्मान्तर्यामिभेदेन पञ्चधावतिष्ठते । तत्रार्चा नाम प्रतिमा-
दयः । रामाद्यवतारो विभवः । ब्यूहस्तुर्बिधः वासुदेव संकर्षण
प्रद्युम्नानिहृद्धसंज्ञकः । सूक्ष्मं संपूर्णं षड्गुणं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म ।
गुणा अपहृतपाभत्वादयः सोऽपहृतपाभ्रा विरजो विमृष्ट्युर्विभो-

को विजिघत्सुः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतेः । अन्तर्यामी
सकलजीवनियामकः य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरोयमयती-
ति श्रुतेः । तत्र पूर्वपूर्वमूर्त्युपामनया पुरुषार्थपरिपन्थिदुरित-
निचयक्षये सत्युत्तरोत्तरमूर्त्युपास्त्रधिकारः । तदुक्तम्

वासुदेवः स्वभक्तेषु वात्सल्यात् तत्तदोहितम् ।

अधिकार्यानुगुण्येन प्रयच्छति फलं बद्ध ॥

तदर्थं स्त्रीया स्त्रीयाः पञ्च मूर्त्तिः करोति वै ।

प्रतिमादिकमर्षा स्यादवतारास्तु वैभवाः ।

संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।

व्यूहश्चतुर्विधो ज्ञेयः सूक्ष्मं संपूर्णषड्गुणम् ।

तदेव वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म निगद्यते ।

अन्तर्यामी जीवसंस्थो जीवप्रेरक ईरितः ।

य आत्मनीतिवेदान्तवाक्यजालैर्निरूपितः ॥

अर्चापासनया चिन्ने कल्पषेऽधिकृतो भवेत् ।

विभवेपासने पञ्चाङ्गुहोपासौ ततः परम् ।

सूक्ष्मे तदनु शक्तः स्यादन्तर्यामिणमीचितुमिति ॥

तदुपासनञ्च पञ्चविधम् अभिगमनमुपादानमिज्या स्वाध्यायो
योग इति श्रीपञ्चरात्रेऽभिहितम् । तत्राभिगमनं नाम देव-
तास्नानमार्गस्य संमार्जनोपलेपनादि । उपादानं गन्धपुष्पादि-
पूजासाधनसम्पादनम् । इज्या नाम देवतापूजनम् । स्वाध्यायो
नाम अर्थानुसन्धानपूर्वको मन्त्रजपो वैष्णवसूक्तसोत्रपाठो ना-
मसंकीर्तनं तत्त्वप्रतिपादकशास्त्राभ्यासश्च । योगो नाम देवता-

नुसन्धानम् । एवमुपासनाकर्मासमुच्चितेन विज्ञानेन द्रष्टृदर्शने
गष्टे भगवद्भक्तस्य तन्निष्ठस्य भक्तवत्सलः परमकारुणिकः पुरु-
षोत्तमः स्वयाथात्म्यानुभवानुगुणनिरवधिकानन्तरूपं पुनरावृ-
त्तिरहितं स्वपदं प्रयच्छति । तथाच स्मृतिः

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गता इति ॥

स्वभक्तं वासुदेवोऽपि संप्राप्यानन्दमक्षयम् ।

पुनरावृत्तिरहितं स्वीयं धाम प्रयच्छति ॥

तदेतत् सर्वं हृदि निधाय मद्योपनिषन्मतावलम्बनेन भगव-
द्दोषायनाचार्यकृतां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं विस्तीर्णांमालक्ष्य रामानुजः
शारीरिकमीमांसाभाष्यमकार्षीत् । तत्राथातो ब्रह्मजिज्ञासेति
प्रथमसूत्रस्यायमर्थः अत्र अथशब्दः पूर्वप्रवृत्तकर्माधिगमनान-
न्तर्यार्थः तदुक्तं वृत्तिकारेण वृत्तात् कर्माधिगमादनन्तरं
ब्रह्म विविदिषतीति अतःशब्दो हेत्वर्थः अधीतसाङ्गवेदस्याधि-
गततदर्थस्य विनश्वरफलात् कर्मणो विरक्तत्वाद्धेतोः स्थिरमो-
चाभिलाषुकस्य तदुपायभूतब्रह्मजिज्ञासा भवति ब्रह्मशब्देन
स्वभावतो निरस्तसमस्तदोषानवधिकातिग्रयासंख्येयकल्याणगुणः
पुरुषोत्तमोऽभिधीयते । एवञ्च कर्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य च
वैराग्योत्पादनद्वारा चित्तकल्मषापनयनद्वारा च ब्रह्मज्ञानं
प्रति साधनत्वेन तयोः कार्यकारणत्वेन पूर्वोत्तरमीमांसयोरे-
कग्रास्रत्वम् । अतएव वृत्तिकारा एकमेवेदं शास्त्रं जैमिनीयेन
षोडशब्रह्मण्येनेत्याहुः । कर्मफलस्य चयित्वं ब्रह्मज्ञानफलस्य

शास्त्रयित्वं परीक्ष्य लोकान् कर्मक्षितान् ब्राह्मणो निर्वेदमाया-
स्त्रास्त्वकृतः कृतेनेत्यादिश्रुतिभिरनुमानार्थापत्त्यपट्टहिताभिः
प्रत्यपादि । एकैकनिन्दया कर्मविशिष्टस्य ज्ञानस्य मोक्षसाध-
नत्वं दर्शयति श्रुतिः अन्धं तमः प्रविशन्ति ये विद्यामुपासते ततो
भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः विद्याश्चाविद्याश्च यस्तदे-
दोभयं सह अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते इत्यादि ।
तदुक्तं पाञ्चरात्ररहस्ये

स एव कर्हणासिन्धुर्भगवान् भक्तवत्सलः ।
उपासकाबुरोधेन भजते मूर्त्तिपञ्चकम् ॥
तदर्थाविवक्षुहसूक्ष्मान्तर्यामिर्भक्तकम् ।
यदाश्रित्यैव चिद्गर्भस्तज्ज्ञेयं प्रपद्यते ॥
पूर्वपूर्वैदितोपास्तविशेषक्षीणकल्पावः ।
उत्तरोत्तरमूर्त्तीनामुपास्यधिकृतो भवेत् ॥
एवं ह्यहरहः श्रौतस्मार्त्तधर्मानुसारतः ।
उक्तोपासनया पुंसां ब्राम्हदेवः प्रसीदति ॥
प्रब्रह्मात्मा हरिर्भक्त्वा निदिध्यासनरूपया ।
अविद्यां कर्मसंघातरूपां सद्यो निवर्त्तयेत् ॥
ततः स्वाभाविकाः पुंसां ते संसारतिरोहिताः ।
आधिर्भवन्ति कल्याणाः सर्वज्ञत्वादयो गुणाः ॥
एवं गुणाः समानाः स्थुर्भुक्तानामीश्वरस्य च ।
सर्वकर्तृत्वमेवैकं तेभ्यो देवे विशिष्यते ॥
मुक्तास्तु श्रेषिणि ब्रह्मण्यशेषे श्रेषरूपिणः ।

सर्वानश्रुवते कामान् सह तेन विपश्चितेति ॥

तस्मान्नापत्रयातुरैरमृतत्वाय पुरुषोत्तमादिपदवेदनीयं
ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तं भवति । प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं प्रा-
धान्येन सह ब्रूत इतः स नोऽन्यत्रेतिवचनबलादिच्छाया इत्य-
माणप्रधानत्वादिद्यमाणं ज्ञानमिह विधेयं तच्च ध्यानोपासना-
दिशब्दवाच्यं वेदनं न तु वाक्यजन्यमापातज्ञानं पदसन्दर्भ-
आविषोः श्रुतपद्मस्य विधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात् आत्मा वा
अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः आत्मैत्येवोपा-
सीत विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत अनुविद्यं विजानातीत्यादिश्रुतिभ्यः ।
अत्र श्रोतव्य इत्यनुवादः अध्ययनविधिना साङ्गस्य स्वाध्यायस्य
ग्रहणे अधीतवेदस्य पुरुषस्य प्रयोजनवदर्थदर्शनात्तन्निर्णयाय
स्वरसत एव अवषे प्रवर्त्तमानतया तस्य प्राप्तत्वात् । मन्तव्य
इति शानुवादः अवषप्रतिष्ठार्थत्वेन मननस्यापि प्राप्तत्वाद्प्राप्ते
शास्त्रमर्थवदिति न्यायात् । ध्यानञ्च तैस्त्रधारावदविच्छिन्नस्मृति-
सन्तानरूपा भ्रुवा स्मृतिः स्मृतिप्रतिलम्बे सर्व्वयन्धीनां विप्रभोच्च
इति भ्रुवाद्याः स्मृतेरेव मोक्षोपायत्वश्रवणात् । सा च स्मृतिदर्श-
नसमावाकारा

भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः ।

शीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

इत्यनेनैकत्वात् । तथाच आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यनेनास्या
दर्शनरूपता विधीयते । भवति च भावनाप्रकर्षात् स्मृतेर्दर्श-
नरूपत्वम् । वाक्यकारेणैतत् सर्व्वं प्रपञ्चितं वेदनमुपासनं स्यादि-

त्यादिना । तदेव ध्यानं विशिनष्टि श्रुतिः नायमात्मा प्रवचनेन
लभ्यो न मेधया न बद्धना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष
आत्मा विवृणुते तन्नू खामिति । प्रियतम एव हि वरणीयो
भवति यथायं प्रियतममात्मानं प्राप्नोति तथा स्वयमेव भग-
वान् प्रियतम इति भगवतैवाभिहितम्

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते इति ॥

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति च ।

भक्तिस्तु निरतिशयानन्दप्रियानन्यप्रयोजनसकलेतरवैदृष्य-
वज्ज्ञानविशेष एव तत्सिद्धिश्च विवेकादिभ्यो भवतीति वाक्यका-
रेणोक्तं तस्मिन्निर्वेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्ध-
र्षेभ्यः सम्भवास्निर्वचनाच्चेति । तत्र विवेको नामादृष्टादज्ञात्
सत्त्वशुद्धिः अत्र निर्वचनम् आहारशुद्धेः सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्ध्या
ध्रुवा स्मृतिरिति । विमोकः कामानभिष्वङ्गः शान्त उपासीतेति
निर्वचनम् । पुनःपुनः संशीलनमभ्यासः निर्वचनञ्च स्मार्त्तमुदा-
हृतं भाष्यकारेण सदा तद्भावभावित इति । श्रौतस्मार्त्तकर्मा-
नुष्ठानं शक्तिः क्रिया क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति निर्व-
चनम् । सत्यार्जवदयादानादीनि कल्याणानि सत्येन लभ्यत
इत्यादिनिर्वचनम् दैन्यविपर्ययोऽनवसादः नायमात्मा बल-
हीनेन लभ्यत इति निर्वचनम् । तद्विपर्ययजा तुष्टिरनुद्धर्षः
शान्तो दान्त इति निर्वचनम् । तदेवमेवंविधनियमविशेषस-
मासादितपुरुषोत्तमप्रसादविश्वस्तमःखान्तस्य अनन्यप्रयोज-

नानवरतनिरतिप्रयवदात्प्रत्ययावभासतापन्नध्यानरूपया
भक्त्या पुद्गोक्तमपदं लभ्यत इति सिद्धम् । तदुक्तं यामुनेन
उभयपरिकर्षितस्नान्तस्यैकान्तिकात्यन्तिकभक्तियोगलभ्य इति
ज्ञानकर्षयोगसंस्कृतान्तःकरणस्येत्यर्थः ।

किं पुनर्ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्यपेक्षायां लक्षणमुक्तं जन्माद्यस्य
यत इति । जन्मादीति सृष्टिस्थितिप्रसन्नं तद्गुणसंविज्ञानो बह्व-
व्रीहिः अस्माच्चिन्मविधिरचनारच्यस्य नियतदेशकालभोग-
ब्रह्मादिसाम्बन्धव्यञ्जितमिदं अगतः यतो यस्मात् सर्व्वेश्व-
रात् निखिलहेयप्रत्यगीकस्वरूपात् सत्यसंकर्पाद्यमवधिकाति-
प्रसासंख्येयकल्याणगुणात् सर्व्वज्ञात् सर्व्वज्ञानेः पुंसः सृष्टिस्थिति-
प्रसन्नाः प्रवर्त्तन्त इति सूत्रार्थः ।

इत्यभूते ब्रह्मणि किं प्रमाणमिति जिज्ञासायां ब्राह्ममेव
प्रमाणमित्युक्तं ब्राह्मयोनित्वादिति ब्राह्मं योनिः कारणं प्रमाणं
यस्य तच्छास्त्रयोनि तस्य भावसात्त्वं तस्माद्ब्रह्मज्ञानकारणात्म-
ज्ञानकारणत्वात् ब्राह्मस्य तद्योनित्वं ब्रह्मण इत्यर्थः । न च
ब्रह्मणः प्रमाणान्तरगम्यत्वं शङ्कितुं शक्यमतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षस्य
तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेः नापि महार्णवादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वात्
घटवत् इत्यनुमानस्य पूतिकुष्माण्डायमानत्वात् तद्वचनं ब्रह्म
यतो वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्यं प्रतिपादयतीति स्थितम् ।

यद्यपि ब्रह्म प्रमाणान्तरगोचरतां नावतरति तथापि
प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वाभावे सिद्धरूपं ब्रह्म न ब्राह्मं प्रतिपाद-
यितुं प्रभवतीति एतत्पर्य्यनुयोगपरिहारायोक्तं तत्तु समन्व-

थादिति । तुशब्दः प्रसक्ताशङ्काव्यावृत्त्यर्थः तच्छास्त्रप्रमाणकत्वं
ब्रह्मणः सम्भवत्येव कुतः समन्वयात् परमपुरुषार्थभूतस्यैव ब्रह्म-
णोऽभिधेयतयान्वयादित्यर्थः । न च प्रवृत्तिनिवृत्त्योरन्यतरवि-
रहिणः प्रयोजनशून्यत्वं स्वरूपपरेष्वपि पुत्रस्ये जातः नायं सर्प
इत्यादिषु हर्षभयनिवृत्तिरूपप्रयोजनवत्त्वं दृष्टमेवेति न कि-
ञ्चिदनुपपन्नम् । दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शितं विस्तरस्वाकरादेवावग-
न्तव्य इति विस्तरभीरुणोदास्यत इति सर्व्वमनाकुलम् ।

इति सर्व्वदर्शनसंग्रहे रामानुजदर्शनम् ।

तदेतद्रामानुजमतं जीवाणुत्वदासत्ववेदापौरुषेयत्वसिद्धार्थ-
बोधकत्वस्वतःप्रमाणत्वप्रमाणचित्तपाञ्चरात्रोपजीव्यत्वप्रपञ्चभेद-
सत्यत्वादिषाम्येऽपि परस्परविहङ्गभेदादिपञ्चत्रयकलीकारेण
चपणकपञ्चनिश्चिप्रमित्युपेक्षमाणः स आत्मा तत्त्वमसीत्यादेर्वेदा-
न्तवाक्यजातस्य भङ्गान्तरेणार्थान्तरपरत्वमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसा-
विवरणव्याजेनानन्दतीर्थः प्रस्थानान्तरमाख्यत । तस्मत्ते हि
द्विविधं तत्त्वं स्मतन्त्राख्यतन्त्रभेदात् । तदुक्तं तत्त्वविवेके

स्मतन्त्रमख्यतन्त्रञ्च द्विविधं तत्त्वमित्यते ।

स्मतन्त्रो भगवान् विष्णुर्निर्दोषोऽशेषसङ्गुण इति ॥

ननु सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वशून्यं ब्रह्मतत्त्वमितिप्र-
तिपादकेषु वेदान्तेषु जागरूकेषु कथमशेषसङ्गुणत्वं तस्य कथ्यत
इति चेन्नैवं भेदप्रमापकबहुप्रमाणविरोधेन तेषां तत्र प्रामा-
ण्यानुपपत्तेः तथाहि प्रत्यक्षं तावदिदमस्माद्भिन्नमिति नील-

पीतादेर्भेदमध्यक्षयति । अथ मन्येथाः किं प्रत्यक्षं भेदमेवाव-
गाहते किं वा धर्म्मिप्रतियोगिघटितम् । न प्रथमः धर्म्मिप्रति-
योगिप्रतिपत्तिमन्तरेण तत्सापेक्षस्य भेदस्याज्ञात्वाद्यवसाय-
त्वात् । द्वितीयोऽपि धर्म्मिप्रतियोगिग्रहणपुरःसरं भेदग्रहणम-
थवा युगपत् तत्सर्व्वग्रहणम् । न पूर्व्वः बुद्धेर्विरम्य व्यापाराभा-
वात् अन्योन्याश्रयप्रसङ्गाच्च । नापि चरमः कार्यकारणबुद्धो-
र्योगपद्याभावात् धर्म्मिप्रतीतिर्हि भेदप्रत्ययस्य कारणं सन्निहि-
तेऽपि धर्म्मिणि व्यवहितप्रतियोगिज्ञानमन्तरेण भेदस्याज्ञातत्वे-
नाश्वयत्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावावगमात् । तस्मान्न भेदप्र-
त्यक्षं सुप्रसरमिति चेत् किं वस्तुस्वरूपभेदवादिनं प्रति इमानि
दूषणान्युद्घुष्यन्ते किं धर्म्मिभेदवादिनं प्रति । प्रथमे चोराप-
राधान्माण्डव्यनिग्रहन्यायापातः भवदभिधीयमानदूषणानां त-
दविषयत्वात् । ननु वस्तुस्वरूपस्यैव भेदत्वे प्रतियोगिसापेक्षत्वं न
घटते घटवत् प्रतियोगिसापेक्ष एव सर्व्वत्र भेदः प्रथत इति चेन्न
प्रथमं सर्व्वतोविस्त्रक्षणतया वस्तुस्वरूपे ज्ञायमाने प्रतियोग्यपे-
क्षया विशिष्टव्यवहारोपपत्तेः तथाहि परिमाणघटितं वस्तु-
स्वरूपं प्रथममवगम्यते पश्चात् प्रतियोगिविश्लेषापेक्षया ह्रस्वं दी-
र्घमिति तदेव विशिष्य व्यवहारभाजनं भवति । तदुक्तं विष्णु-
तत्त्वनिर्णये न च विशेषणविश्लेष्यतया भेदसिद्धिः विशेषणविश्ले-
ष्यभावस्य भेदापेक्षः धर्म्मिप्रतियोग्यपेक्षया भेदसिद्धिः भेदापे-
क्षस्य धर्म्मिप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याश्रयतया भेदस्यायुक्तिः पदार्थ
स्वरूपत्वाद्भेदस्येत्यादिना । अत एव गवार्थिनो गवयदर्शनात्

प्रवर्त्तन्ते गोशब्दश्च न स्मरन्ति । न च नीरक्षीरादौ स्वरूपे
 ष्टस्यमाणे भेदप्रतिभासोऽपि स्यादिति भणनीयं समानाभिहारा-
 दिप्रतिबन्धकबलाद्भेदभानव्यवहाराभावोपपत्तेः । तदुक्तम्
 अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातात्मनोऽनवस्थानात् ।

सौक्ष्म्याद्भवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्चेति ॥

अतिदूराद् गिरिशिखरवर्त्तितर्वादौ अतिसामीप्याल्लोचना-
 ज्ञनादौ इन्द्रियघाताद्विद्युदादौ मनोऽनवस्थानात् कामाद्युप-
 झुतमनस्कस्य स्वीतालोकवर्त्तिनि घटादौ सौक्ष्म्यात् परमा-
 ष्टादौ व्यवधानात् कुद्याद्यन्तर्हिते अभिभवात् दिवा प्रदीप-
 प्रभादौ समानाभिहारात् नीरक्षीरादौ यथावद्ग्रहणं नास्ती-
 त्यर्थः । भवतु वा धर्मभेदवादस्तथापि न कश्चिद्दोषः धर्मिप्र-
 तियोगिग्रहणे सति धर्मभेदभानसम्भवात् । न च धर्मभेदवादे
 तस्य तस्य भेदस्य भेदान्तरभेद्यत्वेनानवस्था दुरवस्था स्यादित्या-
 ख्येयं भेदान्तरप्रसक्तौ मूलाभावात् भेदभेदिनौ भिन्नाविति
 व्यवहारादर्शनात् । न चैकभेदबलेनान्यभेदानुमानं दृष्टान्त-
 भेदाविघातेनात्याने दोषाभावात् । सोऽयं पिष्टाकयाचनार्थं
 गतस्य खारिकातैलदाहत्वाभ्युपगम इव । दृष्टान्तभेदविमर्द्दे
 त्वनुत्थानमेव । नहि वरविघाताय कन्योद्दाहः । तस्मान्मूलच-
 याभावादनवस्था न दोषाय । अनुमानेनापि भेदोऽवशीयते
 परमेश्वरो जीवाङ्गिन्नः तं प्रति सेव्यत्वात् यो यं प्रति सेव्यः स
 तस्माङ्गिन्नः यथा भृत्याद्राजा नहि सुखं मे स्यात् दुःखं मे न
 मनागपि इति पुरुषार्थमर्थयमानाः पुरुषाः स्वपतिपदं काम-

यमानाः सत्कारभाजो भवेयुः प्रत्युत सर्वानर्थभाजनं भवन्ति ।

यः सखात्मनो हीनत्वं परस्य गुणोत्कर्षञ्च कथयति स सुख्यः

प्रीतः स्यावकस्य तस्याभीष्टं प्रयच्छति । तदाह

घातयन्ति हि राजानो राजाहमिति वादिनः ।

ददत्यखिलमिष्टञ्च खगुणोत्कर्षवादिनामिति ॥

एवञ्च परमेश्वराभेददृष्ट्या विष्णोर्गुणोत्कर्षस्य मृगदृष्टिकाश-
मत्वाभिधानं विपुलकदलीफलसिद्ध्या जिज्ञाच्छेदनमनुहरति

एतादृशविष्णुविदेषणादन्धतमसप्रवेशप्रसङ्गात् । तदेतत् प्रति-
यादितं मध्यमन्दरेण महाभारततात्पर्यनिर्णये

अनादिदेषिणो दैत्या विष्णोर्देषो विवर्द्धितः ।

तमस्यन्धे पातयति दैत्यान्धे विनिश्चयादिति ॥

सा च सेवा अङ्कननामकरणभजनभेदात्त्रिविधा । तत्राङ्कनं
नारायणायुधादीनां तद्रूपस्मरणार्थमपेक्षितार्थसिद्ध्यर्थञ्च । तथा
च शाकल्यसंहितापरिशिष्टम्

चक्रं विभर्त्ति पुरुषोऽभितप्तं बलं देवानाममृतस्य विष्णोः ।

स घाति नाकं दुरितावधूय विभ्रन्ति यद्यतयो वीतराजाः ।

देवासो येन विधृतेन बाह्वना सुदर्शनेन प्रथातास्तमायन् ।

येनाङ्किता मनवो लोकसृष्टिं वितन्वन्ति ब्राह्मणास्तदहन्ति ।

तद्विष्णोः परमं पदं येन गच्छन्ति साञ्जिताः ।

उरुक्रमस्य चिह्नैरङ्किता लोके सुभगा भवाम इति ।

अतस्तनुर्नतदामो अम्रुते अिताश्च इहहन्तास्तत् सभासतेति
तैत्तिरीयकोपनिषत् । स्थानविशेषस्याग्नेचपुराणे दर्शितः

दक्षिणे तु करे विप्रो बिभृयाद् सुदर्शनम् ।

सथेन ब्रह्मं बिभृयादिति ब्रह्मविदे, विदुरिति ॥

अन्यत्र चक्रधारणे मन्त्रविशेषस्य दर्शितः

सुदर्शन महाज्वाल कोटिसूर्यसमप्रभ ।

अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मागं प्रदर्शय ॥

त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ।

नमितः सर्वदेवैश्च पाञ्चजन्य नमोऽस्तु ते इति ॥

नामकरणं पुत्रादीनां केशवादिनाम्ना व्यवहारः सर्वदा तन्ना-
मानुस्मरणार्थम् । भजनं दशविधं वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वा-
ध्यायः कायेन दानं परित्राणं परिरक्षणं मनसा दया सृष्ट्या
अद्वा चेति । अत्रैकैकं निष्पाद्य नारायणे समर्पणं भजनम् ।
तदुक्तम्

अङ्कनं नामकरणं भजनं दशधा च तदिति ।

एवं ज्ञेयत्वादिनापि भेदोऽनुमातव्यः तथा श्रुत्यापि भेदो
ऽवगन्तव्यः सत्यमेतमनुविश्वे मदन्तिरातिं देवस्य शृणतोमघोनः
सत्यासो अस्य महिमाशृणे श्रवोद्यज्ञेषु विप्रराज्ये सत्य आत्मा
सत्यो जीवः सत्यं भिदा सत्यं भिदा मयि वारुण्यो मयि वा-
रुण्यो मयि वारुण्य इति मोक्षानन्दभेदप्रतिपादकश्रुतिभ्यः ।

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम सामर्थ्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥

जगन्नापारवर्ष्णीं प्रभुकरणासन्निहितत्वाच्चेत्यादिभ्यश्च । न च
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतिबलाज्जीवस्य पारमैश्वर्यं शक्यब्रह्मं

सम्युज्य ब्राह्मणं भक्त्या षूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेदिति वत् हंहितो
भवतीत्यर्थपरत्वात् । ननु

प्रपञ्चो यदि वर्त्तेत निवर्त्तेत न संग्रहः ।

मायामात्रमिदं दैतमदैतं परमार्थतः ॥

इति वचनात् दैतस्य कल्पितत्वमवगम्यत इति चेत् सत्यं भावमन-
भिमन्धायाभिधानात् तथा हि यद्ययमुत्पद्येत तर्हि निवर्त्तेत न
संग्रहः । तस्मादनादिरेवायं प्रकृतः पञ्चविधो भेदप्रपञ्चः । न
चायमविद्यमानः मायामात्रत्वान्मायेति भगवदिच्छोच्यते ।

महामायेत्यविद्येति नियतिर्माह्वनीति च ।

प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छानन्त कथ्यते ॥

प्रकृतिः प्रकृत्यकरणाद्वासना वासयेद्यतः ।

अ इत्युक्ते हरिस्तस्य मायाऽविद्येति संज्ञिता ॥

मायेत्युक्ता प्रकृतत्वात् प्रकृष्टे हि मयाभिधा ।

विष्णोः प्रकृतिरेवैका शब्दैरेतैरुदीर्यते ॥

प्रकृतिरूपो हि हरिः सा च खानन्दलक्षणा ॥

इत्यादिवचननिश्चयप्रामाण्यबलात् सैव प्रज्ञा मानचाणकची च
यस्य तन्मायामात्रं ततश्च परमेश्वरेण ज्ञातत्वाद्द्रष्टितत्वाच्च न
दैतं भ्रान्तिकल्पितं न हीश्वरे सर्वस्य भ्रान्तिः सम्भवति विशे-
षादर्शननिबन्धनत्वाद्भ्रान्तेः तर्हि तद्व्यपदेशः कथमित्यत्रोत्तरं
अदैतं परमार्थत इति परमार्थत इति परमार्थापेक्षया तेन
सर्वस्मादुत्तमस्य विष्णुतत्त्वस्य समाभ्यधिकप्रून्यत्वमुक्तं भवति ।
तथाच परमा श्रुतिः

जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा ।
 जीवभेदो मिथस्रैव जडजीवभिदा तथा ॥
 मिथस्र जडभेदो यः प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ।
 सोऽयं सत्योऽप्यनादिश्च सादिश्चेन्नाशमाप्नुयात् ॥
 न च नाशं प्रयात्येष न चासौ भ्रान्तिकल्पितः ।
 कल्पितश्चेन्निरर्त्तत न चासौ विनिवर्त्तते ॥
 द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् ।
 मतं हि ज्ञानिनामेतन्मितं चातं हि विष्णुना ॥
 तस्मान्मात्रमिति प्रोक्तं परमो हरिरेव खित्यादि ॥

तस्माद्विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव तात्पर्यं सर्वागमानाम् । एतदेवा-
 भिसन्धायाभिहितं भगवता

द्वाविमौ पुरुषौ लोके चरन्नाचर एव च ।
 चरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽचर उच्यते ॥
 उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
 यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्स्यथ ईश्वरः ॥
 यस्मात् चरमतीतोऽहमचरादपि चोत्तमः ।
 अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥
 यो मामेवमसम्भूटो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
 स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥
 इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
 एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारतेति ॥

महावाराहेऽपि ।

मुख्यञ्च सर्ववेदानां तात्पर्यं श्रीपतौ परे ।

उत्कर्षे तु तदन्यत्र तात्पर्यं स्यादवान्तरमिति ॥

युक्तञ्च विष्णोः सर्वोत्कर्षे महातात्पर्यम् । मोक्षो हि सर्वपुह-
षार्थोत्तमः धर्मार्थकामास्त्रनित्याः मोक्ष एव नित्यः तस्माच्चित्तं
तदर्थाय यतेत मतिमात्तर इति भास्त्रवेद्यश्रुतेः । मोक्षश्च विष्णु-
प्रसादमन्तरेण न लभ्यते । यस्य प्रसादात् परमा यत् स्वरूपात्
तस्मात् संसारान्मुच्यते नावरेसुरानाराधयन्मोऽसौ परमो वि-
चिन्त्यो मुमुक्षुभिः कर्मपात्रादमुष्मादिति नारायणश्रुतेः ।

तस्मिन् प्रसन्ने किमिहाख्यसम्भं

सर्वार्थकामैरस्रमक्षपकासो ।

समाश्रिताद्ब्रह्मतरोरनन्तात्

निःसंशयं मुक्तिफलं प्रयात

इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । प्रसादश्च गुणोत्कर्षज्ञानादेव नाभेद-
ज्ञानादित्युक्तम् । न च तत्त्वमस्यादितादात्म्यव्याकोपः श्रुति
तात्पर्यापरिज्ञानविजृम्भणात् ।

आह नित्यपरोक्षन्तु तच्छब्दो ह्यविशेषितः ।

त्वंशब्दस्यापरोक्षार्थं तयोरैक्यं कथं भवेत् ॥

आदित्योयूप इतिवत् सादृश्यार्था तु सा श्रुतिरिति ।

तथाच परमा श्रुतिः

जीवस्य परमैक्यञ्च बुद्धिसारूप्यमेव वा ।

एकस्थाननिवेशो वा व्यक्तिस्थानमपेक्ष्य वा ॥

न स्वरूपैकता तस्य मुक्तस्यापि विरूपतः ।

स्नातव्यपूर्णतेऽल्पत्वपारतव्ये विरूपतेति ॥

अथवा तत्त्वमसीत्यत्र स एवात्मा स्नातव्यादिगुणोपेतत्वात् अत-
त्त्वमसि त्वं तन्न भवसि तद्रहितत्वादित्येकत्वमतिशयेन निराकृ-
तम् । तदाह

अतत्त्वमिति वा च्छेदस्तेनैक्यं सुनिराकृतमिति ।

तस्मात् दृष्टान्मनवकेऽपि स यथा ब्रह्मनिः सूत्रेण बद्ध इत्या-
दिना भेद एव दृष्टान्माभिधानाय अयमभेदोपदेश इति
तत्त्ववादरहस्यम् । तथाच महोपनिषत्

यथा पक्षी च सूत्रञ्च नानावृत्तरसा यथा ।

यथा नद्यः समुद्राश्च शूद्धोदलवणे यथा ॥

चोरापहार्यैश्च यथा यथा पुंविषयावपि ।

तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदेव विलक्षणौ ॥

तथापि सूक्ष्मरूपत्वाच्च जीवात् परमो हरिः ।

भेदेन मन्ददृष्टीनां दृश्यते प्रेरकोऽपि सन् ॥

वैलक्षण्यं तयोर्ज्ञात्वा मुच्यते बध्यतेऽन्यथेति ।

ब्रह्मा शिवः सुराद्याश्च शरीरचरणात् चराः ।

सक्षीरचरदेहत्वादचरातः परो हरिः ॥

स्नातव्यशक्तिविज्ञानसुखाद्यैरखिलैर्गुणैः ।

निःशोभत्वेन ते सर्वे तदज्ञाः सर्वदेवता इति ॥

विष्णुं सर्वगुणैः पूर्णं ज्ञात्वा संसारवर्जितः ।

निर्दुःखानन्दभुग्नित्यं तत्समीपे स मोदते ॥

मुक्तानाञ्चात्रयो विष्णुरधिकाधिपतिस्तथा ।

तदज्ञा एव ते सर्वं सर्वदैव स ईश्वर इति च ॥

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानञ्च प्रधानत्वकारणत्वादिना युज्यते न तु सर्वमिथ्यात्वेन । न हि सत्ताज्ञानेन मिथ्याज्ञानं सम्भवति यथा प्रधानपुरुषाणां ज्ञानाज्ञानाभ्यां यामो ज्ञातः अज्ञात इत्येवमादिव्यपदेशो दृष्ट एव । यथा च कारणे पितरि ज्ञाते जानात्यस्य पुत्रमिति । अन्यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृत्फल्यं विज्ञातमित्यत्र एकपिण्डशब्देन वृथा प्रसज्येयातां मृदा विज्ञातयेत्येतावतैव वाक्यस्य पूर्णत्वात् । न च वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्येतत् कार्यस्य मिथ्यात्वमाचष्टे इत्येष्टयं वाचारम्भणं विकारो यस्य तत् अविद्यतं नित्यं नामधेयं मृत्तिकेत्यादिकमित्येतद्वचनं सत्यमिति तथ्यस्य स्वीकारात् । अपरथा नामधेयमेवेति शब्दयोर्वैयर्थ्यं प्रसज्येत । अतो न कुचापि जगतो मिथ्यात्वसिद्धिः । किञ्च प्रपञ्चो मिथ्येत्यत्र मिथ्यात्वं तथ्य-मतर्थं वा । प्रथमे सत्याद्वैतभङ्गप्रसङ्गः चरमे प्रपञ्चसत्यत्वापातः । नन्वनित्यत्वं नित्यमनित्यं वा उभयथाप्यनुपपत्तिरित्याक्षेपवद-यमपि नित्यसमजातिभेदः स्यात् । तदुक्तं न्यायनिर्वाणवेधसा नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसम इति । तार्किक-करञ्चायाञ्च

धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तितः ।

धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमो भवेदिति ॥

अस्याः संज्ञायाः उपलक्षणत्वमभिप्रेत्याभिहितं प्रबोधसिद्धौ अन्वर्थित्वात्तूपरञ्जकधर्मसमेति । तस्मादसदुत्तरमेतदिति चेत्

अशिक्षितचासनमेतत् दुष्टत्वमूलानिरूपणात् । तद्विविधं साधारणमसाधारणञ्च तत्राद्यं स्वव्याघातकं द्वितीयं त्रिविधं युक्ताङ्गहीनत्वमयुक्ताङ्गाधिकत्वमविषयवृत्तित्वञ्चेति । तत्र साधारणमसम्भावितमेव उक्तस्याचेपस्य स्वात्मव्यापनानुपलम्भात् । एवमसाधारणमपि घटस्य नास्त्रितायां नास्त्रितोक्तावस्त्रित्ववत् प्रकृतेऽप्युपपत्तेः । ननु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमभ्युपेयते नासत्त्वमिति चेत्तदेतत् सोऽयं शिरश्छेदेऽपि शतं न ददाति विंशतिपञ्चकन्तु प्रयच्छतीति शाकटिकवृत्तान्तमनुहरेत् मिथ्यात्वासत्त्वयोः पर्यायत्वादित्यस्यमतिप्रपञ्चेन ।

तत्राथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रथमसूत्रस्यायमर्थः तत्राथशब्दो मङ्गलार्थोऽधिकारानन्तर्यार्थश्च स्वीक्रियते । अतः शब्दो हेत्वर्थः तदुक्तं गारुडे

अथातःशब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि ।

प्रारभेत नियतैव तत्किमत्र नियामकम् ॥

कश्चार्थस्तु तयोर्विद्वान् कथमुत्तमता तयोः ।

एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् यथा ज्ञास्यामि तत्त्वतः ॥

एवमुक्तो नारदेन ब्रह्मा प्रोवाच सत्तमः ।

आनन्तर्याधिकारे च मङ्गलार्थे तथैव च ॥

अथशब्दस्त्वतःशब्दो हेत्वर्थे समुदीरित इति ।

यतो नारायणप्रसादमन्तरेण न मोक्षो लभ्यते प्रसादस्य ज्ञानमन्तरेण अतो ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्येति सिद्धम् । जिज्ञास्यब्रह्मणो

लक्षणमुक्तं जन्माद्यस्य यत इति । सृष्टिस्थित्यादि यतो भवति
तद्ब्रह्मेति वाक्यार्थः । तथाच स्कान्दं वचः

उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिर्ज्ञानमावृतिः ।

बन्धमोक्षौ च पुद्गलाद्यस्मात् स हरिरेकराडिति ॥

यतो वा इमानीत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तत्र प्रमाणमप्युक्तं शास्त्र-
योनित्वादिति । नावेदविष्मनुते तं ब्रह्मन् तन्त्वैपनिषदमि-
त्यादिश्रुतिभ्यः तस्मानुमानिकत्वं निराक्रियते । न चानुमानस्य
स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमस्ति । तदुक्तं कौर्म्ये

श्रुतिसाहाय्यरहितमनुमानं न कुत्रचित् ।

निश्चयात् साधयेदर्थं प्रमाणान्तरमेव च ॥

श्रुतिस्मृतिसहायं यत् प्रमाणान्तरमुत्तमम् ।

प्रमाणपदवीं गच्छेन्नात्र कार्य्या विचारणेति ॥

शास्त्रस्वरूपमुक्तं स्कान्दे ।

ऋग्यजुःसामाथर्व्या च भारतं पाञ्चरात्रकम् ।

मूळरामायणञ्चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥

यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम् ।

अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तारो नैव शास्त्रं कुवर्त्म तदिति ॥

तदनेनानन्यस्वभ्यः शास्त्रार्थं इति न्यायेन भेदस्य प्राप्तत्वेन तत्र
न तात्पर्यं किन्त्वद्वैत एव वेदवाक्यानां तात्पर्यमिति अद्वैतप्र-
त्याशा प्रतिचिन्ना अनुमानादीश्वरस्य सिद्धाभावेन तद्भेदस्यापि
ततः सिद्धाभावात् । तस्मान्न भेदानुवादकत्वमिति तत्परत्वमव-
गम्यते । अत एवोक्तम्

सदागमैकविज्ञेयं समतीतचराचरम् ।

नारायणं सदा वन्दे निर्दोषाग्नेषसद्गुणमिति ॥

शास्त्रस्य तत्र प्रामाण्यमुपपादितं तत्तु समन्वयादिति समन्वय
उपक्रमादिलिङ्गम् उक्तं दृष्टसंहितायाम्

उपक्रमोपसंहारावभासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादेोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय इति ॥

एवं वेदान्ततात्पर्यवशात्तदेव ब्रह्म शास्त्रगम्यमित्युक्तं भवति ।
दिङ्माचमच प्रादग्निं शिष्टमानन्दतीर्थमाद्यव्याख्यानादौ द्रष्टव्यं
घन्यबहुत्वभियोपरम्यत इति । एतच्च रहस्यं पूर्णप्रज्ञेन मध्यम-
न्दिरेण वायोऋतीयावतारस्यन्येन निरूपितमिति ।

प्रथमस्तु हनूमान् स्यात् द्वितीयो भीम एव च ।

पूर्णप्रज्ञस्तृतीयस्तु भगवत्कार्यसाधक इति ॥

एतदेवाभिप्रेत्य तत्र तत्र घन्यसमाप्ताविदं पद्यं लिख्यते

यस्य चीष्णुदितानि वेदवचने दिव्यानि रूपाण्यखं

द्योतद्दग्धितमित्यमेतदखिलं वेदस्य गर्भे महः ।

वायो रामवचोनतं प्रथमकं दृष्टो द्वितीयं वपु-

र्मध्ये यस्तु तृतीयमेतदमुना घन्यः कृतः केनवे ॥

एतत्पद्यार्थस्तु बलित्यातदपुलियाधि दग्धितं देवस्य भर्गः सहस्रो
यतो जनीत्यादिश्रुतिपर्यालोचनयावगम्यत इति । तस्मात्
सर्वस्य शास्त्रस्य विष्णुतत्त्वं सर्वोत्तममित्यत्र तात्पर्यमिति सर्वं
निरवद्यम् ॥

इति सर्वदर्शनमङ्गले पूर्णप्रज्ञदर्शनम् ।

तदेतद्वैष्णवमतं दासत्वादिपदवेदनीयं परतन्त्रदुःखावह-
त्वाच्च दुःखान्नादीप्तितास्यदमित्यरोचयमानाः पारमैश्वर्य्यं
कामयमानाः पराभिता मुक्ता न भवन्ति परतन्त्रत्वात् पारमै-
श्वर्य्यरहितत्वाद्दसदादिवत् मुक्तात्मानश्च परमेश्वरगुणसम्बन्धिनः
पुरुषत्वे सति समस्तदुःखवीजविधुरत्वात् परमेश्वरवदित्याद्यनु-
मानं प्रमाणं प्रतिपद्यमानाः केचन मादेश्वराः परमपुरुषार्थ-
साधनपञ्चार्थप्रपञ्चनपरं पाशुपतशास्त्रमाश्रयन्ते । तच्चेदमादि-
स्त्रचम् अथातः पशुपतेः पाशुपतयोगविधिं व्याख्यास्याम इति ।
अस्यार्थः अत्रायम्वदः पूर्वप्रकृततापेषः । पूर्वप्रकृतश्च गुरुं प्रति
त्रिष्वस्य प्रन्नः । गुरुस्वरूपं गणकारितायां निरूपितम्

पञ्चकास्त्रं विज्ञेया गणस्यैकचिकात्मकः ।

वेत्ता नवगणस्यास्य संस्कर्त्ता गुरुदृश्यत इति ॥

स्त्राभा मला उपायाश्च देशावस्त्राविशुद्धयः ।

दीक्षाकारिवसान्यष्टौ पञ्चकास्त्रीणि वृत्तय इति ॥

तिस्रो वृत्तय इति प्रथोक्तव्ये त्रीणि वृत्तय इति ह्यान्दसः प्रयोगः ।
तत्र विधीयमानमुपायफलं स्त्राभः ज्ञानतपोदेवनित्यत्वस्थिति-
शुद्धिभेदात् पञ्चविधः । तदाह हरदत्ताचार्य्यः ज्ञानं तपोऽथ
नित्यत्वं स्थितिः शुद्धिश्च पञ्चममिति । आत्माश्रितो दुष्टभावा
मलः स मिथ्याज्ञानादिभेदात् पञ्चविधः । तदप्याह

मिथ्याज्ञानमधर्मश्च सक्तिर्हेतुश्च्युतिस्रथा ।

पशुत्वमूलं पञ्चैते तन्त्रे हेया विविक्तित इति ॥

साधकस्य शुद्धिहेतुरुपायः वासचर्यादिभेदात्पञ्चविधः । तदप्याह

वासचर्या जपो ध्यानं सदा रुद्रस्मृतिस्तथा ।

प्रतिपत्तिश्च साभागामुपायाः पञ्च निश्चिता इति ॥

येनार्थानुसन्धानपूर्वकं ज्ञानतपोवृद्धी प्राप्नोति स देशो गुरुज-
नादिः । यदाह

गुरुर्जनो गुहादेशः अज्ञानं रुद्र एव चेति ।

आलाभप्राप्तेरेकतमादौ यदवस्थानं सावस्था व्यक्तादिविशेषेण
विशिष्टा । तदुक्तम्

व्यक्ताव्यक्ताजपादानं निष्ठा चैव हि पञ्चममिति ।

मिथ्याज्ञानादीनामत्यन्तव्यपोहो विशुद्धिः । सा प्रतियोगि-
भेदात् पञ्चविधा । तदुक्तम्

अज्ञानस्याप्यसङ्गस्य हानिः सङ्गकरस्य च ।

च्युतिर्हानिः पञ्जलस्य शुद्धिः पञ्चविधा स्मृतेति ॥

दीक्षाकारिकञ्चकं चोक्तम्

द्रव्यं कालः क्रिया मूर्त्तिर्गुरुस्यैव हि पञ्चम इति ।

बलपञ्चकञ्च

गुरुभक्तिः प्रसादश्च मतेर्द्वन्द्वजयस्तथा ।

धर्मस्यैवाप्रसादश्च बलं पञ्चविधं स्मृतमिति ॥

पञ्चमल्लघूकरणार्थं मानामानविरोधिणोऽन्वार्जनोपाया वृत्त-
यः भैक्ष्योत्सृष्टयथास्तन्धाभिधा इति । शेषमशेषमाकर एवा-
वगन्तव्यम् ।

अत्रार्थब्रह्मेण दुःखान्तस्य प्रतिपादनम् आध्यात्मिकादि-
दुःखव्यपोहप्रसार्थत्वात्तस्य पञ्चब्रह्मेण कार्यस्य परतन्त्रवचन-

त्वान्तस्य पतिशब्देन कारणस्येश्वरः पतिरीश्रितेति अगत्कारणी-
भू-श्वरवचनत्वान्तस्य । योगविधी तु प्रसिद्धौ । तत्र दुःखान्तो
द्विविधः अनात्मकः सात्मकश्चेति तत्रानात्मकः सर्वदुःखाना-
मत्यन्तोच्छेदरूपः सात्मकस्तु दृक्क्रियाशक्तिलक्षणमैश्वर्यम् ।
तत्र दृक्शक्तिरेकापि विषयभेदात् पञ्चविधोपचर्यते दर्शनं
अवसं मननं विज्ञानं सर्वज्ञत्वश्चेति । तत्र सूक्ष्मव्यवहितविप्र-
कृष्टाशेषचाक्षुषस्यर्मादिविषयं ज्ञानं दर्शनम् । अशेषशब्दविषयं
सिद्धिज्ञानं अवलम् । समस्तचिन्ताविषयं सिद्धिज्ञानं मननम् ।
शिरवशेषज्ञानविषयं गन्धतोऽर्थतस्य सिद्धिज्ञानं विज्ञानम् ।
उक्तानुक्ताशेषार्थेषु समासविश्वरविभागविशेषतस्य तत्त्वव्याप्तस-
दोदितसिद्धिज्ञानं सर्वज्ञत्वम् इत्येषा धोशक्तिः । क्रियाशक्ति-
रेकापि त्रिविधोपचर्यते मनोजविलं कामरूपित्वं विक्रमणध-
र्षित्वश्चेति । तत्र निरतिशयशोचकारित्वं मनोजविलं । कर्मा-
दिनिरपेक्षस्य खेच्छैवागमससक्षणविषक्षणरूपकरणाधिष्ठा-
त्वं कामरूपित्वम् । उपसंहृतकरस्थस्यापि निरतिशयैश्वर्यस-
म्बन्धित्वं विक्रमणधर्षित्वमित्येषा क्रियाशक्तिः । यदस्तत्त्वं सर्वं
कार्यं त्रिविधं विद्या कला पशुश्चेति । तत्र पशुवचो विद्या सापि
द्विविधा । बोधाबोधस्यभावभेदात् बोधस्यभावा विवेकाविवेक-
प्रवृत्तिभेदात् द्विविधा तत्र वा विवेकप्रवृत्तिः प्रमाणमात्र-
व्यङ्गा चित्तेत्युच्यते । चित्तेन हि सर्वः प्राणी वाङ्मार्थात्मक-
प्रकाशानुसृष्टीत्वं सामान्येन विवेचितमविवेचितस्यार्थं चेतयते
इति । पशुवर्धधर्षधर्षिका पुनरबोधात्मिका विद्या सूत्रात्

येनोच्यते चेतनपरतन्त्रत्वे सत्यचेतना कला सापि द्विविधा कार्याख्या कारणाख्या चेति । तत्र कार्याख्या दशविधा पृथिव्यादीनि पञ्च तत्त्वानि रूपादयः पञ्च गुणाश्चेति । कारणाख्या चयोदशविधा ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकम् अर्धवसायाभिमानसङ्कल्पाभिधवृत्तिभेदात् बुद्धाहङ्कारमनोलक्षणमन्तःकरणत्रयश्चेति । पशुत्वसम्बन्धी पशुः सोऽपि द्विविधः साञ्जनो निरञ्जनश्चेति । तत्र साञ्जनः शरीरेन्द्रियसम्बन्धी निरञ्जनस्तु तद्द्रवितः । तत्रपञ्चस्तु पञ्चार्थभाष्यदोषिकादौ द्रष्टव्यः । समस्तसृष्टिसंहारानुपहकारि कारणं तस्यैकस्यापि गुणकर्मभेदापेक्षया विभाग उक्तः पतिः साद्य इत्यादिना । तत्र पतित्वं निरतिशयदृक्क्रियाशक्तिमत्त्वं तेनैश्वर्येण नित्यसम्बन्धित्वम् आद्यत्वमनागन्तुकैश्वर्यसम्बन्धित्वम् इत्यादर्शकारादिभिस्तीर्थकरैर्निरूपितम् ।

चित्तद्वारेणात्मेश्वरसम्बन्धो योगः स च द्विविधः क्रियालक्षणः क्रियोपरमलक्षणश्चेति । तत्र जप्यध्यानादिरूपः क्रियालक्षणः क्रियोपरमलक्षणस्तु संविद्रत्यादिसंज्ञितः । धर्मार्थसाधकव्यापारो विधिः । स च द्विविधः प्रधानभूतो गुणभूतश्च तत्र प्रधानभूतः साक्षाद्दर्शहेतुः चर्या । सा द्विविधा व्रतं दाराणि चेति । तत्र भस्मस्नानशयोपहारजपप्रदक्षिणाणि व्रतम् । तदुक्तं भगवता नकुलीशेन भस्मना चिषवणं स्थायीत भस्म जि व्रथीतेति । अत्रोपहारो नियमः स च षडङ्गः । तदुक्तं सूत्रकारेण दक्षितधीतनृत्यङ्गुङ्कारनमस्कारजप्यषडङ्गोपहारेष ष-

पतिष्टेतेति । तत्र इक्षितं नाम कष्टोष्ठपुटविस्फुर्जपुःसरम-
 हहहेत्यृष्टाक्षः । गीतं गान्धर्वशास्त्रसमयानुसारेण महेश्वरस-
 न्ध्वनिगुणधर्मादिनिमित्तानां चिक्त्तनम् । नृत्यमपि नाट्यशा-
 स्त्रानुसारेण हस्तपादादीनामुत्पेष्णादिकमङ्गप्रत्यङ्गोपाङ्गसहितं
 भावाभावसमेतञ्च प्रयोक्तव्यम् । ऊडुक्कारो नाम जिज्ञातासुसं-
 योगान्निष्पाद्यमानः पुष्पो वृषणादसदृशो नादः । ऊडुगिति
 शब्दानुकारो वषडितिवत् । यत्र सौकिका भवन्ति तत्रैतत् सर्व्वं
 गूढं प्रयोक्तव्यम् । श्रिष्टं प्रसिद्धम् । द्वाराणि तु क्रायनस्यन्द-
 नमन्दनशृङ्गारणावितत्करणावितङ्गावणानि । तत्रासुप्तस्यैव
 सुप्तसिङ्गवहर्शनं क्रायनम् । वाय्वभिभूतस्यैव शरीरावयवानां
 स्यन्दनं कम्पनम् । उपहतपादेन्द्रियस्यैव गमनं मन्दनम् । रूप-
 यौवनसम्पर्कां कामिनीमवलोक्यात्मानं कामुकमिव धैर्विस्तारैः
 प्रदर्शयति तत् शृङ्गारणम् । कार्याकार्यविवेकविकलस्यैव लो-
 कनिन्दितकर्म्मकरणमवितत्करणम् । व्याहृतापार्थकादिशब्दो-
 चारणमवितङ्गावणमिति । गुणभूतसु चर्था अनुयाहकोऽनुस्ना-
 नादिः भैक्षोच्छ्रिष्टादिनिर्मिता योग्यताप्रत्ययनिवृत्त्यर्थः । तद-
 युक्तं सूत्रकारेण अनुस्नाननिर्मास्यसिङ्गधारीति ॥ तत्र समासो
 नाम धर्मिमात्राभिधानं तच्च प्रथमसूत्र एव कृतम् । पञ्चानां
 पदार्थानां प्रमाणतः पञ्चाभिधानं विस्तरः । स खलु राशो-
 करभाष्ये द्रष्टव्यः । एतेषां यथासम्भवं लक्षणतोऽसङ्करेणाभि-
 धानं विभागः सं तु विहितशास्त्रान्तरेभ्योऽमीषां गुणातिशयेन
 कथनं विशेषः । तथा हि अन्यत्र दुःखनिवृत्तिरेव दुःखान्तः

इह तु पारमैश्वर्यप्राप्तिश्च । अन्यत्राभूत्वा भावि कार्यमिह तु नित्यं पश्चादि । अन्यत्र सापेक्षं कारणं इह तु निरपेक्षो भगवानेव । अन्यत्र कैवल्यादिफलको योगः इह तु पारमैश्वर्यदुःखान्तफलकः । अन्यत्र पुनरावृत्तिः स्वर्गादिः इह पुनरपुनरावृत्तिरूपः सामीप्यादिफलकः ।

ननु महदेतदिन्द्रजालं यत्निरपेक्षं परमेश्वरकारणमिति तथात्वे कर्मवैफल्यं सर्वकार्याणां समसमयसमुत्पादस्येति दोषद्वयं प्रादुःभ्यात् । मैवं मन्येथाः व्यधिकरणत्वात् । यदि निरपेक्षस्य भगवतः कारणत्वं स्यात्तर्हि कर्मणो वैफल्ये किमायातम् । प्रयोजनाभाव इति चेत् कस्य प्रयोजनाभावः । कर्मवैफल्ये कारणं किं कर्मिणः किंवा भगवतः । नाद्यः ईश्वरेच्छानुगृहीतस्य कर्मणः सफलत्वोपपत्तेः तदनुगृहीतस्य यथातिप्रभृतिकर्मवत् कदाचित् निष्फलत्वसम्भवाच्च । न चैतावता कर्मस्वप्रवृत्तिः कर्मकादिवदुपपत्तेः । ईश्वरेच्छायत्तत्वाच्च पशूनां प्रवृत्तेः । नापि द्वितीयः परमेश्वरस्य पर्याप्तकामत्वेन कर्मसाध्यप्रयोजनापेक्षाया अभावात् । यदुक्तं समसमयसमुत्पाद इति तदप्युक्तम् अचिन्त्यवृत्तिकस्य परमेश्वरस्येच्छानुविधायिन्या अद्याहतक्रियावृत्त्या कार्यकारित्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं सम्यदायविद्भिः

कर्मादिनिरपेक्षस्तु स्वेच्छाचारी यतो ह्ययम् ।

ततः कारणतः शास्त्रे सर्वकारणकारणमिति ॥

ननु दर्शनान्तरेऽपीश्वरज्ञानान्मोक्षो स्वभ्यत एवेति कुतोऽस्य विशेष इति चेन्नैवं वादीः विकल्पानुपपत्तेः किमीश्वरविषय-

ज्ञानमात्रं निर्वाणकारणं किं वा साक्षात्कारः अथवा यथाव-
त्तत्त्वनिश्चयः । नाद्यः शास्त्रमन्तरेणापि प्राकृतजनवद्देवानाम-
धिपो महादेव इति ज्ञानोत्पत्तिमात्रेण मोक्षसिद्धौ शास्त्रा-
भ्यासवैफल्यप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः अनेकमलप्रचयोपचि-
तानां पिशितलोचनानां पशूनां परमेश्वरसाक्षात्कारानुपपत्तेः ।
द्वितीयेऽस्मत्प्रतापातः पाशुपतशास्त्रमन्तरेण यथावत्तत्त्वनिश्च-
यानुपपत्तेः । तदुक्तमाचार्यैः

ज्ञानमात्रे यथा शास्त्रं साक्षाद्दृष्टिस्तु दुर्लभा ।

पञ्चार्थादन्यतो नास्ति यथावत्तत्त्वनिश्चय इति ॥

तस्मात् पुरुषार्थकामैः पुरुषधैरैर्यैः पञ्चार्थप्रतिपादनपरं
पाशुपतशास्त्रमाश्रयणीयम् ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहे नकुलीनपाशुपतदर्शनम् ॥

तमिमं परमेश्वरः कर्मादिनिरपेक्षः कारणमिति पक्षं वैष-
म्यनैर्घृण्यदोषदूषितत्वात् प्रतिक्षिपन्तः कोचन माहेश्वराः त्रैवा-
गमसिद्धान्ततत्त्वं यथावदीक्षमाणाः कर्मादिसापेक्षः परमेश्वरः
कारणमिति पक्षं कक्षीकुर्वाणाः पक्षान्तरमुपक्षिपन्ति पतिप-
शुपाश्रभेदात् अयः पदार्था इति । तदुक्तं तन्वतत्त्वज्ञैः

त्रिपदार्थं चतुष्पादं महातन्त्रं जगद्गुरुः ।

सूत्रेष्वैकेन संक्षिप्य प्राह विस्तरतः पुनरिति ॥

अस्यार्थः उक्तास्तयः पदार्था यस्मिन् सन्ति तन्निपदार्थं विद्या-

क्रियायोगचर्याख्याश्चत्वारः पादा यस्मिन् तच्चतुश्चरणं महा-
 तन्त्रमिति । तत्र पशूनामस्त्रतन्त्रत्वात् पाशानामचैतन्यात् तद्वि-
 लक्षणस्य पत्युः प्रथममुद्देशः । चेतनत्वसाधर्म्यात् पशूनां तदा-
 नन्तर्यम् । अवशिष्टानां पाशानामन्ते विनिवेश इति क्रमनि-
 यमः दीक्षायाः परमपुरुषार्थहेतुत्वान्तस्याश्च पशुपाशेश्वरस्वरू-
 पनिर्णयोपायभूतेन मन्त्रमन्त्रेश्वरादिमाहात्म्यनिश्चायकेन ज्ञा-
 नेन विना निष्पादयितुमशक्यत्वात् तदवबोधकस्य विद्यापादस्य
 प्राथम्यम् । अनेकविधसाङ्गदीक्षाविधिप्रदर्शकस्य क्रियापादस्य
 तदानन्तर्यम् । योगेन विना नाभिमतप्राप्तिरिति साङ्गयोग-
 ज्ञापकस्य योगपादस्य तदुत्तरत्वम् । विहिताचरणनिषिद्धवर्ज-
 नरूपां चर्यां विना योगोऽपि न निर्वहतीति तत्प्रतिपादकस्य
 चर्यापादस्य चरमत्वमिति विवेकः । तत्र पतिपदार्थः शिवो
 ऽभिमतः । मुक्तात्मनां विश्वेश्वरादीनाञ्च यद्यपि शिवत्वमस्ति
 तथापि परमेश्वरपारतन्यात् स्वातन्त्र्यं नास्ति । ततश्च तदनु-
 करणभुवनादीनां भावानां सन्निवेशविशिष्टत्वेन कार्यत्वमवग-
 म्यते । तेन च कार्यत्वेनैषां बुद्धिमत्पूर्वकत्वमनुमीयत इत्यनु-
 मानवशात् परमेश्वरप्रसिद्धिरुपपद्यते ।

ननु देहस्यैव तावत्कार्यत्वमसिद्धं न हि क्वचित् केनचित्
 कदाचित् देहः क्रियमाणो दृष्टचरः । सत्यं तथापि न केन-
 चित् क्रियमाणत्वं देहस्य दृष्टमिति कर्तृदर्शनापङ्गवो न युज्यते
 तस्यानुमेयत्वेनाप्युपपत्तेः । देहादिकं कार्यं भवितुमर्हति स-
 न्निवेशविशिष्टत्वात् विनश्चरत्वाद्वा घटादिवत् तेन च कार्यत्वेन

बुद्धिमत्पूर्वकत्वमनुमातुं सुकरमेव । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वात्
घटवत् यदुक्तसाधनं तदुक्तसाध्यं न यदेवं न तदेवं यथात्मादि ।
परमेश्वरानुमानप्रामाण्यसाधनानुमानमन्यत्राकारीत्युपरम्यते ।

अज्ञो अन्तरनोशो ऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्चभ्रमेव वा ॥

इति न्यायेन प्राणिकृतकर्मानुपेक्षया परमेश्वरस्य कर्तृत्वोपपत्तेः ।
न च स्वातन्त्र्यविहतिरिति वाच्यं करणापेक्षया कर्तुः स्वातन्त्र्य-
विहतेरनुपलम्भात् कोषाध्यक्षापेक्षस्य राज्ञः प्रसादादिना दा-
नवत् । यथोक्तं सिद्धगुरुभिः

स्वतन्त्रस्याप्रयोज्यत्वं करणादिप्रयोक्तृता ।

कर्तुः स्वातन्त्र्यमेतद्धि न कर्माद्यनपेक्षतेति ॥

तथाच तत्तत्कर्माश्रयवशाद्भोगतत्साधनतदुपादानादिविशेषज्ञः
कर्ता अनुमानादिसिद्ध इति सिद्धम् । तदिदमुक्तं तत्र भव-
द्भिर्दृष्टस्यतिभिः

इह भोग्यभोगसाधनतदुपादानादि यो विजानाति ।

तस्मिन्ने भूतस्वहीदं पुंस्कर्माश्रयविपाकज्ञमिति ।

अन्यत्रापि ।

विवादाध्यासितं सर्वं बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकम् ।

कार्यत्वादावयोः सिद्धं कार्यं कुम्भादिकं यथेति ॥

सर्वात्मकत्वादेवास्य सर्वज्ञत्वं सिद्धम् अज्ञस्य करणासम्भवात् ।

उक्तञ्च श्रीमद्भृगुश्रौः

सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वात् साधनाङ्गफलैः सह ।

यो यज्जानाति कुरुते स तदेवेति सुस्थितमिति ॥

अस्तु तर्हि स्वतन्त्र ईश्वरः कर्त्ता स तु तावदश्वरीरः घटादि-
कार्यस्य श्वरीरवता कुलाखादिना क्रियमानत्वदर्शनात् श्वरी-
रवत्त्वे चास्मदादिवदीश्वरः क्लेशयुक्तोऽसर्व्वज्ञः परिमितशक्तिं
प्राप्नुयादिति चेन्नैवं संस्थाः अश्वरीरस्याप्यात्मनः स्वश्वरीरस्य-
न्दादौ कर्त्तृत्वदर्शनादभ्युपगम्यापि ब्रूमहे श्वरीरवत्त्वेऽपि भगवतो
न प्रागुक्तदोषानुषङ्गः । परमेश्वरस्य हि मल्लकर्त्तादिप्राज्ञासा
सम्भवेन प्राप्तं श्वरीरं न भवति किन्तु शक्तिरूपैरीशा-
नादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैर्मस्तकादिकल्पनायामीशानमल्लकस्तत्-
पुरुषवक्त्रो घोरहृदयो वामदेवगुह्यः सद्योजातपादः ईश्वर इति
प्रसिद्धा यथाक्रमानुपहृतिरोभावादानलक्षण स्थितिलक्षणाङ्ग-
वलक्षण कृत्यपञ्चकारणं स्वेच्छानिर्मितं तच्छ्वरीरं नशास्त्रत्
श्वरीरसदृशम् । तदुक्तं श्रीमन्मृगेन्द्रे

मलाद्यसम्भवाच्छक्तं वपुर्नैतादृशं प्रभोरिति ।

अन्यत्रापि

तद्वपुःपञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चकृत्योपयोगिभिः ।

ईशतत्पुरुषाघोरवामाद्यैर्मस्तकादिमदिति ॥

ननु पञ्चवक्त्रस्त्रिपञ्चदृगित्यादिना आगमेषु परमेश्वरस्य
मुख्यत एव श्वरीरेन्द्रियादियोगः श्रूयत इति चेत् सत्यं निरा-
कारे ध्यानपूजाद्यसम्भवेन भक्तानुपहृकरणाय तत्तदाकारघ-
हृषाविरोधात् । तदुक्तं श्रीमत्पौष्करे

साधकस्य तु रक्षार्थं तस्य रूपमिदं स्मृतमिति ।

अन्यत्रापि

आकारवांस्त्रं निषमादुपास्ये

नवस्वनाकारमुपैति बुद्धिरिति ।

हृत्यपञ्चकं च प्रपञ्चितं भोजराजेन

पञ्चविधं तत्कृत्यं सृष्टिस्थितिसंहारतिरोभावः ।

तददनुग्रहकरणं प्रोक्तं सततोदितस्यास्येति ॥

एतच्च हृत्यपञ्चकं शुद्धाध्वविषये साक्षाच्छिवकर्तृकं ह्यध्व-

विषये त्वगन्तादिद्वारेणेति विवेकः । तदुक्तं श्रीमत्करणे

शुद्धेऽध्वनि शिवः कर्त्ता प्रोक्तोऽनन्तोऽहिते प्रभोरिति ।

एवञ्च शिवशब्देन शिवत्वयोगिनां मन्त्रेश्वरमहेश्वरमुक्तात्मशि-
वानां सवाचकानां शिवत्वप्राप्तिसाधनेन दीक्षादिगोपायकला-
पेन सह पतिपदार्थे संग्रहः कृत इति बोद्धव्यम् । तदित्यं पति-
पदार्थो निरूपितः ।

सम्प्रति पञ्चपदार्थो निरूप्यते । अनणुत्तेजसादिपदवेदगीथो
जीवात्मा पञ्चः न तु चार्वाकादिवद्देहादिरूपः नान्यदृष्टं स्मर-
त्यन्य इति न्यायेन प्रतिसन्धानानुपपत्तेः । नापि मैयायिका-
दिवत् प्रकाशः अनवस्थाप्रसङ्गात् । तदुक्तम्

आत्मा यदि भवेन्नोयस्यस्य माता भवेत् पर इति ।

पर आत्मा तदानीं स्यात् स परो यदि दृश्यत इति ।

न च जैनवदव्यापकः नापि बौद्धवत् क्षणिकः देहकालाभ्या-
मनवच्छिन्नत्वात् । तदप्युक्तम्

अनवच्छिन्नसङ्गावं वस्तु यद्देहकालतः ।

तन्नित्यं विभु चेच्छन्तीत्यात्मनो विभुनित्येति ॥
 नाप्यद्वैतवादिनामिवैकः भोगप्रतिनियमस्य पुरुषबहुत्वज्ञाप-
 कस्य सम्भवात् । नापि साङ्ख्यानमिवाकर्त्ता पाञ्चजास्त्रापोहने
 नित्यनिरतिशयदृक्क्रियारूपचैतन्यात्मकशिवत्वश्रवणात् । तदुक्तं
 श्रीमन्मृगेश्वरे ।

पाशान्ते शिवताश्रुतेरिति ।

चैतन्यं दृक्क्रियारूपं तदस्यात्मनि सर्व्वदा ।

सर्व्वतश्च यतो मुक्तौ श्रूयते सर्व्वतो मुखमिति ॥

तत्त्वप्रकाशेपि

मुक्तात्मानोऽपि शिवाः किञ्चैते तत्प्रसादतो मुक्ताः ।

सोऽनादिमुक्त एको विज्ञेयः पञ्चमन्त्रतनुरिति ।

पशुस्त्रिविधः विज्ञानाकल प्रलयाकल सकलभेदात् । तत्र
 प्रथमो विज्ञानयोगसन्न्यासैर्भोगेन वा कर्मक्षये सति कर्मक्षया-
 र्थस्य कलादिभोगबन्धस्याभावात् केवलमलमात्रयुक्तो विज्ञा-
 नाकल इति व्यपदिश्यते । द्वितीयस्तु प्रलयेन कलादेरुपसंहा-
 रात् मलकर्मयुक्तः प्रलयाकल इति व्यवह्रियते । तृतीयस्तु
 मलमायाकर्मात्मकबन्धत्रयसहितः सकल इति संलप्यते । तत्र
 प्रथमो द्विप्रकारो भवति समाप्तकलुषासमाप्तकलुषभेदात् ।
 तत्राद्यान् कालुष्यपरिपाकवतः पुरुषधैरेयान् अधिकारयो-
 ग्यामनुगृह्णान्नादिविद्येश्वराष्टपदं प्रापयति । तद्विद्येश्वराष्टकं
 निर्दिष्टं बहुदैवत्ये

अनन्तस्यैव सूक्ष्मस्य तथैव च शिवोत्तमः ।

एकमेव सद्यैवैकरुद्रस्यापि त्रिमूर्तिकः ।

श्रीकण्ठस्य त्रिखण्डी च प्रोक्ता विद्येश्वरा इमे ॥

अन्यान् सप्तकोटिसङ्ख्यातान् मन्त्राननुग्रहकरणान् विधत्ते ।
तदुक्तं तत्त्वप्रकाशे

पञ्चवस्त्रिविधाः प्रोक्ता विज्ञानप्रलयकेवलौ सकलः ।

मलयुक्तस्तत्राद्यो मलकर्मायुतो द्वितीयः स्यात् ।

मलमायाकर्मायुतः सकलस्तेषु द्विधा भवेदाद्यः ।

आद्यः समाप्तकलुषोऽसमाप्तकलुषो द्वितीयः स्यात् ।

आद्याननुग्रह्य शिवो विद्येश्वरे नियोजयत्यष्टौ ।

मन्त्रांश्च करोत्यपरान् ते प्रोक्ताः कोटयः सप्तेति ।

सोमशङ्खनाथभिहितं

विज्ञानाकलनामैको द्वितीयः प्रलयाकलः ।

द्वितीयः सकलः शास्त्रेऽनुयास्यस्त्रिविधो मतः ।

तत्राद्यो मलमात्रेण युक्तोऽन्ये मलकर्माभिः ।

कलादिभूमिपर्यन्ततत्त्वैस्तु सकलो युत इति ॥

प्रलयाकलोऽपि द्विविधः पक्षपाद्भयः तद्विलक्षणस्य तत्र प्रथमो
मोक्षं प्राप्नोति द्वितीयस्तु पुर्यष्टकयुतः कर्मावशास्त्रानाविधजन्म-
भागभवति । तदुक्तं तत्त्वप्रकाशे

प्रलयाकलेषु येषामपक्षमलकर्माणी प्रजन्थेते ।

पुर्यष्टकदेहयुता यानिषु निखिलासु कर्मावशादिति ।

पुर्यष्टकमपि तत्रैव निर्दिष्टम्

स्यात् पुर्यष्टकमन्तःकरणं धीः कर्म करणानीति ।

विवृतं चाघोरशिवाचार्येण पुर्यष्टकं नाम प्रतिपुरुषं
नियतः सर्गादारभ्य कल्पान्तं मोक्षान्तं वा स्थितः पृथिव्या-
दिकक्षापर्यन्तस्तिग्मत्तत्त्वात्मकः सूक्ष्मो देहः । तथा चोक्तं तत्त्व-
संग्रहे ।

वसुधाद्यस्तत्त्वगणः प्रतिपुन्नियतः कलान्तोऽयम् ।

पर्यटति कर्मावशाद्भुवनजदेहेष्वयञ्च सर्वैश्वरिणि ।

तथा चायमर्थः समपद्यत अन्तःकरणशब्देन मनोबुद्ध्यहङ्कारचि-
त्तवाचिना अन्यान्यपि पुंसो भोगक्रियायामन्तरङ्गाणि कलाका-
लनियतिविद्यारागप्रकृतिगुणाख्यानि सप्त तत्त्वानि उपलक्ष्यन्ते
धीकर्माशब्देन ज्ञेयानि पञ्च भूतानि तत्करणानि च तन्मात्राणि
विवक्ष्यन्ते करणशब्देन ज्ञानकर्मेन्द्रियदशकं संगृह्यते ।

ननु श्रीमत्कालोत्तरे शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च
पञ्चकम् । बुद्धिर्मनस्त्वहङ्कारः पुर्यष्टकमुदाहृतमिति श्रूयते त-
त्कथमन्यथा कथ्यते । अद्भुत एव च तत्र भवता रामकण्ठेन
तत् सूत्रं शक्तत्वपरतया व्याख्यायित्यलमिति प्रपञ्चेन । तथापि
कथं पुनरस्य पुर्यष्टकत्वं भूततन्मात्रबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियान्तःक-
रणसंज्ञैः पञ्चभिर्वर्गैस्तत्करणेन प्रधानेन कलादिपञ्चककञ्चु-
कात्मना वर्गेण चारम्भत्वादित्यविरोधः । तत्र पुर्यष्टकयुतान्
विशिष्टपुण्यसम्पन्नान् कांश्चिदनुगृह्य भुवनपतित्वमत्र महेश्वरो-
ऽनन्तः प्रथच्छति । तदुक्तम्

कांश्चिदनुगृह्य वितरति भुवनपतित्वं महेश्वरस्तेषामिति ।
सकलोऽपि द्विविधः पक्ककलुषापक्ककलुषभेदात् । तत्राद्यान्

परमेश्वरस्तत्परिपाकपरिपाख्या तदनुगुणशक्तिपातेन मण्डल्या-
द्यष्टादशोत्तरशतं मन्त्रेश्वरपदं प्रापयति । तदुक्तम्

श्रेषा भवन्ति सकलाः कलादियोगाद्दहर्मुखे काले ।

शतमष्टादश तेषां कुरुते स्वयमेव मन्त्रेश्वरान् ॥

तत्राष्टौ मण्डलिनः क्रोधाद्यास्तत्प्रमाद्य वीरेभ्यः ।

श्रीकण्ठः शतरुद्राः शतमित्यष्टादशाभ्यधिकमिति ॥

तत्परिपाकाधिक्यनिरोधेन शक्त्युपसंहारेण दीक्षाकरणेन मो-
क्षप्रदो भवत्याचार्यमूर्त्तिमास्त्राय परमेश्वरः । तदप्युक्तम्
परिपक्वमखानेतानुत्सादनशक्तिपातेन ।

योजयति परे तत्त्वे सदीक्षयाचार्यमूर्त्तिस्थ इति ॥

श्रीमन्मृगेन्द्रेऽपि

पूर्वं व्यत्यासि तस्त्राणोः पाशजालमपोहतीति ।

व्याहृतश्च नारायणकण्ठेन तत्सर्वं तत एवावधार्यम् अस्माभिस्तु
विस्तरमिषा न प्रसूयते । अपक्वकलुषान् बद्धान्पुन भोग-
भाजो विधत्ते परमेश्वरः कर्मावगात् । तदप्युक्तम्

बद्धान् शेषानपरान् विनियुक्ते भोगभुक्तये पुंसः ।

तत्कर्माणामनुगमादित्येवं कीर्त्तिताः पशव इति ॥

अथ पाशपदार्थः कथ्यते । पाशश्चतुर्विधः मलकर्माचारो-
धशक्तिभेदात् । ननु शैवागमेषु मुख्यं पतिपशुपाशा इति क्रमा-
न्वितयम् । तत्र पतिः शिव उक्तः पशवो ह्यणवोऽर्थपञ्चकं पाशा
इति पाशः पञ्चविधः कथ्यते तत्कथं चतुर्विध इति गण्यते ।
उच्यते । विन्दोर्मायात्मनः शिवतत्त्वपदवेदनोच्यते शिवपदप्रा-

प्रिलक्षणपरममुक्त्यपेक्षया पाशत्वेऽपि तद्योगस्य विशेषश्चरादिपद-
प्राप्तिहेतुत्वेनापरमुक्तित्वात् पाशत्वेनानुपादानमित्यविरोधः ।

अतएवाक्तं तच्चप्रकाशे

पाशाश्चतुर्विधाः स्फुरिति ।

श्रीमन्मृगेन्द्रेऽपि

प्रावृतीशौ बलं कर्म मायाकार्यञ्चतुर्विधम् ।

पाशजालं समासेन धर्मानामैव कीर्त्तिता इति ॥

अस्यार्थः प्रावृणोति प्रकर्षणाच्छादयत्यात्मनो दृक्क्रिये इति
प्रावृतिः ॥ स्वाभाविक्यशुचिर्मलः स च ईष्टे स्वातन्त्र्येति ईशः ।

तदुक्तम्

एको ह्यनेकशक्ति दृक्क्रिययोश्चेदको मलः पुंसः ।

तुषतण्डुलवत् ज्ञेयस्वाम्नाश्रितकालिकावदेति ॥

बलं रोधशक्तिः अस्याः शिवशक्तेः पाशाधिष्ठानेन पुरुषतिरो-
धायकत्वादुपचारेण पाशत्वम् । तदुक्तम्

तासामहं वरा शक्तिः सर्वानुयाहिका शिवा ।

धर्मानुवर्त्तनादेव पाश इत्युपचर्यत इति ॥

क्रियते फलार्थिभिरिति कर्म धर्माधर्मात्मकं बीजाङ्कुरवत्
प्रवाहरूपेणानादि । यथोक्तं श्रीमत्किरणे

यथानादिर्मलस्तस्य कर्मात्मकमनादिकम् ।

यद्यनादिरसं सिद्धं वैचित्र्यं केन हेतुनेति ॥

मात्यस्यां शक्त्यात्मना प्रसये सर्वं जगत् स्रष्टौ व्यक्तिं यातीति
माया । यथोक्तं श्रीमत्सौरभये

शक्तिरूपेण कार्याणि तस्मीनानि महाक्षये ।

विकृतौ व्यक्तिमायाति साकार्येण कलादिनेति ॥

यद्यप्यत्र षड् वक्तव्यमस्ति तथापि अन्यभूयस्त्वभयादुपरन्वते ।
तदित्यं पतिपशुपात्रपदार्थास्त्रयः प्रादर्शितम् ।

पतिविद्ये तथाविद्या पशुः पात्रस्य कारणम् ।

तन्निवृत्ताविति प्रोक्ताः पदार्थाः षट् समासतः

इत्यादिना प्रकारान्तरं ज्ञानरत्नावल्यादौ प्रसिद्धम् । सर्वं तत
एवावगन्तव्यमिति सर्वं समञ्जसम् ॥

इति सर्वदर्शनसङ्ग्रहे त्रैवदर्शनम् ॥

अत्रापेक्षाविहीनानां अङ्गानां कारणत्वं दुष्यतीत्यपरितु-
च्यन्तां मतान्तरमन्विष्यन्तः परमेश्वरेच्छावशादेव जगन्निर्माणं
परिघुष्यन्तः स्वसंवेदनोपपत्त्यागमसिद्धप्रत्यगात्मतादात्म्ये ना-
नाविधमानमेयादिभेदाभेदशालि परमेश्वरोऽनन्यमुखप्रेक्षित-
लक्षणस्वात्मन्यभाक् स्वात्मदर्पणे भावात् प्रतिविम्बवदभासय-
दिति भणन्तो वाङ्माभ्यन्तरसर्थाप्राणायामादिक्लेशप्रयासकला-
वैधुर्येण सर्वसुखभमभिनवं प्रत्यभिज्ञामात्रं परापरसिद्धुपाय-
मभ्युपगच्छन्तः परे माहेश्वराः प्रत्यभिज्ञाशास्त्रमभ्यस्यन्ति । त-
स्येयत्तापि न्यरूपि परीक्षकैः

सूत्रं वृत्तिर्विवृतिर्लघ्वो वृष्टतीत्युभे विमर्शिन्यौ ।

प्रकरण विवरण पञ्चकमिति शास्त्रं प्रत्यभिज्ञायाः ॥

तत्रेदं प्रथमं सूत्रम्

कथञ्चिदासाञ्च महेश्वरः स्वा-
 हास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन् ।
 समस्तसम्यत्समवाप्तिहेतुं
 तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामीति ॥

कथञ्चिदिति परमेश्वराभिन्नगुरुचरणारविन्दयुगलसमाराध-
 नेन परमेश्वरघटितेनैवेत्यर्थः आसाद्येति आ समन्तात् परि-
 पूर्णतया सादयित्वा स्वात्मोपभोग्यतां निरगंक्षां गमयित्वा
 तदनेन विदितवेद्यत्वेन परार्थशास्त्रकरणेऽधिकारो दर्शितः
 अन्यथा प्रतारणमेव प्रसजेत् मायेरन्तीर्णा अपि महामायाधि-
 कृता विष्णुविरिञ्चाद्या यदीयैश्वर्यलेशेनेश्वरीभूताः स भगवान-
 नवच्छिन्नप्रकाशानन्दस्वातन्त्र्यपरमार्थो महेश्वरः तस्य दास्यं
 दीयतेऽस्मै स्वामिना सर्व्वं यथाभिलषितमिति दासः परमेश्व-
 रस्वरूपस्वातन्त्र्यपात्रमित्यर्थः । जनशब्देनाधिकारिविषयनिय-
 माभावः प्रादर्शितं यस्य यस्य हीदं स्वरूपकथनं तस्य तस्य महा-
 फलं भवति प्रधानस्यैव परमार्थफलत्वात् । तयोपदिष्टं शिवदृष्टौ
 परमगुरुभिर्भगवत्सोमानन्दनाथपादैः

एकवारं प्रमाणेन शास्त्रादा गुरुवाक्यतः ।

ज्ञाते शिवत्वे सर्व्वस्ये प्रतिपत्त्या दृढात्मना ॥

करणेन नास्ति कृत्यं कापि भावनया सकृत् ।

ज्ञाते सुवर्णे करणं भावनां वा परित्यजेदिति ॥

अपिशब्देन स्वात्मनस्तदभिन्नतामाविष्कुर्व्वता पूर्णत्वेन स्वात्मनि
 परार्थसम्यत्तिरिक्तप्रयोजनान्तरावकाशश्च पराकृतः । परार्थश्च

प्रयोजनं भवत्येव तद्व्यवसायोगात् न ह्ययं देवशापः स्वार्थं एव प्रयोजनं न परार्थं इति । अतएवोक्तमक्षपादेन यमर्थमधि-
कृत्य प्रवर्त्तते तद्व्ययोजनमिति । उपशब्दः सामीप्यार्थः तेन
जनस्य परमेश्वरसमीपताकरणमात्रं फलम् अतएवाह समस्तेति
परमेश्वरतास्त्राभे हि सर्वाः सम्यदस्त्रस्त्रिखन्दमयः सम्यग्ना एव
रोहणाचलस्त्राभे रत्नसम्यद इव । एवं परमेश्वरतास्त्राभे किम-
न्यत् प्रार्थनीयम् । तदुक्तमुत्पत्त्याचार्यैः

भक्तिसत्त्वस्त्रीसमृद्धाणां किमन्यदुपयाचितम् ।

एनया वा दरिद्राणां किमन्यदुपयाचितमिति ॥

इत्थं षष्ठीसमासपक्षे प्रयोजनं निर्दिष्टम् । ब्रह्मव्रीहपक्षे त्वपायः
समस्तस्य वाङ्माभ्यन्तरस्य नित्यसुखादेर्था सम्यक्सिद्धिः तथा-
त्वप्रकाशः तस्याः सम्यगवाप्तिर्यस्याः प्रत्यभिज्ञायाः हेतुः सा
तथोक्ता । तस्य महेश्वरस्य प्रत्यभिज्ञा प्रतिमाभिमुख्येन ज्ञानम् ।
लोके हि स एवायं चैव इति प्रतिसन्धानेनाभिमुखीभूते वस्तुनि
ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्यवह्रियते इहापि प्रसिद्धपुराणसिद्धाग-
मानुमानादिपरिज्ञातपरिपूर्णशक्तिके परमेश्वरे सति स्वात्म-
न्यभिमुखीभूते तच्छक्तिप्रतिसन्धानेन ज्ञानमुदेति नूनं स एव-
श्वरोऽहमिति । तामेतां प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि उपपत्तिः
सम्भवः सम्भवतीति तत्समर्थाचरणेन प्रयोजनव्यापारेण सम्या-
दयामीत्यर्थः । यदीश्वरस्वभाव एवात्मा प्रकाशते तर्हि किम-
नेन प्रत्यभिज्ञाप्रदर्शनप्रथासेनेति चेत् तचायं समाधिः स्वप्रका-
शतया सततमवभासमानेऽप्यात्मनि मायावशात् भागेन प्रका-

ज्ञने पूर्णतावभाससिद्धये दृक्क्रियात्मकशक्त्याविष्करणेन प्रत्य-
भिज्ञा प्रदर्श्यते । तथा च प्रयोगः अथमात्मा परमेश्वरो भवि-
तुमर्हति ज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात् यो यावति ज्ञाता कर्त्ता च
स तावतीश्वरः प्रसिद्धेश्वरवत् राजवद्वा । आत्मा च विश्वज्ञाता
कर्त्ता च तस्मादीश्वरोऽयमिति अवयवपञ्चकस्याश्रयणं माया-
वादेन नैयायिकमतस्य कचीकारात् । तदुक्तमुदयाकरसूनुना
कर्त्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे महेश्वरे ।
अजडात्मा निषेधंवा सिद्धिं वा विदधीत कः ॥
किन्तु मोहवशादस्मिन् दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते ।
शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते ॥

तथा हि ।

सर्वेषामिह भूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रया ।
ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनं मतम् ॥
तत्र ज्ञानं स्वतः सिद्धं क्रिया काश्चाश्रिता सती ।
परैरप्युपलक्ष्येत तथान्यज्ज्ञानमुच्यत इति ॥
या चैषां प्रतिभा तत्तत्पदार्थक्रमरूपिता ।
अक्रमानन्दचिद्रूपः प्रमाता स महेश्वर इति च ॥

सोमानन्दनाथपादैरपि

सदा शिवात्मना वेत्ति सदा वेत्ति मदात्मना इत्यादि ।

ज्ञानाधिकारपरिसमाप्तावपि

तदैक्येन विना नास्ति संविदां लोकपद्धतिः ।

प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं मातैकः स इति स्थितः ॥

स एवार्थभ्रमत्वेन नियतेन महेश्वरः ।

विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यत इति ॥

विवृतं चाभिनवगुप्तार्थैः । तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वं तस्य
भाषा सर्व्वमिदं विभातीति श्रुत्या च प्रकाशचिद्रूपमहिम्ना
सर्व्वस्य भावजातस्य भासकत्वमभ्युपेयते ततश्च विषयप्रकाशस्य
नीलप्रकाशः पीतप्रकाश इति विषयोपरागभेदाद्भेदः । वस्तुतस्तु
देवकासाकारसङ्घोषवैकल्यादभेद एव स एव चैतन्यरूपः
प्रकाशः प्रमातेत्युच्यते तथाच पठितं त्रिवस्तुत्रेषु चैतन्यमात्मेति ।
तस्य चिद्रूपत्वमनवच्छिन्नविमर्शलमनन्योन्मुखत्वमानन्दैकघनत्वं
माहेश्वर्य्यमिति पर्यायः स एव ह्ययं भावात्मा विमर्शः शुद्धे
पारमार्थिक्यौ ज्ञानक्रिये तत्र प्रकाशरूपता ज्ञानं स्वतो जग-
त्सिर्मादृत्वं क्रिया । तच्च निरूपितं क्रियाधिकारे

एष चागन्दशक्तित्वादेवमाभासयत्यमून् ।

भावानिच्छावशादेषा क्रिया निर्मादृतास्य सेति ॥

उपसंहारेऽपि ।

इत्थं तथा घटपटाद्याकारजगदात्मना ।

निष्ठासोरेवमिच्छैव हेतुकर्तृकता क्रियेति ॥

तस्मिन् सतीदमस्तीति कार्यकारणतापि या ।

सायपेक्षाविहीनानां जडानां नोपपद्यते

इति न्यायेन यतो जडस्य न कारणता न वा श्नीश्वरस्य चेत-
नस्यापि तस्मात्तेन तेन जगद्गतजन्मस्त्रित्यादिभावविकारतत्त-
द्भेदक्रियासद्वस्वरूपेण स्यात्तुमिच्छोः स्वतन्त्रस्य भगवतो महे-

शरस्येच्छैवोत्तरोत्तरमुच्छ्रूयस्वभावा क्रिया विश्वकर्तृत्वं वोच्यत
इति । इच्छामात्रेण जगन्निर्माणमित्यत्र दृष्टान्तोऽपि स्वहं
निर्दिष्टः

योगिनामपि मृद्बीजे विनैवेच्छावशेन यत् ।

घटादि जायते तत्तत् स्थिरस्वार्थक्रियाकरमिति ॥

यदि घटादिकं प्रति मृदाद्येव परमार्थतः कारणं स्यात्तर्हि कथं
योगीच्छामात्रेण घटादिजन्म स्यात् । अथोच्येत अन्य एव मृद्बी-
जादिजन्या घटाङ्कुरादयो योगीच्छाजन्यास्वन्या एवेति तत्रापि
बोधसे सामग्रीभेदान्तावत् कार्यभेद इति सर्वजनप्रसिद्धम् । ये
तु वर्णयन्ति नोपादानं विना घटाद्युत्पत्तिरिति योगी लिच्छया
परमाणून् व्यापारयन् सङ्घटयतीति तेऽपि बोधनीयाः । यदि
परिदृष्टकार्यकारणभावविपर्ययो न सभ्येत तर्हि घटे मृद-
ण्डचक्रादि देहे स्त्रीपुरुषसंयोगादि सर्वमपेक्ष्येत तथा च योगी-
च्छासमनन्तरसञ्जातघटदेहादिसम्भवे दुःसमर्थ एव स्यात्
चेतन एव तु तथा भाति भगवान् भूरिभगो महादेवो निय-
त्यनुवर्त्तनोऽसङ्घनघनतरखातन्म इति पक्षे न काश्चिदनुपपत्तिः ।
अतएवाक्रं वसुगुप्ताचार्यैः

निरुपादानसम्भारमभित्तावेव तन्वते ।

जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलासाध्याय प्रहूलिन इति ॥

ननु प्रत्यगात्मनः परमेश्वराभिन्नत्वे संसारसम्बन्धः कथं भवे-
दिति चेत्तत्रोक्तमागमाधिकारे

एष प्रमाता मायान्धः संसारी कर्मवन्धनः ।

विद्यादिज्ञापितैश्वर्यसिद्धानो मुक्त उच्यत इति ॥

ननु प्रमथस्य प्रमात्रभिन्नत्वे बन्धमुक्तयोः प्रमेयं प्रति को विशेषः अत्राप्युत्तरमुक्तं तत्त्वार्थसंग्रहाधिकारे

मेयं साधारणं मुक्तः स्वात्माभेदेन मन्यते ।

महेश्वरो यथावद्भूः पुनरत्यन्तभेदवदिति ॥

नन्वात्मनः परमेश्वरत्वं स्वाभाविकं चेन्नार्थः प्रत्यभिज्ञाप्राथम्यनया नहि वीजमप्रत्यभिज्ञातं मति सहकारिसाकस्ये अङ्कुरं नोत्पादयति तस्मात् कस्माद्वात्मप्रत्यभिज्ञाने निर्बन्ध इति चेदुच्यते । शृणु तावदिदं रहस्यं द्विविधा अर्थक्रिया वाङ्माङ्कुरादिका प्रमाद्विश्रान्तिचमत्कारसारा प्रीत्यादिरूपा च तत्राद्या प्रत्यभिज्ञानं नापेक्षते द्वितीया तु तदपेक्षत एव । इहाप्यहमीश्वर इत्येवम्भूतचमत्कारसारा परापरसिद्धिस्रक्षणाजीवात्मैकत्वशक्ति-त्रिभूतिरूपार्थक्रियेति स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमपेक्षणीयम् । ननु प्रमाद्विश्रान्तिसारार्थक्रिया प्रत्यभिज्ञानेन विना दृष्टा सती तस्मिन् दृष्टेति क्व दृष्टम् । अत्रोच्यते नायकगुणगणसंश्रवणप्रवृद्धानुरागा काचन कामिनी मदनविक्रमा विरहक्लेशमसहमाना मदनलेखावलम्बनेन स्वावस्थानिवेदनानि विधत्ते तथा वेगात्तन्त्रिकट-मटत्यपि तस्मिन्नवलोकितेऽपि तदवलोकनं तदीयगुणपरामर्शाभावे जनसाधारणत्वं प्राप्ते हृदयङ्गमभावं न लभते । यदा तु मूर्त्तिवचनान्तदीयगुणपरामर्शं करोति तदा तत्क्षणमेव पूर्ण-भावमत्येति । एवं स्वात्मानि विश्वेश्वरात्मना भासमानेऽपि तस्मिन् भासनं तदीयगुणपरामर्शविरहसमये पूर्णं भावं न सन्त्यादयति

यदा तु गुरुवचनादिना सर्वज्ञत्व सर्वकर्तृत्वादिसङ्ख्यपरमेश्व-
रोत्कर्षपरामर्शा आयते तदा तत्क्षणमेव पूर्णात्मतालाभः । तदुक्तं
चतुर्थे विमर्शे

तैस्त्रैषुपयाचितैरूपनतस्तस्याः स्थितोऽप्यन्तिके
कान्तो लोकसमान एवमपरिज्ञातो न रन्तुं यथा ।
लोकस्यैष तथानपेक्षितगुणः स्वात्मापि विश्वेश्वरो
नैवायं निजवैभवाय तदियं तत्प्रत्यभिज्ञोदिता इति ॥

अभिनवगुप्तादिभिराचार्यैर्विहितप्रतानोऽपि अथमर्थः संघट्टमु-
पक्रममाषौरस्माभिर्विस्तरभिया न प्रतानित इति सर्वं शिवम् ॥

इति सर्वदर्शनसङ्ग्रहे प्रत्यभिज्ञादर्शनम् ॥

अपरे माहेश्वराः परमेश्वरतादात्म्यवादिनोऽपि पिण्डस्यैर्ये
सर्वाभिमतता जीवन्मुक्तिः सेत्स्यतीत्यास्याथ पिण्डस्यैर्योपायं
पारदादिपदवेदनीयं रसमेव सङ्गिरन्ते रसस्य पारदत्वं संसार-
परपारप्रापणहेतुत्वेन । तदुक्तम्

संसारस्य परं पारं दत्तेऽसौ पारदः स्मृत इति ।

रसार्णवेऽपि

पारदो गदितो यस्मात् परार्थं साधकोत्तमैः ।

सुप्तोऽयं मत्स्यो देवि मम प्रत्यङ्गसम्भवः ।

मम देहरसो यस्माद्रसस्तेनायमुच्यते इति ॥

प्रकारान्तरेणापि जीवन्मुक्तियुक्तौ नेयं वाचो युक्तिर्युक्तिमतीति

चेन्न षट्सपि दर्शनेषु देहपातानन्तरं मुक्तेरुक्ततया तत्र विश्वा-
सानुपपत्त्या निर्विचिकित्सप्रवृत्तेरनुपपत्तेः । तदप्युक्तं तैव

षड्दर्शनेऽपि मुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने ।

करामलकवत्सापि प्रत्यक्षा नोपलभ्यते ।

तस्मात्तं रचयेत्पिण्डं रसैश्चैव रसायनैरिति ॥

गोविन्दभगवत्पादाचार्यैरपि

इति धनशरीरभोगान्मत्वा नित्यान् सदैव यतनीयम् ।

मुक्तौ सा च ज्ञानात् तच्चाभ्यासात् स च स्थिरे देहे इति ।

ननु विनश्वरतया दृश्यमाणस्य देहस्य कथं नित्यत्वमवमोयत
इति चेन्मैवं मंसाः षाट्कौशिकस्य शरीरस्थानित्यत्वे रसाभ्रक-
पदाभिलष्यहरगौरीसृष्टिजातस्य नित्यत्वोपपत्तेः । तथाच रस-
हृदये

ये चात्यक्तशरीरा हरगौरीसृष्टिजान्तरं प्राप्ताः

वन्द्यास्ते रससिद्धा मन्त्रगणः किङ्करो जेषामिति ।

तस्माच्छीवश्रुतिं समीहमानेन योगिना प्रथमं दिव्यतनुर्विधेया
हरगौरीसृष्टिसंयोगजनितत्वञ्च रसस्य हरजलेनाभ्रकस्य गौरी-
सम्भवत्वेन तत्तदात्मकत्वमुक्तम्

अभ्रकस्यैव वीजन्तु मम वीजन्तु पारदः ।

अनयोर्मेखनं देवि मृत्युदारिद्र्यनाशमिति ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते देवदैत्यमुनिमानवादिषु बहवो रससाम-
र्थ्याद्दिव्यं देहमाश्रित्य जीवश्रुतिमाश्रिताः श्रूयन्ते रसेश्वरसि-
द्धान्ते

देवाः केचिन्महेष्वाद्या दैत्याः काव्यपुरःसराः ।
 मुनयो बालखिल्याद्या नृपाः सोमेश्वरादयः ।
 गोविन्दभगवत्पादाचार्यी गोविन्दनायकः ।
 चर्वटिः कपिलो व्यालिः कापालिः कन्दलायनः ।
 एतेऽन्ये बहवः सिद्धा जीवन्मुक्ताश्चरन्ति हि ।
 तनु रसमयीमाप्य तदात्मक कथाचणा इति ॥
 अयमेवास्वार्थः परमेश्वरेण परमेश्वरीं प्रति प्रपञ्चितः
 कर्मयोगेन देवेशि प्राप्यते पिण्डधारणम् ।
 रसश्च पवनश्चेति कर्मयोगो द्विधा स्यतः ॥
 मूर्च्छितो हरति व्याधीन् मृतो जीवयति स्वयम् ।
 बद्धः खेचरतां कुर्याद्रषो वायुश्च भैरवीति ॥

मूर्च्छितस्वरूपमप्युक्तम्

नानावर्षी भवेत् सूतो विहाय घनचापसम् ।
 लक्षणं दृश्यते यस्य मूर्च्छितं तं वदन्ति हि ॥
 आर्द्रत्वञ्च घनत्वञ्च तेजो गौरवचापसम् ।
 यस्मैतानि न दृश्यन्ते तं विद्यान् मृतसूतकमिति ॥

अन्यत्र बद्धस्वरूपमप्यभ्यधावि

अचतस्र लघुद्रावो तेजस्वी निर्मालो गुरुः ।
 स्फोटनं पुनरावृत्तौ बद्धसूतस्य लक्षणमिति ॥

ननु हरगौरीसृष्टिसिद्धौ पिण्डस्यैर्यमास्तातुं पार्थ्यते तस्मिद्धि-
 रेव कथमिति चेन्न अष्टादशसंस्कारवशात्तदुपपत्तेः । तदुक्त
 माचार्यैः

तस्य हि साधनविधौ सुधियां प्रतिकर्षनिर्घ्नताः प्रथमम् ।
अष्टादश संस्कारा विज्ञातव्याः प्रथमेनेति ।

तेषु संस्कारा निरूपिताः

खेदन मर्दन मूर्च्छन स्थापन पातन निरोधनियमाश्च ।

दीपन गगन घासप्रमाणमथ जारणा पिधानम् ॥

गर्भद्रुतिवाङ्मद्रुतिचारणसरागसारणाश्चैव ।

क्रामणवेधो भक्षणमष्टादशधेति रमकर्मैति ॥

तत्प्रपञ्चस्तु गोविन्दभगवत्पादाचार्य्य सर्वज्ञरामेश्वरभट्टारक-
प्रभृतिभिः प्राचीनैराचार्य्यैर्निरूपित इति ग्रन्थभूयस्त्वभयादु-
दास्यते ।

न च रसशास्त्रं धातुवादार्यमेवेति मन्त्रयं देहवेधद्वारा मुक्ते-
रेव परमप्रयोजनत्वात् । तदुक्तं रसार्थवे

लोहवेधस्त्वया देव यद्दत्तं परमीशितः ।

तं देहवेधमाचक्ष्य येन स्यात् खेचरी गतिः ॥

यथा लोहे तथा देहे कर्त्तव्यः सूतकः सता ।

समानं कुरुते देवि प्रत्ययं देहलोहयोः ।

पूर्वं लोहे परीक्षेत पश्चाद्देहे प्रयोजयेदिति ॥

ननु सच्चिदानन्दात्मकपरतत्त्वस्फुरणादेव मुक्तिमिद्वै किमनेन
दिव्यदेहसम्पादनप्रयासेनेति चेत्तदेतद्वार्त्तं वार्त्तशरीरालाभे
तद्वात्ताया अयोगात् । तदुक्तं रसहृदये

गलितानल्पविकल्पः सर्व्वाध्वविवक्षितश्चिदानन्दः ।

स्फुरितोऽप्यस्फुरिततनोः करोति किं जन्तुवर्गस्थेति ॥

यं जरया झर्झरितं काञ्चन्यासादिदुःखविशदञ्च ।

योग्यं तं न समाधौ प्रतिहतबुद्धीन्द्रियप्रसरम् ॥

बालः षोडशवर्षी विषयरसास्वादलम्पटः परतः ।

यातविवेको वृद्धो मर्त्यः कथमाभ्रयान्मुक्तिमिति ॥

ननु जीवलं नाम संसारित्वं तद्विपरीतत्वं मुक्तत्वं तथाच पर-
स्परविरुद्धयोः कथमेकायतनत्वमुपपन्नं स्यादिति चेत्तदनुपपन्नं
विकल्पानुपपत्तेः मुक्तिस्त्वावत् सर्व्वतीर्थकरसम्पत्ता सा किं ज्ञेय-
पदे निविशते न वा चरमे शशविषाणकल्पा स्यात् प्रथमे न जीवनं
वर्जनीयमजीवतो ज्ञातृत्वानुपपत्तेः । तदुक्तं रसेश्वरसिद्धान्ते
रसाङ्कमेयमार्गीक्तो जीवमोक्षोऽख्यधोमनाः ।

प्रमाणान्तरवादेषु युक्तिभेदावखम्बिषु ।

ज्ञानज्ञेयमिदं विद्धि सर्व्वमन्त्रेषु सम्मतम् ।

नाजीवन् ज्ञास्यति ज्ञेयं यदतोऽख्येव जीवनमिति ॥

न चेदमदृष्टचरमिति मन्त्रव्यं विष्णुस्वामिमतानुसारिभिः नृप-
ञ्चास्यन्नरीरस्य नित्यलोपपादनात् । तदुक्तम् साकारसिद्धौ
सच्चिद्वित्यनिजाचिन्त्यपूर्णागन्दैकविग्रहम् ।

नृपञ्चास्यमहं वन्दे श्रीविष्णुस्वामिसम्मतमिति ॥

नन्वेतत् सावयवं रूपवदवभासमानं नृकण्ठीरवाङ्गं सदिति न
सङ्गच्छत इत्यादिनाक्षेपपुरःसरं सनकादिप्रत्यक्षं सहस्रशीर्षा
पुरुष इत्यादिश्रुति तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं ब्रह्मग-
दाद्युदायुधमित्यादि पुराणलक्षणेन प्रमाणक्षेपेण सिद्धं नृपञ्चा-
ननाङ्गं कथमसत् स्यादिति । सदादीनि विशेषणानि गर्भश्रीका-

न्मिश्रैः विष्णुस्वामिचरणपरिणतान्तःकरणैः प्रतिपादितानि ।
तस्मादस्मादिष्टदेहनिवृत्तमत्यन्ताद्दृष्टं न भवतीति पुरुषार्थका-
मुकैः पुरुषैरेष्टव्यम् । अत एवाक्तम्

आयतनं विद्यानां मूलं धर्मार्थकाममोक्षाणाम् ।

श्रेयः परं किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकमिति ।

अजरामरीकरणसमर्थस्य रसेन्द्र एव तदाह

एकोऽसौ रमराजः शरीरमजरामरं कुरुत इति ।

किं वर्णते रसस्य माहात्म्यं दर्शनस्पर्शनादिनापि महत्फलं भ-
वति । तदुक्तं रसार्थवे

दर्शनात् स्पर्शनात्तस्य भक्षणात् स्मरणादपि ।

पूजनाद्रसदानाच्च दृश्यते षड्विधं फलम् ॥

केदारादीनि लिङ्गानि पृथिव्यां यानि कानिचित् ।

तानि दृष्ट्वा तु चत्पुष्पं तत्पुष्पं रसदर्शनादित्यादिना ॥

अन्यत्रापि

काश्चादिसर्वलिङ्गेभ्यो रसलिङ्गार्चनं शिवमिति ।

प्राप्यते येन तल्लिङ्गं भोगारोग्यामृतामरमिति ।

रसनिन्दायाः प्रत्यवायोऽपि दर्शितः

प्रमादाद्रसनिन्दायाः श्रुतावेनं स्मरेत् सुधीः ।

द्राक् त्यजेन्नन्दकं नित्यं निन्दया पूरिताशुभमिति ॥

तस्मादस्मादुक्त्या रीत्या दिव्यं देहं सम्पाद्य योगाभ्यासवशात्
परतत्त्वे दृष्टे पुरुषार्थप्राप्तिर्भवति । तदा

भ्रूयुगमध्यगतं यत् त्रिखिविद्युत्सूर्यवज्जगद्भासि ।

केषाञ्चित्पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं ज्योतिः ।
 परमानन्दैकरसं परमं ज्योतिःस्वभावमविकल्पम् ।
 विगलितसकलक्षेत्रं ज्ञेयं ज्ञानं स्वसंवेद्यम् ।
 तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत् पश्यन् ।
 उत्सन्नकर्षबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नोतीति ।

श्रुतिश्च

रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्धानन्दीभवतीति ।
 तदित्यं भवेदन्यदुःखभरतरणोपायो रस एवेति सिद्धम् ।
 तथाच रसस्य परब्रह्मणा साम्यमिति प्रतिपादकः श्लोकः
 यः स्नात् प्रावरणाविमोचनधियां साध्यः प्रकृत्या पुनः
 सम्यज्ञो सहते न दीव्यति परं वैश्वानरे जायति ।
 जातो यद्यपरं न वेदयति च स्वस्मात् स्वयं द्योतते
 यो ब्रह्मैव स दैन्यसंसृतिभयात् पायादसौ पारद इति ॥
 इति सर्व्वदर्शनसंग्रहे रसेश्वरदर्शनम् ॥

इह खलु निखिलप्रेक्षावन्निर्गमप्रतिकूलवेदनीयतया निखि-
 लात्मसंवेदनसिद्धं दुःखं जिहासंस्तद्भ्रानोपायं जिज्ञासुः पर-
 मेश्वरसाक्षात्कारमुपायमाकलयति

यदा चर्षवदाकाशं वेष्टयन्तीह मानवाः ।

तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्थान्तो भविष्यति ।

इत्यादिवचननिश्चयप्रामाण्यात् । परमेश्वरसाक्षात्कारस्य अवल-
 मन्नभावनाभिर्भावनीयः । यदाह

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासबलेन च ।

चिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति ।

तत्र मननमनुमानाधीनं अनुमानञ्च व्याप्तिज्ञानाधीनं व्याप्ति-
ज्ञानञ्च पदार्थविवेकसापेक्षम् । अतः पदार्थषट्कम् अथातो
धर्मं व्याख्यास्याम इत्यादिकायां दशलक्षणं कणभक्षेण भग-
वता व्यवस्थापि तत्राङ्गिकद्वयात्मके प्रथमेऽध्याये समवेताशेष-
पदार्थकथनमकारि । तत्रापि प्रथमाङ्गिके जातिमस्त्रिरूपणं द्वि-
तीयाङ्गिके जातिविशेषयोर्निरूपणम् । आङ्गिकद्वययुक्ते द्वितीये-
ध्याये द्रव्यनिरूपणं तत्रापि प्रथमाङ्गिके भूतविशेषलक्षणं द्वि-
तीये दिक्कालप्रतिपादनम् । आङ्गिकद्वययुक्ते तृतीये आत्मान्तः-
करणलक्षणं तत्राप्यात्मलक्षणं प्रथमे द्वितीये अन्तःकरणलक्षणम्
आङ्गिकद्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनं तत्रापि प्रथमे
तदुपयोगिविवेचनं द्वितीये शरीरविवेचनम् । आङ्गिकद्वयवति
पञ्चमे कर्मप्रतिपादनं तत्रापि प्रथमे शरीरसम्बन्धिकर्मचिन्तनं
द्वितीये मानसकर्मचिन्तनम् । आङ्गिकद्वयशालिनि षष्ठे औत-
धर्मनिरूपणं तत्रापि प्रथमे दानप्रतिग्रहधर्मविवेकः द्वितीये
चातुराश्रयोचितधर्मनिरूपणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवा-
यप्रतिपादनं तत्रापि प्रथमे बुद्धिनिरपेक्षगुणप्रतिपादनं द्वितीये
तत्सापेक्षगुणप्रतिपादनं समवायप्रतिपादनञ्च । अष्टमे निर्विक-
ल्पकसविकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धिविशेषप्रति-
पादनम् । दशमे अनुमानभेदप्रतिपादनम् । तत्र उद्देशो लक्षणं
परीक्षा चेति त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । ननु विभागा-

पेक्षया चातुर्विधे वक्तव्ये कथं चैविध्यमुक्तमिति चेन्नैवं मंस्थाः
 विभागस्य विशेषोद्देश एवान्तर्भावात् । तत्र द्रव्यगुणकर्मसामा-
 न्यविशेषसमवाया भावा इति षडेव ते पदार्था इत्युद्देशः । किमत्र
 क्रमनियमे कारणम् उच्यते समस्तपदार्थायतनत्वेन प्रधानस्य
 द्रव्यस्य प्रथममुद्देशः अनन्तरं गुणत्वोपाधिना सकलद्रव्यवृत्तेर्गु-
 णस्य तदनु सामान्यवत्त्वसाम्यात् कर्मणः पश्चात्तन्निर्वायान्नित्यस्य
 सामान्यस्य तदनन्तरं समवायाधिकरणस्य विशेषस्य अन्ते अव-
 श्यष्टस्य समवायस्येति क्रमनियमः । ननु षडेव पदार्था इति कथं
 कथ्यते अभावस्यापि सद्भावादिति चेन्नैवं वाचः मन्त्रर्थानुल्लिखि-
 तधीविषयतया भावरूपतया षडेवेति विवक्षितत्वात् तथापि कथं
 षडेवेति नियम उपपद्यते विकल्पानुपपत्तेः तथाहि नियमव्य-
 वच्छेद्यं प्रमितं न वा प्रमितत्वे कथं निषेधः अप्रमितत्वे कथ-
 न्तरां नहि कश्चित् प्रेक्षावान् मूषिकविषाणं प्रतिषेद्धुं यतते
 ततश्चानुपपत्तेर्ना नियम इति चेन्नैवं भाषिष्ठाः सप्तमतया प्रमिते
 अन्धकारादौ भावत्वस्य भावतया प्रमिते शक्तिसङ्घादौ सप्तम-
 त्वस्य च निषेधादिति कृतं विस्तरेण ।

तत्र द्रव्यादिचित्तयस्य द्रव्यत्वादिर्जातिर्लक्षणम् । द्रव्यत्वं
 नाम गगणारविन्दसमवेतत्वे सति नित्यगन्धासमवेतम् । गुणत्वं
 नाम समवायिकारणासमवायिकारणभिन्नसमवेतसत्तासाक्षा-
 द्वाप्यजातिः । कर्मत्वं नाम नित्यसमवेतत्वसहितसत्तासाक्षाद्वा-
 प्यजातिः । सामान्यन्तु प्रध्वंसप्रतियोगित्वरहितमनेकसमवेतम् ।
 विशेषो नामान्योन्याभावविरोधिसामान्यरहितः समवेतः ।

समवायस्तु समवायरहितः सम्बन्ध इति षष्ठीं सप्तणानि व्यव-
स्थितानि ।

द्रव्यं नवविधं पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशकाष्ठदिगात्ममर्मा-
सीति । तत्र पृथिव्यादिचतुष्टयस्य पृथिवीत्वादिजातिर्लक्षणम् ।
पृथिवीत्वं नाम पाकजरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्य-
जातिः । अन्नं नाम सरित्सागरसमवेतत्वे सति सलिलसमवेतं
सामान्यम् । तेजस्त्वं नाम चन्द्रसामीकरसमवेतत्वे सति ज्वलनस-
मवेतं सामान्यम् । वायुत्वं नाम त्वगिन्द्रियसमवेतद्रव्यत्वसाक्षाद्वा-
प्यजातिः । आकाशकाष्ठदिग्नामेकैकत्वादपरजात्यभावे पारि-
भाषिक्यस्तिस्रः संज्ञा भवन्ति आकाशः काष्ठो दिगिति । संयो-
गाजन्यजन्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणमाकाशम् ।
विभुत्वे सति दिगसमवेतपरत्वासमवाधिकारणाधिकरणः काष्ठः ।
अकालत्वे सत्यविशेषगुणा महती दिक् । आत्ममनसोरात्मत्व-
मनस्त्वे । आत्मत्वं नाम अमूर्त्तसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः । मनस्त्वं
नाम द्रव्यसमवाधिकारणत्वरहिताणुसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः ।
रूपरसगन्धस्पर्शसंज्ञापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्व-
बुद्धिसुखदुःखेच्छादेषप्रयत्नास्य कण्ठोक्ताः सप्तदश चण्डसमु-
चिताः गुणद्रव्यत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाः सप्तैवेत्येवं चतुर्विंश-
तिर्गुणाः । तत्र रूपादिशब्दानामां रूपत्वादिजातिर्लक्षणम् ।
रूपत्वं नाम नीलसमवेतगुणत्वापरजातिः । अनया दिग्ना शि-
ष्टानां सप्तणानि द्रष्टव्यानि । कर्षं पञ्चविधम् उत्क्षेपणावक्षे-
पणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् । भ्रमणरेचनादीनां गमन

एवान्तर्भावः । उत्क्षेपणादीनामुत्क्षेपणत्वादिजातिर्लक्षणम् । तत्र उत्क्षेपणं नाम ऊर्द्धदेशसंयोगासमवायिकारणप्रमेयसमवेतकर्त्तृत्वापरजातिः । एवमवक्षेपणादीनां लक्षणं कर्त्तव्यम् । सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च परं सत्ता द्रव्यगुणसमवेता गुणकर्त्तृसमवेता वा अपरं द्रव्यत्वादि तल्लक्षणं प्रागेवोक्तम् । विशेषाणामनन्तत्वात् समवायस्य चैकत्वादिभागो न सम्भवति तल्लक्षणञ्च प्रागेवावादि ।

द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागजे ।

यस्य न स्वस्विता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुरिति

आभाणकस्य सद्भावात् द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रकारः प्रदर्श्यते । तत्र प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तस्मादेकत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिः ततो द्वित्वात्पत्तिस्ततो द्वित्वसामान्यज्ञानं तस्माद्द्वित्वगुणज्ञानं ततः संस्कारः । तदाह

आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधी-

रेकत्वोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते ।

द्वित्वप्रमितिस्ततोऽनु परतो द्वित्वप्रमानन्तरं

दे द्रव्ये इति धीरियं निगदिता द्वित्वादयप्रक्रियेति ॥

द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे किं प्रमाणम् अत्राङ्गराचार्याः अपेक्षाबुद्धिर्द्वित्वादेहत्यादिका भवितुमर्हति व्यञ्जकत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वात् शब्दं प्रति संयोगवदिति । वयन्तु ब्रूमः द्वित्वादिकमेकत्वद्वयविषयानित्यबुद्धिव्यञ्जं न भवति अनेकाश्रितगुणत्वात् पृथक्त्वादिवदिति ।

निवृत्तिक्रमो निरूप्यते अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्यज्ञानस्य
द्वित्वात्पत्तिसमकालं निवृत्तिः अपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वसामान्यज्ञानात्
द्वित्वगुणबुद्धिसमसमयं द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिनिवृत्तेर्द्रव्यबुद्धिसम-
कालं गुणबुद्धेः द्रव्यबुद्धितः संस्कारोत्पत्तिसमकालं द्रव्यबुद्धे-
स्सदनन्तरं संस्कारादिति । तथाच संग्रहश्लोकाः

आदावपेक्षाबुद्ध्या हि नश्येदेकत्वजातिधीः ।

द्वित्वादयसमं पश्चात् सा च तज्जातिबुद्धितः ।

द्वित्वाख्यगुणधीकाले ततो द्वित्वं निवर्त्तते ।

अपेक्षाबुद्धिनाशेन द्रव्यधीजन्मकालतः ।

गुणबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या संस्कारोत्पत्तिकालतः ।

द्रव्यबुद्धिश्च संस्कारादिति नाशक्रमो मत इति ॥

बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरविनाशत्वे संस्कारविनाशत्वे च प्रमाणं विवादा-
ध्यासितानि ज्ञानानि उत्तरोत्तरकार्यविनाशानि क्षणिकवि-
भुविशेषगुणत्वात् शब्दवत् । द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विभा-
गजनककर्मसमकालमेकत्वसामान्यचिन्तया आश्रयनिवृत्तेरेव
द्वित्वनिवृत्तिः कर्मसमकालमपेक्षाबुद्धिचिन्तनादुभाभ्यामिति
सङ्गेषः ।

अपेक्षाबुद्धिर्नाम विनाशकविनाशप्रतियोगिनी बुद्धिरिति
बोद्धव्यम् ।

अथ द्युणुकनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरन्यद् द्युणुक-
मुत्पद्य रूपादिमद्भवतीति जिज्ञासायामुत्पत्तिप्रकारः कथ्यते ।
नोदनादिक्रमेण द्युणुकनाशः नष्टे द्युणुके परमाणावग्निसंयोगात्

श्यामादीनां निवृत्तिः निवृत्तेषु श्यामादिषु पुनरन्यस्मादग्नि-
संयोगाद्द्रक्तादीनामुत्पत्तिः उत्पत्तेषु रक्तादिषु अदृष्टवदात्मसं-
योगात् परमाणौ द्रव्यारम्भणाय क्रिया तथा पूर्वदेशादिभागः
विभागेन पूर्वदेशसंयोगनिवृत्तिः तस्मिन्निवृत्ते परमाण्वन्तरेण
संयोगोत्पत्तिः संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्युणुकारम्भः आरम्भे
द्युणुके कारणगुणादिभ्यः कार्यगुणादीनां रूपादीनामुत्पत्ति-
रिति यथाक्रमं नवक्षणाः । दशक्षणादिप्रकारान्तरं विस्तर-
भयान्नेह प्रतन्यते । इत्थं पीलुपाकप्रक्रिया । पिठरपाकप्रक्रिया
तु नैयायिकधीसम्भता ।

विभागजविभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजः कार-
णाकारणविभागजश्च । तत्र प्रथमः कथ्यते कार्यव्याप्ते कारणे
कर्मात्पन्नं यदावयवान्तरादिभागं विधत्ते न तदाकाशादिदे-
शादिभागः । यदा त्वाकाशादिदेशादिभागः न तदावयवा-
न्तरादिति स्थितिनिश्चयः कर्माणो गगणविभागाकर्हत्वस्य द्रव्या-
रम्भकसंयोगविरोधिविभागा रम्भकत्वेन धूमस्य धूमध्वजवर्गणैव
व्यभिचारानुपसम्भ्रात् ततस्त्वावयवकर्म अवयवान्तरादेव विभागं
करोति नाकाशादिदेशात् तस्माद्विभागाद्द्रव्यारम्भकसंयोगनि-
वृत्तिः ततः कारणाभावात् कार्याभाव इति न्यायादवयवि-
निवृत्तिः निवृत्तेऽवयविनि तत्कारणयोरवयवयोर्वर्त्तमानो
विभागः कार्यविनाशविशिष्टं कालं स्वतन्त्रं वावयवमपेक्ष्य सक्रि-
यस्यैवावयवस्य कार्यसंयुक्तादाकाशदेशादिभागमारभते न नि-
ष्क्रियस्य कारणाभावात् । द्वितीयस्तु हस्ते कर्मात्पन्नमवयवा-

न्तरादिभागं कुर्वन् आकाशादिदेशेभ्यो विभागानारभते ते
कारणाकारणविभागाः कर्म यां दिशं प्रति कार्यारम्भाभिमुखं
तामपेक्ष्य कार्याकार्यविभागमारभते यथा हस्ताकाशविभा-
गाच्छरीराकाशविभागः न चासौ शरीरक्रियाकार्यस्तदा तस्य
निश्चिद्यत्वात् नापि हस्तक्रियाकार्यः व्यधिकरणस्य कर्मणो
विभागकर्तृत्वानुपपत्तेः अतः पारिशेष्यात् कारणाकारणविभा-
गस्य कारणत्वमङ्गीकरणीयम् ।

यदवादि अन्वकारादौ भावत्वं निषिध्यत इति तदसङ्गतं
तत्र चतुर्द्धाविवादसम्भवात् तथाहि द्रव्यं तम इति भाट्टाः
वेदान्तिनश्च भणन्ति आरोपितं नीलरूपमिति श्रीधराचार्याः
आलोकज्ञानाभाव इति प्राभाकरैकदेशिनः आलोकाभाव
इति नैयायिकादयः इति चेत्तत्र द्रव्यत्वपक्षो न घटते विक-
ल्पानुपपत्तेः द्रव्यं भवदन्वकारं द्रव्याद्यन्यतममन्यदा नाद्यः
यत्रान्तर्भावोऽस्य तस्य यावन्तो गुणास्तावद्गुणकत्वप्रसङ्गात् न
च तमसो द्रव्यवहिर्भाव इति साम्प्रतं निर्गुणस्य तस्य द्रव्यत्वस-
म्भवेन द्रव्यान्तरत्वस्य सुतरामसम्भवात् । ननु तमालक्ष्यामल-
त्वेनोपलभ्यमानं तमः कथं निर्गुणं स्यादिति नीलं नभ इतिवत्
भ्रान्तिरेवेत्यलं दृढवीवधया । अत एव नारोपितरूपं तमः
अधिष्ठानप्रत्ययमन्तरेणारोपायोगात् वाह्यालोकसहकारिर-
हितस्य चक्षुषो रूपारोपे सामर्थ्यानुपलम्भाच्च । न चायमचा-
क्षुषः प्रत्ययः तदनुविधानस्यानन्यथासिद्धत्वात् । न च विधिप्र-
त्ययवेद्यत्वायोगो भावे इति साम्प्रतं प्रलयविनाशावधानादिषु

व्यभिचारात् । अत एव नालोकज्ञानाभावः अभावस्य प्रतियोगि-
गियाहकेन्द्रियघातानियमेन मानसत्वप्रसङ्गात् । तस्मादालो-
काभाव एव तमः न चाभावे भावधर्माधारोपो दुःखपपादः
दुःखाभावे सुखत्वारोपस्य संयोगाभावे विभागत्वाभिमानस्य
च दृष्टत्वात् । नचालोकाभावस्य घटाद्यभाववद्रूपवदभावत्वे
नालोकसापेक्षचक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वं स्यादित्येषितव्यं यद्यहे
यदपेक्षं चक्षुस्तदभावयहेऽपि तदपेक्षत इति न्यायेनालोकयहे
आलोकापेक्षाया अभावेन तदभावयहेऽपि तदपेक्षाया अभा-
वात् । न चाधिकरणग्रहणावश्यम्भावः अभावप्रतीतावधिकर-
णग्रहणावश्यंभावानङ्गीकारादपरथा निवृत्तः कोलाहल इति
ब्रह्मप्रध्वंसप्रत्यक्षो न स्यादिति अप्रामाणिकं तव वचनं परम् ।
तत्सर्व्वमभिसन्धाय भगवान् कणादः प्रणिनाय सूत्रं द्रव्यगुण-
कर्त्तृनिघन्तिवैधर्म्यादभावस्तम इति प्रत्ययवेद्यत्वेनापि निरू-
पितम् ।

अभावस्तु निषेधमुखप्रमाणगम्यः सप्तमो निरूप्यते । स
चासमवायत्वे सत्यसमवायः संक्षेपतो द्विविधः संसर्गाभावान्यो-
न्याभावभेदात् संसर्गाभावोऽपि त्रिविधः प्राक्प्रध्वंसात्यन्ता-
भावभेदात् तच्चानित्यो अनादितमः प्रागभावः उत्पत्तिमान्
विनाशो प्रध्वंसः प्रतियोग्याश्रयोऽभावोऽत्यन्ताभावः अत्यन्ता-
भावव्यतिरिक्तत्वे सत्यनवधिरभावोन्यान्याभावः । नन्वन्यान्याभाव
एवात्यन्ताभाव इति चेत् अहो राजमार्ग एव भ्रमः अन्यान्या-
भावो हि तादात्म्यप्रतियोगिकः प्रतिषेधः यथा घटः पटात्मा

न भवतीति संसर्गप्रतियोगिकः प्रतिषेधोऽत्यन्ताभावः यथा वायौ रूपसम्बन्धो नास्तीति । न चास्य पुरुषार्थोपयिकत्वं नास्तीत्याशङ्कनीयं दुःखात्यन्तोच्छेदापरपर्याय निश्रेयसरूपत्वेन परमपुरुषार्थत्वात् ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहे श्रीसुख्यदर्शनम् ॥

तत्त्वज्ञानाद्दुःखात्यन्तोच्छेदलक्षणं निःश्रेयसम्भवतीति समानतन्त्रेऽपि प्रतिपादितं तदाह सूत्रकारः प्रमाणप्रमेयेत्यादि तत्त्वज्ञानास्त्रिश्रेयसाधिगम इति । इदं न्यायशास्त्रस्यादिमं सूत्रं न्यायशास्त्रस्य पञ्चाध्यायात्मकं तत्र प्रत्यध्यायस्याङ्गिकद्वयम् । तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमाङ्गिके भगवता गोतमेन प्रामाणादिपदार्थनवकलक्षणनिरूपणं विधाय द्वितीये वादादिसप्तपदार्थलक्षणनिरूपणं कृतम् । द्वितीयस्य प्रथमे मंत्रयपरीक्षणं प्रमाणचतुष्टया प्रामाण्यशङ्कानिराकरणञ्च द्वितीये अर्थापत्त्यादेरन्तर्भावनिरूपणम् । तृतीयस्य प्रथमे आत्मशरीरेन्द्रियार्थपरीक्षणं द्वितीये बुद्धिमनःपरीक्षणम् । चतुर्थस्य प्रथमे प्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गपरीक्षणं द्वितीये दोषनिमित्तकत्वनिरूपणं अवयव्यादिनिरूपणञ्च । पञ्चमस्य प्रथमे जातिभेदनिरूपणं द्वितीये नियहस्थानभेदनिरूपणम् ।

मानाधीना मेयसिद्धिरिति न्यायेन प्रमाणस्य प्रथममुद्देशे तदनुसारेण लक्षणस्य कथनीयतया प्रथमोद्दिष्टस्य प्रमाणस्य

प्रथमं लक्षणं कथ्यते । साधनाश्रया व्यतिरिक्तत्वे सति प्रमाव्याप्तं प्रमाणम् एवञ्च प्रतितन्त्रसिद्धान्तसिद्धं परमेश्वरप्रामाण्यं संगृहीतं भवति यदचकथत् सूत्रकारः मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवत् तन्नामाण्यमाप्तप्रामाण्यादिति । तथाच न्यायपारावारपारदृश्या विश्वविख्यातकीर्त्तिरुदयनाचार्योऽपि कुसुमाञ्जलौ चतुर्थे क्षवके

मितिः सम्यक्परिच्छित्तिसिद्धता च प्रमादता ।

तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते इति ।

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षितौ

भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रसाविवस्तुक्रमः ।

लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभृष्टशङ्कातुषः

शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिव इति ॥

तच्चतुर्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् । प्रमेयं द्वादशप्रकारम् आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्याभावफलदुःखापवर्गभेदात् । अनवधारणात्मकं ज्ञानं संशयः स त्रिविधः साधारणधर्मासाधारणधर्माविप्रतिपत्तिलक्षणभेदात् । यमधिकृत्य प्रवर्त्तन्ते पुरुषास्तत्प्रयोजनं तद्विविधं दृष्टादृष्टभेदात् । व्याप्तिसंवेदनभूमिर्दृष्टान्तः स द्विविधः साधर्म्यवैधर्म्यभेदात् । प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्तः स चतुर्विधः सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमभेदात् । परार्थानुमानवाक्यैकदेशोऽवयवः स पञ्चविधः प्रतिज्ञाचेत्त्रदाहरणोपमयनिगमनभेदात् । व्याप्यारोपे व्यापकारोपस्पर्कः स चैकादशविधः व्याघातात्माश्रयेतरेतराश्रयचक्रकाश्रयानवस्थाप्रतिबन्धिकल्पनालाघवकल्प-

नागौरवोत्सर्गापवादवैजात्यभेदात् । यथार्थानुभवपर्याया प्र-
 मितिर्निर्णयः स चतुर्विधः साक्षात्कृत्यनुमित्युपमितिश्चाब्दीभे-
 दात् । तत्त्वनिर्णयफलः कथाविशेषो वादः । उभयसाधनवती
 विजिगीषुकथा जल्पः । स्वपक्षस्थापनाहीनः कथाविशेषो वित-
 ष्टा । कथा नाम वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः ।
 असाधको हेतुत्वेनाभिमतो हेत्वाभासः स पञ्चविधः सव्यभि-
 चारविरुद्धप्रकरणसमाध्यसमातीतकालभेदात् । ब्रह्मावृत्ति-
 व्यत्ययेन प्रतिषेधहेतुच्छूलं तत्रिविधं अभिधानतात्पर्यापचा-
 रव्यत्ययवृत्तिभेदात् । स्वव्याघातकमुत्तरं जातिः सा चतुर्वि-
 श्रतिविधा साधर्म्यवैधर्म्यात्कर्षापकर्षवर्त्यावर्त्यविकल्पसाध्यप्रा-
 प्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणाहेत्वर्थापत्तिवि-
 शेषापत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमभेदात् । पराजय-
 निमित्तं नियहस्यानं तद्वाविंशतिप्रकारं प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञा-
 न्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासत्यासहेत्वन्तरार्थान्तरनिरर्थकावि-
 ज्ञातार्थापार्थकाप्राप्तकालन्यूनधिक पुनरुक्ताननुभाषणाज्ञाना-
 प्रतिभाविशेषमतानुज्ञापर्थ्यनुयोज्योपेक्षणनिरनुयोज्यानुयोगा-
 पसिद्धान्तहेत्वाभासभेदात् । अत्र सर्वान्तर्गणिकस्तु विशेषस्तत्र
 शास्त्रे विसृष्टोऽपि विस्तरभिया न प्रसूयते ।

ननु प्रमाणादिपदार्थषोडशके प्रतिपाद्यमाने कथमिदं
 न्यायशास्त्रमिति व्यपदिश्यते सत्यं तथाऽप्यसाधारणेन व्यपदेशा
 भवन्तीति न्यायेन न्यायस्य परार्थानुमानापरपर्यायस्य सकल-
 विद्यानुयाहकतया सर्वकर्मानुष्ठानसाधनतया प्रधानत्वेन तथा

अपदेशो युज्यते । तथाभाणि सर्वज्ञेन सोऽयं परमो न्यायः
विप्रतिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वात् तथा प्रवृत्तिहेतुत्वाच्चेति । पञ्च-
स्रस्वामिना च सेयमान्वीक्षिको विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैः
प्रविभज्यमाना

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्माणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षितेति ।

जनु तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्भवतीत्युक्तं तत्र किं तत्त्वज्ञानादनन्त-
रमेव निःश्रेयसं सम्पद्यते नेत्युच्यते किन्तु तत्त्वज्ञानाद्दुःखजन्म-
प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभाव
इति । तत्र मिथ्याज्ञानं नामानात्मनि देहादावात्मबुद्धिः तद-
नुकूलेषु रागः तत्प्रतिकूलेषु द्वेषः वस्तुतस्वात्मनः प्रतिकूलम-
नुकूलं वा न किञ्चित् समस्ति परस्परानुबन्धत्वाच्च रागादीनां
मूढो रज्यति रक्तो मुह्यति मूढः कुप्यति कुपितो मुह्यतीति
ततस्त्रैर्दोषैः प्रेरितः प्राणी प्रतिषिद्धानि शरीरेण हिंसास्तेया-
दीन्याचरति वाचा अनृतादीनि मनसा परद्रोहादीनि सेयं
पापरूपा प्रवृत्तिरधर्मावहतीति । शरीरेण प्रशस्तानि दान-
परपरित्राणादीनि वाचा हितसत्यादीनि मनसा अहिंसादीनि
सेयं पुण्यरूपा प्रवृत्तिर्धर्माः । सेयमुभयी वृत्तिः ततः स्वानु-
रूपं प्रशस्तं निन्दितं वा जन्म पुनः शरीरादेः प्रादुर्भावः
तस्मिन् षति प्रतिकूलवेदनीयतया वासनात्मकं दुखं भवति त
इमे मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता अविच्छेदेन प्रवर्त्तमानाः
संसारशब्दार्थो घटीचक्रवन्निरवधिरनुवर्त्तते । यदा कश्चित् पुरु-

षधारेयः पुराकृतसुकृतपरिपाकवशादाचार्योपदेशेन सर्वमिदं
दुःखायतनं दुःखानुषक्तञ्च पश्यति तदा तत्सर्वं हेयत्वेन बुध्यते
ततस्त्रिवर्त्तकमविद्यादि निवर्त्तयितुमिच्छति तन्निवृत्त्युपायञ्च
तत्त्वज्ञानमिति कस्यचिच्चतसृभिर्विद्याभिर्विभक्तं प्रमेयं भावयतः
सम्यग्दर्शनपदवेदनीयतया तत्त्वज्ञानं जायते तत्त्वज्ञानान्मिथ्या-
ज्ञानमपैति मिथ्याज्ञानापाये दोषाः अपयान्ति दोषापाये
प्रवृत्तिरपैति प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति जन्मापाये दुःखमत्यन्तं
निवर्त्तते सात्यन्तिकी निवृत्तिरपवर्गः । निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं
नाम निवर्त्त्यसजातीयस्य पुनस्तत्रानुत्पाद इति तथाच पारमर्षं
सूत्रं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तद-
नन्तराभावादपवर्ग इति ।

ननु दुःखात्यन्तोच्छेदोऽपवर्ग इत्येतदद्यापि कफोणिगुडा-
यितं वर्त्तते तत्कथं सिद्धवत्कथं व्यवह्रियत इति चेन्नैवं सर्वेषां
मोक्षवादिनामपवर्गदशायामात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरस्तीत्य-
स्यार्थस्य सर्वतन्मिद्धान्तसिद्धतया घण्टापथत्वात् नह्यप्रवृत्तस्य
दुःखं प्रत्यापद्यते इति कश्चित् प्रपद्यते तथा हि आत्मोच्छेदो
मोक्ष इति माथ्यमिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतावन्तावदविवा-
दम् । अथ मन्येथाः शरीरादिवदात्मापि दुःखहेतुत्वादुच्छेद्य
इति तत्र सङ्गच्छते विकल्पानुपपत्तेः किमात्मा ज्ञानसन्तानो
विवक्षितः तदतिरिक्तो वा प्रथमे न विप्रतिपत्तिः कः खल्वनु-
कूलमाचरति प्रतिकूलमाचरेत् द्वितीये तस्य नित्यत्वे निवृत्ति-
रशक्यविधानैव प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चाधिकं दूषणं न खलु कश्चित्

प्रेक्षावानात्मनस्तु कामाय सर्व्वं प्रियं भवतीति सर्व्वतः प्रिय-
तमस्यात्मनः समुच्छेदाय प्रयतते सर्व्वेहि प्राणी मुक्त इति व्यव-
हरति । ननु धर्म्मनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो महोदय इति
विज्ञानवादिवादे सामर्थ्यभावः सामानाधिकरणानुपपत्तिश्च
भावनाचतुष्टयं हि तस्य कारणमभीष्टं तच्च क्षणभङ्गपक्षे स्थि-
रैकाधारसम्भवात् लङ्घनाभ्यासादिवदनासादितप्रकर्षं न स्फुट-
मभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति सोपपन्नस्य ज्ञानसन्तानस्य
बद्धत्वे निरूपपन्नस्य च मुक्तत्वे यो बद्धः स एव मुक्त इति सामा-
नाधिकरण्यं न सङ्गच्छते । आवरणमुक्तिर्मुक्तिरिति जैनजना-
भिमतोऽपि मार्गो न निर्गतो निरर्गलः अङ्ग भवान् पृष्टो
व्याचष्टां किमावरणं धर्म्माधर्म्माभ्यान्तय इति चेत् इष्टमेव । अथ
देहमेवावरणं तथाच तन्निवृत्तौ पञ्जरान्मुक्तस्य शुक्लस्येवात्मनः
सततोर्द्ध्वगमनं मुक्तिरिति चेत्तदा वक्तव्यं किमयमात्मा मूर्त्तौ
ऽमूर्त्तौ वा । प्रथमे निरवयवः सावयवो वा निरवयवत्वे निर-
वयवो मूर्त्तः परमाणुरिति परमाणुलक्षणापत्त्या परमाणुधर्म्मा-
वदात्मधर्म्माणामतीन्द्रियत्वं प्रसजेत् । सावयवत्वे यत्सावयवं तद-
नित्यमिति प्रतिबन्धबलेनानित्यत्वापत्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्या-
गमौ निश्च्यतिबन्धो प्रसरेताम् । अमूर्त्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव
चलनात्मिकायाः क्रियायाः मूर्त्तप्रतिबन्धात् पारतन्त्र्यं बन्धः
स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति चार्थकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिस्येद-
विवाद ऐश्वर्य्यं चेत्सातिशयतया सकृच्चतया च प्रेक्षावतां नाभि-
मतम् । प्रकृतिपुरुषान्यत्वख्यातौ प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणा-

वस्त्रानं मुक्तिरिति साङ्ख्याख्यातेऽपि पचे दुःखाच्छेदोऽभ्युपेयते
 विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं प्रकृत्याश्रयं वेति एतावदवश्रियते तत्र
 पुरुषाश्रयमिति न क्लियते पुरुषस्य कौटस्थ्यात् स्थाननिरोधा-
 पाताम्नापि प्रकृत्याश्रयः अचेतनत्वात् तस्याः । किञ्च प्रकृतिः
 प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा वा आद्ये अनिर्माद्यः स्वभा-
 वस्त्रानपायात् द्वितीये सम्प्रति संसारोऽस्त्वमियात् । नित्यनि-
 रतिश्रयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्टसर्वज्ञाद्यभिमतेऽपि दुःख-
 निवृत्तिरभिमतेव परन्तु नित्यसुखं न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते ।
 श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवका-
 श्चादवकाशे वा यावत्सवेऽपि तथा भावप्रसङ्गात् । ननु सुखाभि-
 व्यक्तिर्मुक्तिरिति पचं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति
 स्त्रीकारः क्षीरं विहायारोचकयस्तस्य सौवीररुचिमनुभवतीति
 चेत्तदेतन्नाटकपक्षपतितं त्वद्वच इत्युपेक्ष्यते । सुखस्य सातिश्रय-
 तथा प्रत्यक्षतया बद्धप्रत्यनीकाक्रान्ततया साधनप्रार्थनापरि-
 क्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवत् दुःखप-
 क्षनिक्षेपात् । नन्वेकमनुसन्धित्ततोऽपरं प्रच्यवते इति न्यायेन
 दुःखवत् सुखमित्युच्छिद्यत इति अकाम्योऽयं पच इति चेन्नैवं
 मंस्याः सुखसम्पादने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गनियमेन तप्ता-
 यःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या प्रवर्त्तमानेन साम्यापातात् तथा हि
 न्यायोपार्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुखसद्योताः कियन्ति दुःख-
 दुर्दिनानि अन्यायोपार्जितेषु तु यद्भविष्यति तन्ममसापि चि-
 न्तयितुं न शक्यमित्येतत् स्थानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तो विदां-

कुर्वन्तु विदांवरा भवन्तः । तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरानु-
पहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधारेयस्य
दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम् ।

नन्वीश्वरसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न
तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनु-
मानं तद्भाषित्वाभावात् नागमः विकल्पासहत्वात् किं नि-
त्योऽवगमयत्यनित्यो वा । आद्ये अपसिद्धान्तापातः द्वितीये
परस्परश्रयापातः । उपमानादिकमशक्यशङ्कं नियतविषयत्वात् ।
तस्मादीश्वरः शशविषाणायते इति चेत्तदेतन्न चतुरशेतसां
चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । विवादास्पदं नगसागरादिकं
सकर्दकं कार्यत्वात् कुम्भवत् । न सायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन
तस्य सुसाधनत्वात् । ननु किमिदं सावयवत्वं अवयवसंयोगित्वं
अवयवसमवायित्वं वा नाद्यः गगनादौ व्यभिचारात् न द्वितीयः
तन्तुत्वादावनैकान्यात् । तस्मादनुपपन्नमिति चेन्नैवं वादीः
समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । अवान्त-
रमहत्त्वेन वा कार्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात् । नापि विरुद्धो
हेतुः साध्यविपर्ययव्याप्तेरभावात् नाप्यनैकान्तिकः पक्षादन्यत्र
वृत्तेरदर्शनात् नापि कास्त्रात्ययोपदिष्टः बाधकानुपलम्भात्
नापि सत्प्रतिपक्षः प्रतिभट्टादर्शनात् । ननु नगादिकमकर्दकं
शरीराजन्वत्वात् गगणवदिति चेन्नैतत् परीक्षाचममीक्ष्यते नहि
कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गश्रावः प्रतिभट्टो भवति अजन्वत्वस्यैव
समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात् । तर्ह्यजन्वत्वमेव साधनमिति

चेन्नासिद्धेः नापि शोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः सम्भवो अनु-
कूलतर्कसम्भवात् यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्यमपि न स्यादिति
जगति नास्त्येव तत्कार्यं नाम यत्कारकचक्रमवधीर्यात्मानमा-
सादयेदित्येतदविवादम् । तच्च सर्व्वं कर्तृविशेषोपहितमर्थ्यादं
कर्तृत्वं चेतरेकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोजकत्वलक्षणं
ज्ञानसिकोर्षाप्रयत्नाधारत्वम् । एवञ्च कर्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितस-
मस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूलः
प्रमादः । तथा निरटङ्गि शङ्करकिङ्करेण ।

अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने ।

साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे शोपाधिसम्भव इति ॥

यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं
जागर्त्तीति चेदीश्वरसिद्धिसिद्धिभ्यां व्याघातात् । तदुदितमुदयनेन

आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् ।

आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धतेति ॥

न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहतः
स्यात् ।

तदेतत् परमेश्वरस्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था
परार्था वा आद्येऽपीष्टप्राप्त्यर्था अनिष्टपरिहारार्था वा नाद्यः
अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न द्वितीयः । द्वितीये
प्रवृत्त्यनुपपत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्त्तमानं प्रेक्षावानित्याच-
चीत । अथ कर्हणया प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याचचीत कश्चित्तं प्रत्या-
चचीत तर्हि सर्व्वान् प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न

दुःखश्रवणान् करुणाविरोधात् स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहा-
शेच्छा हि कारुण्यं तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते । तदुक्तं
भट्टाचार्यैः

प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्तते ।

जगत्साक्षजतस्तस्य किं नाम न ह्यतं भवेदिति ॥

नास्तिकश्रिरोमणे तावदीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परि-
भावयतु भवान् करुणया प्रवृत्तिरस्त्येव न च निःसर्गतः सुख-
मयसर्गप्रसङ्गः स्रज्यप्राणिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशेषाद्देषम्यो-
पपत्तेः न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न
भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहात् एक एव इद्रे न द्विती-
याय तस्मै इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम् । यद्येवं तर्हि परस्पर-
अथवाधव्याधिं समाधत्सेति चेत् तस्यानुत्थानात् किमुत्पत्तौ
परस्परअथः शङ्कते ज्ञप्तौ वा । नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्प-
त्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः नापि ज्ञप्तौ
परमेश्वरस्य आगमाधीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि
तदनित्यत्वज्ञप्तौ आगमानित्यत्वस्य तीव्रादिधर्मापेतत्वादिना-
सुगमत्वात् ।

तस्मान्निर्वर्तकधर्मानुष्ठानवशादीश्वरप्रसादसिद्धावभिमतेष्ट-
सिद्धिरिति सर्व्वमवदातम् ॥

इति सर्व्वदर्शनसंग्रहे अक्षपाददर्शनम् ॥

ननु धर्मानुष्ठानवशादभिमतधर्मसिद्धिरिति जेगीयते भ-
वता । तत्र धर्मः किंलक्षणकः किंप्रमाणक इति चेत् उच्यत
श्रूयतामवधानेन अस्य प्रअस्य प्रतिवचनं प्राच्यां मीमांसार्थां
प्रादर्शि जैमिनिना मुनिना । सा हि मीमांसा द्वादशलक्षणी
तत्र प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादमन्त्रस्मृतिनामधेयार्थकस्य शब्दराशेः
प्रामाण्यम् । द्वितीये कर्मभेदोपोहातप्रमाणापवादप्रयोगभेद-
रूपोऽर्थः । तृतीये श्रुतिलिङ्गवाक्यादिविरोधप्रतिपत्तिकर्मा-
नारभ्याधीतबहुप्रधानोपकारकप्रयाजादियाजमानचिन्तनम् ।
चतुर्थे प्रधानप्रयोजकत्वाप्रधानप्रयोजकत्वजूहूपर्णतादिफलरा-
जसूयगतजघन्याङ्गाक्षयूतादिचिन्ता । पञ्चमे श्रुत्यादिक्रम तद्वि-
शेषवृद्ध्यवर्द्धनप्राबल्यदौर्बल्यचिन्ता । षष्ठे अधिकारितदुर्माद्रव्य-
प्रतिनिधयर्थलोपनप्रायश्चित्तसंचदेयवह्निविचारः । सप्तमे प्रत्य-
क्षावचनातिदेशेषु नामलिङ्गातिदेशविचारः । अष्टमे स्पष्टास्प-
ष्टप्रबललिङ्गातिदेशापवादविचारः । नवमे ऊहविचारारम्भ
सामोहमन्त्रोहतप्रसङ्गागतविचारः । दशमे बाधहेतुद्वारलो-
पविस्तारबाधकारणकार्यकत्वयद्वादिसामप्रकीर्णनञर्थविचारः ।
एकादशे तन्त्रोपोहाततन्त्रावापतन्त्रप्रपञ्चनावापप्रपञ्चनचिन्त-
नानि । द्वादशे प्रसङ्गतन्त्रनिर्णयसमुच्चयविकल्पविचारः ।

तत्राथातो धर्मजिज्ञासेति प्रथममधिकरणं पूर्वमीमांसार-
म्भोपपादनपरम् । अधिकरणञ्च पञ्चावयवमाचक्षते परीचकाः ।
ते च पञ्चावयवाः विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तसङ्गतिरूपाः ।
तत्राचार्यमतानुसारेणाधिकरणं निरूप्यते । स्वाध्यायोऽध्येतव्य

इत्येतद्वाक्यं विषयः । सोदनालक्षणेऽर्थो धर्मा इत्यारभ्याम्वा-
 हार्यं च दर्शनादित्येतदन्तं जैमिनीयं धर्माशास्त्रमनारभ्यमारभ्यं
 वेति सन्देहः । अध्ययनविधेरदृष्टार्थदृष्टार्थत्वाभ्यां तच्चानारभ्य-
 मिति पूर्वः पक्षः । अध्ययनविधेरर्थावबोधलक्षणदृष्टफलकत्वा-
 नुपपत्तेरर्थावबोधार्थमध्ययनविधिरिति वदन् वादी प्रष्टव्यः
 किमत्यन्तमप्राप्तमध्ययनं विधीयते किं वा पाक्षिकमवघातव-
 न्नियम्यत इति । न तावदाद्यः विवादपदं वेदाध्ययनमर्थाव-
 बोधहेतुः अध्ययनत्वाद्भारताध्ययनवदित्यनुमानेन विध्यनपेक्ष-
 तथा प्राप्तत्वात् । अस्तु तर्हि द्वितीयः यथा नखविदलनादिना
 तण्डुलनिष्पत्तिः सम्भवात् अवघातनिष्पत्तौरेव तण्डुलैः पिष्टपुरो-
 डाशादिकरणे अवान्तरापूर्वद्वारा दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वमु-
 त्पादयतः नापरथा अतः अपूर्वमवघातस्य नियमहेतुः प्रकृते
 लिखितपाठजन्येनाध्ययनजन्येन वार्थावबोधेन क्रत्वमुष्ठानसिद्धे-
 रध्ययनस्य नियमहेतुर्नास्त्येव तस्मादर्थावबोधहेतुविचारशा-
 स्त्रस्य वैधत्वं नास्तीति तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति
 चेत् स्वर्गफलकोऽक्षरग्रहणमात्रविधिरिति भवान् परितुष्यतु
 विश्वजिज्ञासेनाश्रुतस्यापि स्वर्गस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् यथा स
 स्वर्गः सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वादिति विश्वजित्यश्रुतमप्यधिकारिणं
 सम्पादयता तद्विशेषणं स्वर्गः फलं युक्त्वा निरणायि तद्वदध्य-
 यनेऽप्यस्तु । तदुक्तम्

विनापि विधिनादृष्टत्वाभावात् हि तदर्थता ।

कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदादिवदिति ॥

एवञ्च सति वेदमधीत्य स्वायादिति स्मृतिरनुगृहीता भवति ।
 अत्र हि वेदाध्ययनसमावर्तनयोरव्यवधानमवगम्यते । तावको
 मते त्वधीतेऽपि वेदे धर्मविचाराय गुरुकुले वस्तव्यं तथा सत्यव्य-
 वधानं बाधेत तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वाभावात् पाठमात्रेण
 स्वर्गसिद्धेः समावर्तनशास्त्राच्च धर्मविचारशास्त्रमनारम्भणीय-
 मिति पूर्वपक्षसङ्केपः । सिद्धान्तस्वन्यतः प्राप्तत्वादप्राप्तविधिलं
 भास्तु नियमविधिलपक्षस्तु वज्रहस्तेनापि नापहस्तयितुं पार्यते ।
 तथा हि स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति तद्यप्रत्ययः प्रेरणापरपर्यायां
 पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनाभाव्यामभिधाभावनां प्रत्याययति सां-
 क्ष्यार्थभावनासहितमनुबद्धं भाव्यमाकाङ्क्षति न तावत्समानप-
 दोपात्तमध्ययनभावं परिरभते । अध्ययनशब्दार्थस्य स्वाधी-
 नोच्चारणचमत्स्य वाङ्मनसव्यापारस्य क्लेशार्थकस्य भाव्यत्वास-
 म्भवात् । नापि समानवाक्योपात्तः स्वाध्यायः स्वाध्यायशब्दा-
 र्थस्य वर्णरात्रेर्नित्यत्वेन विभुत्वेन चोत्पत्त्यादीनां चतुर्णां क्रिया-
 फलानामसम्भवात् । तस्मात् सामर्थ्यप्राप्तोऽवबोधो भाव्यत्वेनाव-
 तिष्ठते । अर्थी समर्थो विद्वानधिक्रियत इति न्यायेन दर्शपूर्णमा-
 सादिविषयावबोधमवेक्षमाणाः तन्वबोधे स्वाध्यायं विनियुञ्जते ।
 अध्ययनविधिस्तु लिखितपाठादिव्यावृत्त्या अध्ययनसंस्कृतत्वं स्वा-
 ध्यायस्यावगमयति तथाच यथा दर्शपूर्णमासादिजन्यं परमा-
 पूर्वम् अवघातादिजन्यस्यावान्तरापूर्वस्य कल्पकं तथा समस्त-
 क्रतुजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यमपूर्वं क-
 ल्पयिष्यति नियमादृष्टानिष्टौ विधिभ्रवण वैफल्यमापद्येत न च

विश्वजिज्ञायेन फलकल्पनावकल्प्यते अर्थावबोधे दृष्टे फले सति
फलान्तरकल्पनायाः अयोगात् । तदुक्तम्

लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टफलकल्पना ।

विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यतीति ॥

ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपि साङ्गवेदाध्यायिनः
पुरुषस्यार्थावबोधसम्भवात् विचारशास्त्रस्य वैफल्यमिति चेत्त-
दसमञ्जसं बोधमात्रसम्भवेऽपि निर्णयस्य विचाराधीनत्वात् ।
तद्यथा अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र घृतेनैव न तैलादिनेत्य-
र्थनिर्णयो व्याकरणेन निगमेन निरुक्तेन वा न लभ्यते विचा-
रशास्त्रेण तु तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषवशादर्थनिर्णयो ल-
भ्यते । तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम् । न च वेदमधीत्य
स्त्रायादिति शास्त्रं गुरुकुलनिवृत्तिपरं व्यवधानप्रतिबन्धकं
षाध्तेति मन्त्रं स्त्रात्वा भुङ्क्ते इतिवत् पूर्वापरीभावसमानक-
र्तृकत्वमात्रप्रतिपत्त्या अध्ययनसमावर्त्तनयोर्नैरन्तर्याप्रतिपत्तेः ।
तस्माद्विधिसामर्थ्यादेवाधिकरणसहस्रात्मकं पूर्वमोमांसाशास्त्र-
मारम्भनीयम् । इदं चाधिकरणं शास्त्रेणोपोहातत्वेन सम्ब-
ध्यते । तदाह

चिन्तां प्रकृतमिद्व्यर्थामुपोहातं प्रचक्षत इति ।

इदमेवाधिकरणं गुरुमतमनुसृत्योपन्यस्यते । अष्टवर्षं ब्राह्मणमु-
पनयीत तमध्यापयितेत्यत्राध्यापनं नियोगविषयः प्रतिभासते
नियोगश्च नियोज्यमपेक्षते कश्चात्र नियोज्य इति चेदाचार्यक-
काम एव सम्माननेत्यादिना पाणिन्यनुशासनेनाचार्यके गमा-

माने नयतेर्धातोरत्मानेषदस्य विधानात् उपनयने यो जि-
योष्यः स एवाध्यापनेऽपि तयोरेकप्रयोगत्वात् । अतएवोक्तं
मनुना मुनिना

उपनीय तु यः त्रिष्वं वेदमध्यापयेद्विजः ।

साङ्गश्च सरहस्यश्च तमाचार्यं प्रचक्षत इति ॥ ७ ॥

ततश्चाचार्यकर्मकमध्यापनं माणवककर्मकेणाध्ययनेन विना न
सिद्ध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्त्वाध्ययनानुष्ठानं सेत्स्यति प्रयोष्य
व्यापारमन्तरेण प्रयोजकव्यापारस्थानिर्वाहात् । तर्ह्यधेतव्य
इत्यस्य विधित्वं न सिद्ध्यतीति चेन्मा सैत्सीत् का नो हानिः
पृथगध्ययनविधेरभ्युपगमे प्रयोजनाभावादिधित्वस्य नित्यानुवा-
दत्वेनाप्युपपत्तेः । तस्मादध्ययनविधिमुपजीव्य पूर्वमुपन्यस्तौ
पूर्वोत्तरपक्षौ प्रकारान्तरेण प्रदर्शनीयौ विचारशास्त्रमवैधत्वे-
नानारम्भव्यमिति पूर्वपक्षः वैधत्वेनारम्भव्यमिति राङ्गान्तः ।
तत्र वैधत्वं वदता वदितव्यं किमध्यापनविधिर्माणवकस्यार्थाव-
बोधमपि प्रयुक्ते किं वा पाठमात्रं नाद्यः विनाष्यर्थावबोधे-
नाध्यापनसिद्धेः न द्वितीयः पाठमात्रे विचारस्य विषयप्रयो-
जनयोरसम्भवादापाततः प्रतिभातः सन्दिग्धोऽर्थो विचारशा-
स्त्रविषयो भवति । तथा सति यत्रार्थावगतिरेव नास्ति तत्र
सन्देहस्य का कथा विचारफलस्य निर्णयस्य प्रत्याशा दूरत
एव । तथाच यदसन्दिग्धं प्रयोजनं तत्रेष्टावत्प्रतिपित्तानो-
चरः यथा समनस्केन्द्रियसन्निकृष्टः स्पष्टालोकमध्यमध्यासीनो
षट इति न्यायेन विषयप्रयोजनयोरसम्भवेन विचारशास्त्रम-

नारभ्यमिति पूर्वः पक्षः अध्यापनविधिनार्थावबोधो मा प्रयोजि
 तथापि साङ्गवेदाध्यायिनो गृहीतपदपदार्थसङ्गतिकस्य पुरुषस्य
 पौरुषेयविव प्रबन्धेषु आन्नायेऽप्यर्थवबोधः प्राप्नोत्येव । ननु
 यथा विषं भुङ्क्तेत्यत्र प्रतीयमानोऽप्यर्थो न विवचते मास्य गृहे
 भुङ्क्था इति भोजनप्रतिषेधस्य माहवाक्यविषयत्वात् तथान्ना-
 यार्थस्याविवचायां विषयाद्यभावदोषः प्राचीनः प्रादुःस्यादिति
 चेन्नैतं वाचः दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यसम्भवात् विषभोजन-
 वाक्यस्याप्रप्रणीतत्वेन मुख्यार्थपरिग्रहे बाधः स्यादिति विवचा
 नाश्रीयते अपौरुषेये तु वेदे प्रतीयमानार्थः कुतो न विवक्ष्यते
 विवक्षिते च वेदार्थे यत्र यत्र पुरुषस्य सन्देहः स सर्वोऽपि
 विचारशास्त्रस्य विषयो भविष्यति तन्निर्णयस्य प्रयोजनं तस्मा-
 दध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्ययनेनावगम्यमानस्यार्थस्य विचारार्ह-
 त्वादिचारशास्त्रस्य वैधत्वेन विचारशास्त्रमारभणीयमिति रा-
 द्धान्तसंग्रहः ।

स्यादेतत् वेदस्य कथमपौरुषेयत्वमभिधीयते तत्प्रतिपाद-
 कप्रमाणाभावात् कथं मन्येथाः अपौरुषेयाः वेदाः सम्प्रदाया-
 विच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादात्मवदिति तदेतस्मिन्दं विशेष-
 णासिद्धेः पौरुषेयवेदवादिभिः प्रलये सम्प्रदायविच्छेदस्य कञ्ची-
 करणात् । किञ्च किमिदमस्मर्यमाणकर्तृकत्वं नाम अप्रतीयमा-
 नकर्तृकत्वमस्मरणगोचरकर्तृकत्वं वा न प्रथमः कल्पः परमेश्व-
 रस्य कर्तुः प्रमितेरभ्युपगमात् न द्वितीयः विकल्पासहत्वात्
 तथाहि किमेकेनास्मरणमभिप्रेयते सर्वैर्वा नाद्यः यो धर्मशीलो

जितमानरोष इत्यादिषु मुक्तकोक्तिषु व्यभिचारात् न द्वितीयः
 सर्वा स्मरणस्य असर्वज्ञदुर्ज्ञानत्वात् पौरुषेयत्वे प्रमाणसम्भवाच्च
 वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवत्
 वेदवाक्यान्याप्तप्रणीतानि प्रमाणत्वे सति वाक्यत्वात् मन्वादि-
 वाक्यवदिति । ननु

वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनसामान्याद्धुनाध्ययनं यथा

इत्यनुमानं प्रतिसाधनं प्रगल्भत इति चेत्तदपि न प्रमाणकोटिं
 प्रवेष्टुमीष्टे

भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

भारताध्ययनत्वेन साम्प्रताध्ययनं यथेति

आभाससमानयोगधेमत्वात् । ननु तत्र व्यासः कर्त्तेति स्मर्यते

को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षात् महाभारतकृद्भवेत्

इत्यादाविति चेत्तदसारम्

अथः सामानि जज्ञिरे ।

कुन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत इति

पुरुषसूक्ते वेदस्य स कर्त्तृकताप्रतिपादनात् । किञ्चानित्यः शब्दः

सामान्यवत्त्वे सति अस्मदादिवाङ्मोत्रियषाञ्चत्वाद्दृष्टवत् । नन्विद-

मनुमानं स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाप्रमाणप्रतिहतमिति

चेत् तदतिफलगु खूनपुनर्जातकेशदलितकुन्दादाविव प्रत्यभि-

ज्ञायाः सामान्यविषयत्वेन बाधकत्वाभावात् । नन्वशरीरस्य पर-

मेश्वरस्य ताल्वादिस्त्वानाभावेन वर्णाधारणसम्भवात् कथं तत्-

प्रणीतत्वं वेदस्य स्यादिति चेन्न तद्भद्रं स्वभावतोऽशरीरस्यापि तस्य भक्तानुग्रहार्थं लीलाविग्रहग्रहणसम्भवात् । तस्माद्देदस्या-
 पौरुषेयत्ववाचो युक्तिर्न युक्तेति चेत् तत्र समाधानमभिधीयते
 किमिदं पौरुषेयत्वं सिषाधयिषितं पुरुषादुत्पन्नत्वमात्रं यथा
 अस्मदादिभिरहरहरुच्चार्यमाणस्य वेदस्य प्रमाणान्तरेणार्थमुप-
 ख्य तत्प्रकाशनाय रचितत्वं वा यथा अस्मदादिभिरेव निब-
 ध्यमानस्य प्रबन्धस्य प्रथमे न विप्रतिपत्तिः चरमे किमनुमान
 बलात् तत्साधनभागमबलाद्वा नाद्यः मालतीमाधवादिवाक्येषु
 सव्यभिचारत्वात् । अथ प्रमाणत्वे सतीति विशिष्यत इति चेत्त-
 दपि न विपश्चितो मनसि वैशद्यमापद्यते प्रमाणान्तरागोच-
 रार्थप्रतिपादकं हि वाक्यं वेदवाक्यं तत्प्रमाणान्तरागोचरार्थ
 प्रतिपादकमिति साध्यमाने मम माता बन्ध्येतिवत् व्याघाता-
 प्राप्तात् । किञ्च परमेश्वरस्य लीलाविग्रहपरिग्रहाभ्युपगमेऽप्य-
 तीन्द्रियार्थदर्शनं न सञ्जाघटीति देशकालस्वभावविप्रकृष्टार्थ
 ग्रहणोपायाभावात् । न च तच्चक्षुरादिकमेव तादृक्प्रतीति
 जननक्षममिति मन्तव्यं दृष्टानुसारेणैव कल्पनाया आश्रणीय-
 त्वात् । तदुक्तं गुरुभिः सर्वज्ञनिराकरणवेलायाम्

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।

दूरस्वप्नादिदृष्टौ स्यान्न रूपे आचवृत्तितेति ॥

अतएव नागमबलात्तत्साधनं तेन प्रोक्तमिति पाणिन्यनुशासने
 आद्यत्यपि काठककालापतैत्तिरोयमित्यादिसमाख्या अथ्यय-
 नसम्प्रदायप्रवर्त्तकविषयत्वेनोपपद्यते तद्दत्रापि सम्प्रदाय-

प्रवर्तकविषयत्वेनाप्युपपद्यते न चागुमानबन्धाच्छब्दस्यानित्यत्व
सिद्धिः प्रत्यभिज्ञाविरोधात् । न चासत्यथेकत्वे सामान्यनिब-
न्धनं तदिति साम्प्रतं सामान्यनिबन्धनत्वमस्य बलवद्बाधकोप-
निपातादास्तीयते । क्वचिद्भ्रमिचारदर्शनादा तत्र क्वचिद्भ्रमिचा-
रदर्शने तदुत्प्रेषाद्यामुक्तं स्ततः प्रामाण्यवादिभिः

उत्प्रेषेत हि यो मोहादज्ञातमपि बाधनम् ।

स सर्वव्यवहारेषु संग्रहात्मा विनश्यतीति ॥

नन्विदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयं न गादिव्यक्तिविषयं
तार्थां प्रतिपुरुषं भेदोपलम्भादन्यथा सोमन्नर्षाधीते इति वि-
भागो न स्यादिति चेत्तदपि ज्ञोभां न विभर्त्ति गादिव्यक्तिभेदे
प्रमाणाभावेन गत्वादिजातिविषयकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।
यथा गत्वमजानत एकमेव भिन्नदेशपरिमाणसंख्यानव्यक्त्युपधा-
नबन्नात् भिन्नदेशमिवाल्पमिव महदिव दीर्घमिव वामनमिव
प्रच्यते तथा गत्वक्तिमजानत एकापि व्यञ्जकभेदात् तत्तद्ब्रह्मा-
नुबन्धिनी प्रतिभासते । एतेन विरुद्धधर्माध्यासात् भेदप्रतिभास
इति प्रत्युक्तम् । तत्र किं स्वाभाविको विरुद्धधर्माध्यासो भेदसा-
धकत्वेनाभिमतः प्रातीतिको वा प्रथमे अशिद्धिः अपरथा स्वा-
भाविकभेदाभ्युपगम दन्न गकारानुदचारयच्चैव इति प्रतिपत्तिः
स्यात् नतु दन्नकलो नकार इति । द्वितीये तु न स्वाभाविक
भेदशिद्धिः न हि परोपाधिभेदेन स्वाभाविकमैक्यं विहन्यते ।
माभूत् नभसोऽपि कुम्भाद्युपाधिभेदात् स्वाभाविको भेदस्तत्र
व्यावृत्तव्यवहारो नादविदानः । तदुक्तमाचार्यैः

प्रयोगनक्तु यज्जातेस्तद्गोदेव सप्यते ।

यन्निस्त्रयन्तु गार्देभ्य इति गत्वादिधोर्दृथेति ॥

तथाच । प्रत्यभिज्ञा कदा ब्रह्मे जागर्त्ति निरवयथा ।

अनित्यत्वानुमानानि सैव सर्व्वाणि बाधते ॥

इतेनेदमपास्तम् । अदवादि वागीश्वरेण मानमनोहरे अनित्यः
ब्रह्मः इन्द्रियविशेषगुणत्वाच्चरूपवदिति । ब्रह्मद्रव्यत्ववादिनां
प्रत्यक्षसिद्धेः ध्वन्यंशे सिद्धसाधनत्वाच्च अत्रावहलोपाधिबाधित-
त्वाच्च । उदयनस्तु आत्रयाप्रत्यक्षत्वेऽप्यभावस्तु प्रत्यक्षतां महता
प्रबन्धेन प्रतिपादयन् निवृत्तः कोलाहलः उत्पन्नः ब्रह्म इति
व्यवहाराचरणे कारणं प्रत्यक्षं ब्रह्मानित्यत्वे प्रमाणयति स्त ।
सोऽपि विद्वद्ब्रह्मसंसर्गस्तु औपाधिकलोपपादनन्यायेन इत्तर-
क्तवशितेन तास्तः समापोहि । नित्यत्वे सर्व्वादीपस्तम्भानुपलब्धि-
प्रसङ्गे चो न्यायभूषणकारोक्तः सोऽपि ध्वनिसंस्तुतसोपलम्भा-
भ्युपगमात् प्रतिशिप्रः । यत्तु युगपदिन्द्रियसम्बन्धित्वेन प्रतिनि-
यतसंस्कारकसंस्कार्यभावानुमानं तदात्मन्यनैकान्तिकमसति
कलकले ततस्तु वेदस्वापौरुषेयतया निरस्यसमस्तप्रकाकलङ्का-
ङ्कुरत्वेन स्वतः सिद्धं धर्मं प्रामाण्यमिति सुस्थितम् ।

स्वादेतत्

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः साक्षाः समाश्रिताः ।

नैयायिकास्ते परतः सौगतास्वरमं स्वतः ॥

प्रथमं परतः प्राहुः प्रामाण्यं वेदवादिनः ।

प्रमाणत्वं स्वतः प्राहुः परतस्त्वाप्रमाणतामिति

वादिवादादर्शनात् कथंकारं स्वतः सिद्धं धर्माप्रामाण्यमिति सिद्धवत्कृत्य स्वीक्रियते । किञ्च किमिदं स्वतः प्रामाण्यं नाम किं स्वत एव प्रामाण्यस्य जन्म आशेषित् स्वाश्रयज्ञानजन्यत्वं किमुत स्वाश्रयज्ञानसामग्रीजन्यत्वमुताशे ज्ञानसामग्रीजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वं किंवा ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यज्ञानविशेषाश्रितत्वम् । तत्राद्यः सावद्यः कार्यकारणभावस्य भेदसमानाधिकरणत्वेनैकस्मिन्नसम्भवात् नापि द्वितीयः गुणस्य सतो ज्ञानस्य प्रामाण्यं प्रति समवायिकारणतया द्रव्यत्वापातात् नापि तृतीयः प्रामाण्यस्योपाधिले जातिले वा जन्मायोगात् स्वतित्वानधिकरणस्य ज्ञानस्य बाधात्यन्ताभावः प्रामाण्योपाधिः न च तस्योत्पत्तिसम्भवः अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वाभ्युपगमादतएव न जातेरपि अनिर्युज्यते नापि चतुर्थः ज्ञानविशेषो ह्यप्रमा विशेषसामग्र्याच्च सामान्यसामग्री अनुप्रविशति शिञ्जपासामग्र्यामिव वृक्षसामग्री अपरथा तस्याकस्मिकत्वम्यसजेत्तस्मात् परतस्त्वेन स्वीकृताप्रामाण्यं विज्ञानसामग्रीजन्याश्रितमित्यतिव्याप्तिरापद्येत । पञ्चमविकल्पं विकल्पयामः किं दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वं किं दोषाभावासहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वं नाद्यः दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव परतः प्रामाण्यमिति परतःप्रामाण्यवादिभिर्हरीकरणत् नापि द्वितीयः दोषाभावसहकृतत्वेन सामग्र्यां सहकृतत्वे सिद्धे अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकसिद्धतया दोषाभावस्य कारणताया वज्रलेपाद्यमानत्वात् अभावः कारणमेव न भव-

तीति चेत्तदा वक्तव्यम् अभावस्य कार्यत्वमस्ति न वा यदि नास्ति
तदा पटप्रध्वंसानुपपत्त्या नित्यताप्रसङ्गः अथास्ति किमपराङ्गं
कारणत्वेनेति सेचमुभयतःपाशा रज्जुः । तदुदितमुदयनेन

भावे यथा तथाभावः कारणं कार्यवन्मत इति ।

तथाच प्रयोगः विमता प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना का-
र्यत्वे सति तद्विशेषत्वात् अप्रमावत् प्रामाण्यं परतो ज्ञायते
अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात् अप्रामाण्यवत् तस्मादुत्पत्तौ
ज्ञप्तौ च परतस्त्वे प्रमाणसम्भवात् स्वतः सिद्धं प्रामाण्यमित्येतत्
पूतिकुम्भाच्छायते इति चेत् तदेतदाकाशमुष्टिहननायते । वि-
ज्ञानसामयोजन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वं प्रमायाः स्वत-
स्त्वमिति निरुक्तिसम्भवात् अस्ति चाचानुमानं विमता प्रमा
विज्ञानसामयोजन्यत्वे सति तदतिरिक्तजन्या न भवति अप्रमा-
त्वानधिकरणत्वात् घटादिवत् न चोदयनमनुमानं परतस्त्वसा-
धकमिति शङ्कनीयं प्रमा दोषव्यतिरिक्तज्ञानहेत्वतिरिक्तजन्या
न भवति ज्ञानत्वाद्प्रमावदिति प्रतिसाधनग्रहणस्तत्वात् ज्ञान-
सामयीमात्रादेव प्रमोत्पत्तिसम्भवे तदतिरिक्तस्य गुणस्य दोषा-
भावस्य वा कारणत्वकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च । ननु
दोषस्याप्रमाहेतुत्वेन तदभावस्य प्रमां प्रति हेतुत्वं दुर्निवार-
मिति चेत् न दोषाभावस्याप्रमाप्रतिबन्धकत्वेनान्यथासिद्धत्वात्
तस्माद्दुष्पेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः ।

अप्रामाण्यद्वयासत्त्वं तेनात्मर्गो नद्येदित इति ॥

तथा प्रमाज्ञप्तिरपि ज्ञानज्ञापकसामयीत एव जायते । न च

संज्ञानुदयप्रसङ्गो बाधक इति युक्तं वक्तुं सत्यपि प्रतिभासपु-
 ष्कलकारणे प्रतिबन्धकदोषादिसमवधानात् तदुपपत्तेः । किञ्च
 तावकमनुमानं स्वतः प्रमाणं न वा आद्ये अनैकान्तिकता द्वितीये
 तस्यापि परतः प्रामाण्यमेवं तस्य तस्मात्पीत्यनवस्था दुरवस्था
 स्यात् । यदत्र कुसुमाञ्जलावदक्षणेन स्रष्टिति प्रचुरप्रवृत्तेः
 प्रामाण्यनिश्चयाधीनताभावमापादयता प्रत्यगादि प्रवृत्ति-
 र्हीनप्रामेयते तत्प्राचुर्यं चेच्छाप्राचुर्यम् इच्छा चेष्टसाधनता-
 ज्ञानं तच्चेष्टजातीयत्वसिद्धानुभवं सोऽपीन्द्रियार्थव्यक्तिकर्षं प्रामा-
 ण्यग्रहणन्तु न कश्चिदुपयुज्यत इति तदपि तस्करस्य पुरस्तात्
 कचे सुवर्णमुपेत्य सर्वाङ्गोद्घाटनमिव प्रतिभाति अतः समीहि-
 तसाधनज्ञानमेव प्रमाणातयावगम्यमानमिच्छां जनयतीत्यत्रैव
 स्फुट एव प्रामाण्यग्रहणस्योपयोगः । किञ्च कश्चिदपि चेन्निरविकि-
 कित्वा प्रवृत्तिः संग्रह्यादुपपद्येत तर्हि सर्वत्र तथाभावसम्भवात्
 प्रामाण्यनिश्चयो निरर्थकः स्यात् अनिश्चितस्य सत्त्वमेव दुर्लभ-
 मिति प्रामाण्यं दक्षजसाञ्चलिकं भवेत् इत्यलमतिप्रपञ्चेन ।
 यस्मादुक्तं

तस्मात् सद्बोधकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणाता ।

अर्थान्यथात्वहेतुत्वदोषज्ञानादपोक्षत इति ॥

तस्माद्बुद्धेर्न स्वतः सिद्धप्रमाणभावे ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजे-
 तेत्यादिविध्यर्थवादमन्त्रनामधेयात्मके वेदे यजेतेत्यत्र तप्रत्ययः
 प्रकृत्यर्थोपरत्तां भावनामभिधत्त इति सिद्धे व्युत्पत्तिमभ्युप-
 नञ्चतामभिहितान्वयवादिनां भङ्गाचार्याणां सिद्धान्तो याग-

विषयो नियोग इति कार्ये व्युत्पत्तिमनुसरतामश्विताभिधान-
वादिनां प्रभाकरगुरूणां सिद्धान्त इति सर्वमवदातम् ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहे जैमिनिदर्शनम् ॥

नन्वयं प्रकृतिभागः अयं प्रत्ययभाग इति प्रकृतिप्रत्यय-
विभागः कथमवगम्यत इति चेत् पीतपातञ्जलजखानामेतयोर्द्यं
चमत्कारं न करोति व्याकरणशास्त्रस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागपर-
तायाः प्रसिद्धत्वात् तथाहि पतञ्जलेर्भगवतो महाभाष्यकारस्य
इदमादिमं वाक्यम् अथ शब्दानुशासनमिति । अस्वार्थः अये-
त्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते अधिकारः प्रसावः प्रारम्भ
इति यावत् शब्दानुशासनशब्देन च पाणिनिप्रणीतं व्याकरण-
शास्त्रं विवक्ष्यते शब्दानुशासनमित्येतावत्यभिधीयमाने सन्देहः
स्यात् किं शब्दानुशासनं प्रसूयते न वेति तथा मा प्रसाङ्गीदि-
त्ययशब्दं प्रायुक्त्वा अथशब्दप्रयोगबलेनार्थान्तरव्युदासेन प्रसू-
यते इत्यस्वार्थस्याभिधीयमानत्वात् अनेन हि वैदिकाः शब्दाः
शब्दोदेवीरभीष्टय इत्यादयः तदुपकारिणो लौकिकाः शब्दाः
गौरवः पुरुषो हस्तो ब्रह्मनिरित्यादयश्चानुशिष्यन्ते व्युत्पाद्य
संस्क्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययविभागवत्तया बोध्यन्त इत्यनुशासनशब्द-
शासनबलात् कर्मण्येषा षष्ठी विधातव्या तथाच कर्मणि चेति
समासप्रतिषेधसम्भवात् शब्दानुशासनशब्दो न प्रमाणपथमव-
तरतीति । अत्रायं समाधिरभिधीयते यस्मिन् ह्यप्रत्यये कर्म-

कर्मणोऽभयोः प्राप्तिरस्ति तत्र कर्मण्येव षष्ठीविभक्तिर्भवति न कर्त्तरीति वङ्गप्रोहिविज्ञानबलान्नियम्यते । तद्यथा आसुर्य्या मवां दोषो शिषितेन गोपालकेनेति कर्त्तर्य्यपि षष्ठी भवतीति केचिद्ब्रुवते अतएवोक्तं काशिकाट्टतौ केचिदविशेषणैव विभाषामिच्छन्ति शब्दानामनुशासनमाचार्य्येणाचार्य्यस्य वेति शब्दानामनुशासनमित्यत्र तु शब्दानामनुशासनं नार्थानामित्येतावतो विवक्षितस्यार्थस्याचार्य्यस्य कर्त्तुरुपादानेन विनापि सुप्रतिपादत्वादाचार्य्योपादानमकिञ्चित्करं तस्मादुभयप्राप्तेरभावादुभयप्राप्तौ कर्मणीत्येषा षष्ठी न भवति किन्तु कर्त्तृकर्मणोः ह्यतीति ह्ययोगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी विभक्तिर्भवतीति ह्ययोगसङ्घाता षष्ठी भविष्यति तथा चेध्वप्रश्नश्चनपलाशज्ञातमादिवत् समासो भविष्यति अथवा शेषसङ्घण्यं षष्ठी तत्र किमपि चोद्यं नावतरत्येव । यद्येवं तर्हि शेषसङ्घणायः षष्ठ्याः सर्वत्र सुवचत्वात् षष्ठीसमासप्रतिषेधसूत्राणामानर्थक्यं प्राप्नुयादिति चेत् सत्यं तेषां स्वरचिन्तायामुपयोगो वाक्यपदीये प्रादर्शितः । तदाह महोपाध्यायवर्द्धमानः

लौकिकव्यवहारेषु यथेष्टं चेष्टतां जनः ।

वैदिकेषु तु मार्गेषु विशेषोक्तिः प्रवर्त्तताम् ॥

इति पाणिनिस्त्राणामर्थमत्राभ्यधादृतः ।

जनिकर्त्तुरिति ब्रूते तन्मथोजक इत्यपीति ॥

तथाच शब्दानुशासनापरनामधेयं व्याकरणशास्त्रमारम्भं वेदितव्यमिति वाक्यार्थः सम्यस्यते । तस्यार्थस्य झटिति प्रतिपत्तये

अथ व्याकरणमित्येवाभिधीयतां अथ शब्दानुशासनमित्यधि-
काक्षरं मुधाभिधीयत इति मैवं शब्दानुशासनमित्यन्वर्थस-
माख्योपादाने तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयोजनाख्यानसिद्धेः
अन्यथा प्रयोजनानभिधाने व्याकरणाध्ययने अध्येतृणां प्रवृ-
त्तिरेव न प्रसजेत् । ननु निष्कारणो धर्माः षडङ्गो वेदोऽध्येतव्य
इति अध्येतव्यत्वविधानादेव प्रवृत्तिः सेत्स्यतीति चेन्मैवं तथा-
विधानेऽपि तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयोजनानभिधाने तेषां
प्रवृत्तेरनुपपत्तेः । तथाहि पुरा किल वेदमधीत्याध्येतारस्वरितं
वक्तारो भवन्ति ।

वेदास्त्रो वैदिकाः शब्दाः सिद्धाः लोकाश्च लौकिकाः ।
तस्मादनर्थकं व्याकरणमिति तस्माद्देदाङ्गत्वं मन्यमानास्तदध्य-
यने प्रवृत्तिमकार्षुः ततश्चेदानोन्तनानामपि तत्र प्रवृत्तिर्न
सिद्ध्येत् सा मा प्रसाङ्गोदिति तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकं प्रयो-
जनमन्वाख्येयमेव । यद्यन्वाख्यातेऽपि प्रयोजने न प्रवर्त्तेरन् तर्हि
लौकिकशब्दसंस्कारज्ञानरहितास्ते यज्ञे कर्मणि प्रत्यवायभाजो
भवेयुः धर्माद्भूयेरन् अत एव याज्ञिकाः पठन्ति आहिताग्नि-
रपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति
अतस्तदीयवेदाङ्गत्वप्रतिपादकप्रयोजनान्वाख्यानार्थमथशब्दानु-
शासनमित्येव कथ्यते नाथ व्याकरणमिति । भवति च व्याकरण-
शास्त्रस्य प्रयोजनं तस्य तदुद्देशेन प्रवृत्तेः तस्य प्रयोजनं यथा
स्वर्गोद्देशेन प्रवृत्तस्य यागस्य स्वर्गः प्रयोजनं तस्मात् शब्दानु-
श्रित्यः संस्कारपदवेदनीया शब्दानुशासनस्य प्रयोजनम् । नन्वे-

वमप्यभिमतं प्रयोजनं न लभ्यते तदुपायाभावादथ प्रतिपद-
 पाठ एवाभ्युपाय इति मन्येथाः तर्हि स ज्ञानभ्युपायः शब्दानां
 प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठो भवेत् । शब्दापशब्दभेदेनानन्याच्छ-
 ब्दानामेवं हि समाच्यते वृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं
 प्रतिपदपाठविहितानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं
 जगाम वृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रोऽध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययन-
 काक्षः न च पारावाप्तिरभूत् किमुताद्य यच्चिरं जीवति अधीति
 बोधाचरणप्रचारणैश्चतुर्भिरुपायैर्विद्योपयुक्ता भवति तत्राध्य-
 यनकालेनैव सर्वमायुर्हपयुक्तं स्यात्तस्मादनभ्युपायः शब्दानां
 प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठ इति प्रयोजनं न सिद्धेदिति चेन्नैवं
 शब्दप्रतिपत्तेः प्रतिपदपाठसाध्यत्वानङ्गीकारात् प्रकृत्यादिवि-
 भागकल्पनावत्सु लक्ष्येषु सामान्यविशेषरूपाणां लक्षणानां
 पर्जन्यवत् सकृदेव प्रवृत्तौ बहूनां शब्दानामनुशासनोपलम्भाच्च
 तथाहि कर्माणीत्येकेन सामान्यरूपेण लक्षणेन कर्मापपदाङ्गा-
 तुमात्रादण्प्रत्यये कृते कुम्भकारः काण्डलाव इत्यादीनां बहूनां
 शब्दानामनुशासनमुपलभ्यते एवमातोऽनुपमर्गे इति पदपाठ-
 स्यात्प्रकृत्यप्रतिपादनपरोऽर्थवादः नन्वन्येष्वप्यङ्गेषु सत्सु किमि-
 त्येतदेवाद्रियते । उच्यते प्रधानञ्च षट्खण्डेषु व्याकरणम् ।
 प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति । तदुक्तम्

शासनं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः ।

प्रथमं हृन्दसामङ्गमाङ्गव्याकरणं बुधा इति ॥

तस्मात् व्याकरणशास्त्रस्य शब्दानुशासनं भवति साक्षात् प्रयो-

जनं पारम्यर्थेण तु वेदरक्षादीनि । अतएवोक्तं भगवता भां-
 व्यकारेण रक्षोहागमलञ्चसन्देहाः प्रयोजनमिति साधुशब्द-
 प्रयोगवशाद्भ्युदयोऽपि भवति तथाच कथितं कात्यायनेन
 शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देनेति । अन्यैरप्युक्तम्
 एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुरभ-
 वतीति । तथा

नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वद्भवाद्यैः ।

अथ पत्काषिषो यान्ति ये चोक्तमतभाषिणः ॥

नन्वचेतनस्य शब्दस्य कथमीदृशं सामर्थ्यमुपपद्यत इति चेन्नैवं
 मन्वेद्याः महता देवेन साम्यश्रवणात् तदाह श्रुतिः चत्वारि-
 ष्टङ्गास्त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासो अस्य त्रिधा बद्धो
 वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याः आविवेश । व्याचकार च
 भाव्यकारः चत्वारि ष्टङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातो-
 पसर्गनिपातास्त्रयो अस्य पादाः लडादिविषयाः त्रिधा भूतभ-
 विष्यदर्त्तमानकालाः द्वे शीर्षे द्वौ नित्यानित्यात्मनौ नित्यः
 कार्यश्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदात् सप्तहस्तासो अस्य तिडा सह सप्त-
 सुव्विभक्तयः त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु उरसि कण्ठे शिरसि च
 बद्धः वृषभ इति प्रसिद्धवृषभत्वेन रूपणं क्रियते वर्षणादर्षणञ्च
 ज्ञानपूर्वकानुष्ठानेन फलप्रदत्वं रोरवीति शब्दं करोति रीतिः
 शब्दकर्मा इह शब्दशब्देन प्रपञ्चो विवक्षितः महो देवो मर्त्याः
 आविवेश महादेवः शब्दः मर्त्यामरणधर्माणो मनुष्यास्त्वाना-
 विवेशेति महता देवेन परेण श्रवणा साम्यमुक्तं स्यादिति जग-

विदानं स्फोटास्थो निरवयवो नित्यः शब्दो ब्रह्मैवेति । हरि-
णाभाषि ब्रह्मकाण्डे

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं सदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत इति ॥

ननु नामास्थानभेदेन पदद्वैविध्यप्रतीतेः कथं चातुर्विध्य-
मुक्तमिति चेन्नैवं प्रकारान्तरस्य प्रसिद्धत्वात् । तदुक्तं प्रकीर्णके
द्विधा कैश्चित् पदं भिन्नं चतुर्द्धा पञ्चधापि वा ।

अपोद्भूयोष वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवदिति ॥

कर्माप्रवचनीयेन वै पञ्चमेन सह पदस्य पञ्चविधत्वमिति हेला-
राजो व्याख्यानवान् । कर्माप्रवचनीयास्तु क्रियाविशेषोपजनित-
सम्बन्धावच्छेदहेतव इति सम्बन्धविशेषद्योतनदारेण क्रियावि-
शेषद्योतनाद्, पसर्गेष्वेवान्तर्भवतीत्यभिसन्धाय पदचातुर्विध्यं भा-
ष्यकारेणोक्तं युक्तमिति विवेक्तव्यम् ।

ननु भवता स्फोटात्मा नित्यः शब्द इति निजागच्छते तत्र
सृष्ट्यामहे तत्र प्रमाणाभावादिति केचित् अचोच्यते प्रत्यक्षमे-
वात्र प्रमाणं गौरित्येकं पदमिति नानावर्णातिरिक्तैकपदावगतेः
सर्वजनोनत्वान्नसति बाधके पदानुभवः शब्दो मिथ्येति वक्तुं
पदार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यापि स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः न च वर्णैभ्य
एव तत्रत्ययः प्रादुर्भवतीति परीक्षाक्षमं विकल्पासहत्वात् किं
समस्ता व्यस्ता वा अर्थप्रत्ययं जनयन्ति नाद्यः वर्णानां क्षण-
कानां समूहासम्भवात् नान्यः व्यस्तवर्णैभ्योऽर्थप्रत्ययासम्भवात् न
च व्याससमासाभ्याग्न्यः प्रकारः समस्तीति तस्माद्वर्णानां वाच-

कलानुपपत्तौ यद्बलादर्थप्रतिपत्तिः स स्फोट इति वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यञ्जोऽर्थप्रत्यायको नित्यः शब्दः स्फोट इति तद्विदो वदन्ति । अतएव स्फुच्यते व्यज्यते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभिव्यञ्जः स्फुटोभवत्यस्मादर्थ इति स्फोटोऽर्थप्रत्यायक इति स्फोटशब्दा-
र्थमुभयथा निराहुः । तथाचोक्तं भगवता पतञ्जलिना महा-
भाष्ये अथ गौरित्यत्र कः शब्दो येनोचरितेन सास्त्रालाङ्गुल-
ककुदस्तुरविषाणानां सम्प्रत्ययो भवति स शब्द इत्युच्यते इति ।
विवृतञ्च कैयटेन वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाचकत्व-
मिच्छन्ति वर्णानां वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णाचारणानर्थक्यप्र-
सङ्गादित्यादिना तद्वातिरिक्तः स्फोटो नादाभिव्यञ्जो वाचको
विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापित इत्यन्तेन प्रबन्धेन ।

ननु स्फोटस्याप्यर्थप्रत्यायकत्वं न घटते विकल्पासहत्वात् कि-
मभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थं प्रत्याययति अनभिव्यक्तो वा न चरमः
सर्वदा अर्थप्रत्ययलक्षणकार्योत्पादप्रसङ्गात् स्फोटस्य नित्यत्वा-
भ्युपगमेन निरपेक्षस्य हेतोः सदा सत्त्वेन कार्यस्य विलम्बायो-
गात् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया अभिव्यक्तः स्फोटोऽर्थं प्रत्याय-
यतीति कञ्चोक्रियते तथाभिव्यञ्जयन्तो वर्णाः किं प्रत्येकमभि-
व्यञ्जयन्ति सम्भूय वा पक्षद्वयेऽपि वर्णानां वाचकत्वपक्षे भवता
ये दोषा भाषितास्तएव स्फोटाभिव्यञ्जकत्वपक्षे व्यावर्त्तनीयाः ।
तदुक्तं भट्टाचार्यैर्मीमांसिकास्त्रोक्तवार्त्तिके

यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः ।

सोऽपि पर्यनुयोगेन नैकेनापि विमुच्यते इति ॥

विभक्त्यन्तेष्वेव वर्णेषु पाणिनिना ते विभक्त्यन्ताः पदमिति गौ-
तमेन च पदसंज्ञायाविहितत्वात् सङ्केतग्रहणेनानुग्रहवशाद्वर्णेष्वेव
पदबुद्धिर्भविष्यति तर्हि सर इत्येतस्मिन् पदे यावन्तो वर्णा-
स्त्वावन्त एव रम इत्यत्रापि एवं वनं नवं नदो दीना रामो मारो
राजा आरेत्यादिस्वर्थभेदप्रतीतिर्न स्यादिति चेन्न क्रमभेदेन
भेदसम्भवात् तदुक्तं तातातितैः ।

यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादने ।

वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधका इति ॥

तस्माद्यसौभयोः समो दोषो न तेनैकस्येद्यो भवतीति न्यायात्
वर्णानामेव वाचकत्वोपपत्तौ नातिरिक्तस्योऽकल्पनाऽवकल्पते
इति चेत् तदेतत् काशकुशावलम्बनकल्पनं विकल्पानुपपत्तेः किं
वर्णमात्रे पदप्रत्ययावलम्बनं वर्णसमूहे वा नाद्यः परस्परविल-
क्षणवर्णमालायाभिरङ्गं निमित्तं पुष्पोषु विना सूत्रं मालाप्रत्य-
यवदित्येकं पदमिति प्रतिपत्तेरनुपपत्तेः नापि द्वितीयः
उच्चरितप्रध्वस्तानां वर्णानां समूहभावासम्भवात् तत्र हि समूह
व्यपदेशः ये पदार्था एकस्मिन् प्रदेशे सहावस्थिततया बहवो
ऽनुभूयन्ते यथा एकस्मिन् प्रदेशे सहावस्थिततयानुभूयमानेषु
धवखदिरपलाशादिषु समूहव्यपदेशः यथा वा गजनरतुरगा-
दिषु न च ते वर्णास्तथानुभूयन्ते उत्पन्नप्रध्वस्तत्वात् अभिव्य-
क्तिपक्षेऽपि क्रमेणैवाभिव्यक्तौ समूहासम्भवात् नापि वर्णेषु का-
ल्पनिकः समूहः कल्पनीयः परस्परान्यथप्रसङ्गात् एकार्थप्रत्या-
यकत्वसिद्धौ तदुपाधिना वर्णेषु पदत्वप्रतीतिः तत्सिद्धावेकार्थ-

प्रत्यायकत्वसिद्धिरिति । तस्माद्द्वर्णानां वाचकत्वसम्भवात् स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः । ननु स्फोटवाचकतापक्षेऽपि प्रागुक्तविकल्पप्रसरेण घट्टकृटीप्रभातायितमिति चेत्तदेतन्मनोराज्यविजृम्भणं वैषम्यसम्भवात् । तथाहि अभिव्यञ्जकोऽपि प्रथमो ध्वनिः स्फोटमस्फुटमभिव्यनक्ति उत्तरोत्तराभिव्यञ्जकक्रमेण स्फुटं स्फुटतरं स्फुटतमं यथा स्वाध्यायः सकृत्पद्यमानो नावधार्यते अभ्यासेन तु स्फुटावसायः यथा वा रत्नतत्त्वं प्रथमप्रतीतौ स्फुटं न चकास्ति चरमे चेतसि यथावदभिव्यज्यते नादैराहितवोजायामन्येन ध्वनिना सह । आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यत इति प्रामाणिकोक्तेः । तस्मादस्माच्छब्दादर्थं प्रतिपद्यामह इति व्यवहारवशाद्द्वर्णानां अर्थवाचकत्वानुपपत्तेः प्रथमे काण्डे तत्रभवद्भिर्भर्तृहरिभिरभिहितत्वात् निरवयवमर्थप्रत्यायकं शब्दतत्त्वं स्फोटाभावमभ्युपगन्तव्यमित्येतत् सर्व्वं । परमार्थसंविज्ञानसत्ता जातिरेव सर्व्वेषां शब्दानामर्थ इति प्रतिपादनपरे जातिसमुद्देशे प्रतिपादितम् । यदि सत्तैव सर्व्वेषां शब्दानामर्थस्तर्हि सर्व्वेषां शब्दानां पर्यायता स्यात् तथाच कश्चिदपि युगपच्चतुरपदप्रयोगायोग इति महच्चातुर्य्यमायुञ्जतः । तदुक्तम्

पर्यायाणां प्रयोगो हि यौगपद्येन नेष्यते ।

पय्यायेणैव ते यस्माद्ददन्यर्थं न संहता इति ॥

तस्मादर्थपक्षो न चोदघमइति चेत् तदेतद्गगनरोमन्यकल्पं नीललोहितपीताद्युपरञ्जकद्रव्यभेदेन स्फटिकमणेरिव समन्धिभे-

दात् सत्तावास्तदात्मना भेदेन प्रतिपत्तिषिद्धौ गोसत्तादिरूप-
गोत्वादिभेदनिबन्धनव्यवहारवैलक्षण्योपपत्तेः । तथा चाप्रवाक्यम्

स्फटिकं विमलं द्रव्यं यथा युक्तं पृथक् पृथक् ।

गोललोहितपीताद्यैस्तद्वर्णमुपलभ्यत इति ॥

तथा हरिणाप्युक्तम्

सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।

जातिरित्युच्यते तस्यां सर्व्वे ब्रह्मा व्यवस्थिताः ॥

तां प्रातिपदिकार्थञ्च धात्वर्थञ्च प्रवचते ।

सा सत्ता सा महानात्मा तामाहुस्त्वतस्त्वादय इति ॥

आश्रयभूतैः सम्बन्धिभिर्भिद्यमाना कल्पितभेदा गवाश्चादिषु
सत्तैव महासामान्यमेव जातिः गोत्वादिकमपरं सामान्यं पर-
मार्थतस्ततो भिन्नं न भवति गोसत्तैव गोत्वं नापरमन्वयि प्रति-
भासते एवमश्वसत्ता अश्वत्वमित्यादि वाच्यम् । एवञ्च तस्यामेव
गवादिभिन्नार्थां सत्तायां जातौ सर्व्वे गोब्रह्मादयो वाचकत्वेन
व्यवस्थिता प्रातिपदिकार्थञ्च सन्तेति प्रसिद्धम् । भाववचने
धातुरिति पक्षे भावः सत्तैवेति धात्वर्थः सत्ता भवत्येव क्रिया-
वचने धातुरिति पक्षेऽपि जातिमन्ये क्रियामाहुर्नेकव्यक्तिव-
र्त्तिनीमिति जातिपदार्थनयानुसारेणानेकव्यक्तिक्रियासमुद्देशे
क्रियाया जातिरूपत्वप्रतिपादनात् धात्वर्थः सत्ता भवत्येव तस्य
भावस्त्वतस्त्वाविति भावार्थे त्वतस्त्वादीनां विधानात् सत्तावाचिलं
युक्तं सा च सत्ता उदयव्ययवैधुर्यान्नित्या सर्व्वस्य प्रपञ्चस्य तद्वि-
र्त्तयत्वाद्देवतः कासतो वस्तुतस्य परिच्छेदराहित्यात् सा सत्ता

महानात्मेति व्यपदिश्यत इति कारिकाद्वयार्थः । द्रव्यपदार्थसं-
विलक्षणं तत्त्वमेव सर्वशब्दार्थ इति सम्बन्धसमुद्देशे समर्थितम्

सत्यं वस्तु तदाकारैरसत्त्वैरवधार्यते ।

असत्योपाधिभिः शब्दैः सत्यमेवाभिधीयते ॥

अध्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा ।

गृहीतं गृहशब्देन ब्रुहमेवाभिधीयते इति ॥

भाष्यकारेषापि सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध इत्येतदार्त्तिकव्याख्यानाव-
सरे द्रव्यं हि नित्यमित्यनेन गन्धेन अश्वत्योपाध्वच्छिखं ब्रह्म-
तत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यं सर्वशब्दार्थ इति निरूपितम् । जातिशब्दा-
र्थवाचिनो वाजप्यायनस्य मते गवादयः शब्दा भिन्नद्रव्यसमवेत
जातिमभिदधति तस्यामवगाह्यमानार्था तत्सम्बन्धात् द्रव्यमव-
गम्यते शुक्लादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते गुणे तत्स-
म्बन्धात् प्रत्ययः द्रव्यसम्बन्धिसम्बन्धात् संज्ञाशब्दानामुत्पत्ति-
प्रभृत्याविनाशान् शैब्यकौमार्यौवनाद्यवस्थादिभेदेऽपि स
एवायमित्यभिप्रत्ययवत्त्वात् सिद्धा देवदत्तत्वादिजातिरभ्युपग-
न्तव्या क्रियास्यपि जातिरालक्ष्यते शैव धातुवाच्या पठतीत्या-
दावनुवृत्तप्रत्ययस्य प्रादुर्भावात् । द्रव्यपदार्थवादिव्याडिनये ब्र-
ह्मस्य व्यक्तिरेवाभिधेयतया प्रतिभासते जातिस्वरूपलक्षणतयेति
नानन्यादिदोषावकाशः । पाणिन्याचार्यस्योभयं सम्मतं यतो जा-
तिपदार्थमभ्युपगम्य आत्याख्यायामेकस्मिन् वज्रवचनमन्यतरस्या-
मित्यादिव्यवहारः द्रव्यपदार्थमङ्गीकृत्य सवृपाणामेकशेष एक-
विभक्तावित्यादिः व्याकरणस्य सर्वपार्षदत्वान्नतद्व्याभ्युपगमे न

कश्चिद्विरोधः । तस्मात् दयं सत्यं परं ब्रह्मतत्त्वं सर्वशब्दार्थं इति
स्मितम् । तदुक्तम्

तस्माच्छक्तिविभागेन सत्यः सर्वः सदात्मकः ।

एकोऽर्थः शब्दवाच्यत्वे बहुरूपः प्रकाशत इति ॥

सत्यस्वरूपमपि हरिणोक्तं सम्बन्धसमुद्देशे

यत्र द्रष्टा च दृश्यञ्च दर्शनञ्चाविकल्पितम् ।

तस्यैवार्थस्य सत्यत्वमाहुस्त्वय्यन्तवेदिन इति ॥

द्रव्यसमुद्देशेऽपि ।

विकारोपगमे सत्यं सुवर्णं कुण्डले यथा ।

विकारापगमे यत्र तामाहुः प्रकृतिं परामिति ॥

अभ्युपगताद्वितीयत्वनिर्व्याहाय वाच्यवाचकयोरविभागः प्रदर्शितः

वाच्या सा सर्वशब्दानां शब्दाश्च न पृथक् ततः ।

अपृथक्तेऽपि सम्बन्धस्तयोर्नानात्मनोरिवेति ॥

तत्तदुपाधिपरिकल्पितभेदबहुलतया व्यवहारस्याविद्यामाच-
कल्पितत्वेन प्रतिनियताकारोपधीयमानरूपभेदं ब्रह्मतत्त्वं सर्व-
शब्दविषयः अभेदे च पारमार्थिके संवृत्तिवशाद्भवहारदशायां
स्वप्नावस्त्रावदुच्चावचः प्रपञ्चो विवर्त्तत इति कारिकार्थः । तदा-
हुर्वेदान्तवादनिपुणाः ।

यथा स्वप्नप्रपञ्चेऽयं मयि मायाविजृम्भितः ।

एवं जायत्प्रपञ्चेऽपि मयि मायात्रिजृम्भित इति ॥

तदित्यं कूटस्थे परस्मिन् ब्रह्मणि सच्चिदानन्दरूपे प्रथम-

भिन्नेऽवगते अनाद्यविद्यानिवृत्तौ तादृग्ब्रह्मात्मनावस्थानलक्षणं
निःश्रेयसं सेत्स्यति शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीत्य-
भियुक्तोक्तेः । तथाच शब्दानुशासनशास्त्रस्य निःश्रेयससाधनत्वं
सिद्धम् । तदुक्तम्

तद्भारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ।

पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रचक्षत इति ॥

तथा । इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिमोपानपर्वणम् ।

इयं सा मोक्षमार्गाणामजिह्वा राजपद्धतिरिति ॥

तस्माद्वाकरणशास्त्रं परमपुरुषार्थसाधनतयाध्येतव्यमिति सिद्धम् ।

इति सर्वदर्शनसंग्रहे पाणिनिदर्शनम् ॥

अथ सांख्यैराख्याते परिणामवादे परिपन्थिनि जागरूके क-
थंकारं विवर्त्तवाद् आदरणीयो भवेदेष हि तेषामाघोषः । सङ्क्षे-
पेण हि साङ्ख्यशास्त्रे चतस्रो विधाः सम्भाव्यन्ते कश्चिदर्थः प्रकृ-
तिरेव कश्चिद्विहृतिरेव कश्चिद्विहृतिः प्रकृतिश्च कश्चिदनुभय
इति । तत्र केवला प्रकृतिः प्रधानपदेन वेदनीया मूलप्रकृतिः
नासावन्यस्य कस्यचिद्विहृतिः । प्रकरोतीति प्रकृतिरिति व्युत्पत्त्या
सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यावस्थाया अभिधानात् तदुक्तं मूल-
प्रकृतिरविहृतिरिति । मूलश्चासौ प्रकृतिश्च मूलप्रकृतिः मह-
दादेः कार्यकलापस्यासौ मूलं नत्वस्य प्रधानस्य मूलान्तरमस्ति
अनवस्थापातात् । न च वीजाङ्कुरवदनवस्थादोषो न भवतीति
वाच्यं प्रमाणाभावादिति भावः । विहृतयश्च प्रकृतयश्च महदह-

कारतन्मात्राणि तदप्युक्तं महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सन्नेति
 अर्थः प्रकृतयश्च ताः विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः सप्त मह-
 दादीनि तत्त्वानि तत्रान्नःकरणादिपदवेदनीयं महत्तत्त्वमह-
 ङ्कारस्य प्रकृतिः मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः एवमहङ्कारतत्त्वमभि-
 मानापरनामधेयं महतो विकृतिः प्रकृतिश्च तदेवाहङ्कारतत्त्वं
 तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणां सूक्ष्माभिधानां तदेव मात्त्विकं
 सप्तप्रकृतिरेकादग्नेन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां श्चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसना
 त्वगास्थानां कर्मेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थास्थानामु-
 भयात्मकस्य मनसस्य रजसस्तुभयश्च क्रियोत्पादनद्वारेण कार-
 षत्वमस्तीति न वैयर्थ्यम् । तदुक्तमीश्वरकृष्णेन

अभिमानोऽङ्कारस्तस्माद्द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ।

एकादशकस्य गणस्तन्मात्रापञ्चकश्चैव ।

मात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ।

भूतादेश्चत्त्रात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ।

बुद्धीन्द्रियाणि श्चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगास्थानि ।

वाक्पादपाणिपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाणाञ्च ।

उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकमिन्द्रियञ्च साधर्म्या-
 दिति ।

विकृतञ्च तत्त्वकौमुद्यामाचार्यवाचस्पतिभिः केवला विकृ-
 तस्तु वियदादीनि पञ्च भूतानि एकादग्नेन्द्रियाणि च तदुक्तं
 षोडशकस्तु विकार इति षोडशसङ्ख्यावच्छिन्नो गणः षोडशको
 विकार एव न प्रकृतिरित्यर्थः अद्यपि पृथिव्यादयो षोडशटा-

दीनां प्रकृतिस्यद्यापि न ते वृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृतित्वमभिमतं गोघटादीनां स्थूलत्वेष्विन्द्रियघाञ्जात्वयोः समानत्वेन तत्त्वान्तरत्वाभावः तत्र शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रेभ्यः पूर्वपूर्वसूक्ष्मभूतसहितेभ्यः पञ्च भूतानि विद्यदादीनि क्रमेणैकद्वित्रिचतुःपञ्चगुणानि जायन्ते । इन्द्रियसृष्टिस्तु प्रागेवोक्ता । तदुक्तम्

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानीति ।

अनुभयात्मकः पुरुषः तदुक्तं न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति । पुरुषस्तु कूटस्थमित्योऽपरिणामी न कस्यचित् प्रकृतिर्नापि वि-
कृतिः कस्यचिदित्यर्थः । एतत्पञ्चविंशतितत्त्वसाधकत्वेन प्रमा-
णत्रयमभिमतं तदप्युक्तं

दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।

त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति ।

इह कार्यकारणभावे चतुर्ह्यु विप्रतिपत्तिः प्रसरति । असतः सञ्जायत इति सौगताः सङ्गिरन्ते । नैद्याधिकादयः सतोऽस-
ज्जायत इति । वेदान्तिनः सतो विवर्त्तः कार्यजातं न वस्तु सदिति । सांख्याः पुनः सतः सञ्जायत इति । तत्रासतः सञ्जा-
यत इति न प्रामाणिकः पक्षः असतो निरुपाख्यस्य ब्रह्मविष्वा-
णवत्कारणत्वानुपपत्तेः तुच्छातुच्छयोस्तादात्म्यानुपपत्तेश्च ।
नापि सतोऽसञ्जायते कारकव्यापारात् प्रागसतः ब्रह्मविष्वाण-
वत्सत्तासम्बन्धस्तत्रोत्पत्त्यनुपपत्तेः नहि जीसं निपुणतमेनापि

पीतं कर्तुं पार्यते । ननु सत्त्वासत्त्वे घटस्य धर्माविति चेत्तद-
 चारु असति धर्मिणि तद्दर्शनं इति व्यपदेशानुपपत्त्या धर्मिणः
 सत्त्वापत्तेः । तस्मात् कारकव्यापारात् प्रागपि कार्यं सदेव
 मतस्याभिव्यक्तिरूपपद्यते यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य दोहेन
 सौरभेयोषु पयसः । असतः करणे किमपि निदर्शनं न दृश्यते ।
 किञ्च कार्येण कारणं सम्बद्धं तज्जनकम् असम्बद्धंवा प्रथमे
 कार्यस्य सत्त्वमायातं सतोरेव सम्बन्ध इति नियमात् चरमे
 सर्वं कार्यजातं सर्वस्माज्जायेत असम्बद्धत्वाविशेषात् । तदा-
 स्थायि साङ्ख्याचार्यैः

असत्त्वान्नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गमिः ।

असम्बद्धस्य षोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिरिति ।

अथैवमनुष्ठेयासम्बद्धमपि तदेव जनयति यत्र यच्छक्तं शक्तिश्च
 कार्यदर्शनेत्येति तत्र मङ्गच्छते तिलेषु तैलजननशक्तिरित्यत्र
 तैलस्यासत्त्वे सम्बद्धत्वासम्बद्धत्वविकल्पेन तच्छक्तिरिति निरूप-
 णायोगात् । कार्यकारणयोरभेदाच्च कार्यस्य सत्त्वं कारणात्
 पृथक् न भवति पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तद्दर्शनत्वान्न यदेवं न
 तदेवं यथा गोरश्वः तद्दर्शनस्य पटस्तस्मात्प्रार्थान्तरम् । तर्हि
 प्रत्येकं त एव प्रावरणकार्यं कुर्युरिति चेत् संख्यानभेदेनाविर्भू-
 तपटभावानां प्रावरणार्थक्रियाकारित्वोपपत्तेः यथा हि कूर्म-
 स्थाङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति
 चाविर्भवन्ति एवं कारणस्य तन्वादेः प्रटादयो विशेषा निःस-
 रन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते निविशमानास्तिरोभवन्तो

विनश्यन्तीत्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पत्तिः सतां वा विनाशः ।
यथोक्तं भगवद्गीतायाम्

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति ।

ततश्च कार्यानुमानात् तत्प्रधानसिद्धिः । तदुक्तम्

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यमिति ।

नापि सतो ब्रह्मतत्त्वस्य विवर्त्तः प्रपञ्चः बाधानुपलम्भात् अधि-
ष्ठानारोप्यथोच्छिञ्जडयोः कलधैतरूप्यादिवत् सारूप्याभावे-
नारोपासम्भवाच्च तस्मात् सुखदुःखमोहात्मकस्य तथाविधका-
रणमवधारणीयं तथा च प्रयोगः विमतं भावजातं सुखदुःख-
मोहात्मककारणकं तदन्वितत्वात् यद्येनाम्बीयते तत्तत्कारणकं
यथा रुचकादिकं सुवर्णान्वितं सुवर्णकारणकं तथाचेदं तस्मा-
त्तथेति । तत्र जगत्कारणे येयं सुखात्मकता तत् सत्त्वं या
दुःखात्मकता तद्रजः या च मोहात्मकता तत्तम इति त्रिगु-
णात्मककारणसिद्धिः तथा हि प्रत्येकं भावास्तैगुण्यवन्तोऽनुभू-
यन्ते यथा मैत्रदारेषु सत्यवत्यां मैत्रस्य सुखमाविरस्ति तं प्रति
सत्त्वगुणप्रादुर्भावात्तत्सपत्नीनां दुःखम् । ताः प्रति रजोगुणप्रा-
दुर्भावात् तामलभमानस्य चैत्रस्य मोहो भवति तं प्रति तमो-
गुणसमुद्भवात् एवमन्यदपि घटादिकं लभ्यमानं सुखं करोति
परैरपि द्वियमाणं दुःखाकरोति उदासीनस्योपेक्षाविषयत्वेना-
पतिष्ठते उपेक्षाविषयत्वं नाम मोहः मुह वैचित्थे इत्यस्माद्भा-
तोर्माहशब्दनिष्पत्तोः उपेक्षणीयेषु चित्तवृत्त्यनुदयात् । तस्मात्

सर्वं भावजातं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणप्रधानकारणकमव-
गम्यते । तथाच श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते
अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां वङ्गीः प्रजाजनयन्तीं सरूपाः ।
अजोह्येको जुषमाणोनुशेते अहाद्येनां भुक्तभोगामजोन्य इति ॥
अथ लोहितशुक्लकृष्णशब्दा रश्मिकल्पप्रकाशकलावरकल्पसाध-
र्म्यात् रजस्तम्यतमोगुणत्वप्रतिपादनपराः ।

अन्वचेतनं प्रधानं चेतनानधिष्ठितं महदादिकार्यं न व्या-
प्रियते अतः केनचिच्चेतनेनाधिष्ठाया भवितव्यं तथाच सर्वार्-
थदर्शी परमेश्वरः स्वीकर्त्तव्यः स्यादिति चेत् तदसङ्गतम् अचे-
तनस्यापि प्रधानस्य प्रयोजनवन्नेन प्रवृत्त्युपपत्तेः दृष्टञ्च अचेतनं
चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थाय प्रवर्त्तमानं यथा वत्सविद्वृद्ध्यर्थमचे-
तनं क्षीरं प्रवर्त्तते यथा जलमचेतनं लोकोपकाराय प्रवर्त्तते
तथाच प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षाय प्रवर्त्त्यति । तदुक्तम्
वत्सविद्वृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्येति ॥

अस्तु परमेश्वरः कर्षणया प्रवर्त्तक इति परमेश्वराखिलवा-
दिनां डिष्टिमः स प्रायेण गतः विकल्पानुपपत्तेः स किं सृष्टेः
प्राक् प्रवर्त्तते सृष्ट्युत्तरकालंवा आद्ये प्रतीराद्यभावेन दुःखा-
नुत्पत्तौ जीवानां दुःखप्रहाणेच्छानुपपत्तिः द्वितीये परस्वरा-
अयप्रसङ्गः कर्षणया सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति । तस्मादचे-
तनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य महदादिरूपेण परि-
क्षामः पुरुषार्थप्रयुक्तः प्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः । यथा नि-

स्वीपारस्वायथस्कान्तस्य सन्निधानेन लोहस्य व्यापारः तथा
 निर्वापारस्य पुरुषस्य सन्निधानेन प्रधानव्यापारो युज्यते प्रकृ-
 त्तिपुरुषसम्बन्धस्य पङ्कन्धवत्परस्परापेक्षानिबन्धनः । प्रकृतिर्हि
 भोग्यतथा भोक्तारं पुरुषमपेक्षते पुरुषोऽपि भेदाद्यहादुद्धिच्छा-
 स्त्रापत्वा तद्गतं दुःखत्रयं वारयमाणः कैवल्यमपेक्षते । तत्प्रकृति-
 पुरुषविवेकनिबन्धनं न च तदन्तरेण युक्तमिति कैवल्यार्थं पुरुषः
 प्रधानमपेक्षते । यथा खलु कैचित् पङ्कन्धौ प्रथि सार्थेन गच्छ-
 त्तौ दैवकृतादुपस्रवात् परित्यक्तसार्थौ मन्दमन्दमितस्ततः परि-
 भ्रमन्तौ भयाकुलौ दैववशात् संयोगमुपगच्छेतां तत्र चान्धेन
 मज्जुः स्कन्धमारोपितः ततः पङ्कुदर्शितेन मार्गेणान्धः समीहितं
 स्थानं प्राप्नोति पङ्कुरपि स्कन्धाधिरूढः तथा परस्परापेक्ष-
 प्रधानपुरुषनिबन्धनः सर्गः । यथोक्तम्

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्कन्धवदुभयोरपि सम्बन्धस्तत्कतः सर्ग इति ॥

ननु पुरुषार्थनिबन्धना भवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः निवृत्तिस्तु कथ-
 मुपपद्यत इति चेदुच्यते यथा भर्त्ता दृष्टदोषा स्वैरिणी भर्त्तारं
 प्रवर्त्तते इति यथा वा कृतप्रयोजना नर्त्तकी निवर्त्तते तथा प्रकृ-
 त्तिरपि । यथोक्तम्

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकी यथा नृत्यात् ।

पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाशं विनिवर्त्तते प्रकृतिरिति ॥

एतदर्थं निरीश्वरशास्त्रशास्त्रप्रवर्त्तककपिलानुसारिणां मतमुप-
 न्यस्यम् ॥ इति सर्वदर्शनसंग्रहे सांख्यदर्शनम् ॥

साम्प्रतं येश्वरसांख्यप्रवर्तकपतञ्जलिप्रवृत्तिमुनिमतमनुवर्त-
मानानां मतमुपन्यस्यते । तत्र सांख्यप्रवचनापरनामधेयं यो-
गशास्त्रं पतञ्जलिप्रणीतं पादचतुष्टयात्मकम् । तत्र प्रथमे पादे
अथ योगानुशासनमिति योगशास्त्रारम्भप्रतिज्ञां विधाय योग-
सिक्तवृत्तिनिरोध इत्यादिना योगलक्षणमभिधाय समाधिं
सप्रपञ्चं निरदिचत् भगवान् पतञ्जलिः । द्वितीये तपःस्वाध्या-
येश्वरप्रणिधानानि क्रियायोग इत्यादिना व्युत्थितचित्तस्य
क्रियायोगं यमादीनि पञ्च वह्निरङ्गानि साधनानि । तृतीये
देवबन्धसिक्तस्य धारणेत्यादिना धारणाध्यानसमाधिचयम-
न्तरङ्गं संयमपदवाच्यं तत्रावाप्तरफलं विभूतिजातम् । चतुर्थे
जन्मोपधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धय इत्यादिना सिद्धिपञ्चक
प्रपञ्चनपुरःसरं परमं प्रयोजनं कैवल्यम् । प्रधानादीनि पञ्चविंश-
तितत्त्वानि प्राचीनान्येव सभ्यतानि षड्विंशस्तु परमेश्वरः क्षेत्रक-
र्माविपाकाश्चैरपराष्टष्टः पुरुषः स्वेच्छया निर्माणकायमधि-
ष्टाय लौकिकवैदिकसम्प्रदायप्रवर्तकः संसाराङ्गारे तप्यमानानां
प्राणवृत्तामनुयाहकश्च ।

ननु पुष्करपलाशवन्निर्लेपस्य तस्य तापः कथमुपपद्यते येन
परमेश्वरोऽनुयाहकतया कर्त्तव्यते इति चेदुच्यते तापकस्य
रजसः सत्त्वमेव तथं बुद्ध्यात्मना परिणमते इति सत्त्वे परितप्य-
माने तमोवशेन तदभेदावगाह्यपुरुषोऽपि तप्यत इत्युच्यते ।
तदुक्तमाचार्यैः

सत्त्वं तथं बुद्धिभावेन वृत्तं भावा ते वा राजसास्त्रापकास्ते ।

तथाभेदयाहिषो तामसो या दृत्तिस्तस्यां तय इत्युक्त आत्मेति ।

पतञ्जलिनाप्युक्तम्

अपरिणामिनो हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्ते च तद्दृत्तिमनुभवतीति ।

भोक्तृशक्तिरिति चिच्छक्तिरुच्यते सा चात्मैव परिणामिन्यर्थे बुद्धितत्त्वे प्रतिसंक्रान्ते च प्रतिविम्बिते तद्दृत्तिमनुभवतीति बुद्धौ प्रतिविम्बिता सा चिच्छक्तिर्बुद्धिच्छायापत्त्वा बुद्धिटत्त्वनुकारवतीति भावः तथा बुद्धेऽपि पुरुषः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति तमनुपश्यन्नतदात्मापि तदात्मक इव प्रतिभासत इति इत्थं तथ्यमाणस्य पुरुषस्यादरनैरन्तर्यदीर्घकालानुबन्धिमनियमाद्यष्टाङ्गयोगानुष्ठानेन परमेश्वरप्रणिधानेन च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातावनुपश्यवायां जातायामविद्यादयः पञ्चकौशाः समूलकार्षकषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्माश्रयाः समूलघातं हता भवन्ति ततश्च पुरुषस्य निर्लेपस्य कैवल्येनावस्थानं कैवल्यमिति सिद्धम् ।

तत्राद्य योगानुशासनमिति प्रथमसूत्रेण प्रेक्षावत्प्रदृत्त्यङ्गं विषय प्रयोजनसम्बन्धाधिकारिरूपमनुबन्धश्चतुष्टयं प्रतिपाद्यते । अत्राद्यशब्दोऽधिकारार्थः स्वीक्रियते अथशब्दस्थानेकार्थत्वे संभवति कथमारम्भार्थत्वपक्षे पक्षपातः सम्भवेत् । अथशब्दस्य मङ्गलाद्यनेकार्थत्वं नामलिङ्गानुशासनेनानुश्रितं मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येवथो अथेति । अत्र प्रश्नकात्स्न्येयोरसंभवेऽपि आनन्तर्यमङ्गलपूर्वप्रकृतापेक्षारम्भलक्षणागच्छतुर्णामर्थानां सम्भवा-

दारकार्यत्वानुपपत्तिरिति चेन्नैवं मंस्थाः त्रिकल्पासहत्वात् आ-
 नन्तर्यमथशब्दार्थ इतिपक्षे यतः कुतश्चिदानन्तर्यं पूर्ववृत्ति-
 भावसाधारणात् कारणादानन्तर्यं वा । न प्रथमः नहि कश्चित्
 क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्माकृदिति न्यायेन सर्वो जन्तुः किञ्चित्
 कृत्वा किञ्चित् करोत्येवेति तस्याभिधानमन्तरेणापि प्राप्ततया
 तदर्थाथशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसङ्गेः । न चरमः ब्रह्माद्यानन्तरं योगस्य
 प्रवृत्तावपि तस्यानुशासनप्रवृत्त्यनुबन्धतया शब्दतः प्राधान्या-
 भावात् । न च शब्दतः प्रधानभूतस्यानुशासनस्य ब्रह्माद्यानन्तर्य-
 मथशब्दार्थः किं नस्यादिति वदितव्यम् अनुशासनमिति हि
 शास्त्रमाह अनुब्रियते व्याख्यायते लक्षणभेदोपायफलसहितो
 योगो येन तदनुशासनमिति व्युत्पत्तेः अनुशासनस्य च तत्त्वज्ञान-
 चिख्यापचिषानन्तरभावित्वेन शमदमाद्यानन्तर्यनियमाभावात्
 जिज्ञासाज्ञानयोस्तु ब्रह्माद्यानन्तर्यमाह्वयते तस्माच्छान्तो दा-
 न्तउपरतस्तिष्ठुः अद्भुतचित्तः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं
 पश्येदित्यादिना । नापि तत्त्वज्ञानचिख्यापचिषानन्तर्यमथश-
 ब्दार्थः तस्य सम्भवेऽपि श्रोत्रप्रतिपत्तिप्रवृत्त्योरनुपयोगेनानभि-
 धेयत्वात् तथापि निःश्रेयसहेतुतया योगानुशासनं प्रमितं न
 वा आद्ये तदभावेऽपि उपादेयत्वं भवेत् द्वितीये तदभावेऽपि
 हेयत्वं स्यात् प्रमितं चास्य निःश्रेयसनिदानत्वम् अध्यात्मयोगा-
 धिगमेन चैवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति श्रुतेः समाधा-
 वचसा बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसीति स्मृतेस्तु अतएव सिद्धप्रश्न-
 तपश्चरणरसायनाद्युपयोगानन्तर्यं पराकृतम् । अथातो ब्रह्म

जिज्ञासेत्यत्र तु ब्रह्मजिज्ञासायाः अनधिकार्यत्वेनाधिकार्यार्थं
 त्वं परित्यज्य साधनचतुष्टयसंपत्तिविशिष्टाधिकारिसमर्पणाय
 श्रमदमादिवाक्यविहितच्छ्रमादेरानन्तर्यमथशब्दार्थ इति श-
 क्कराचार्यैर्निरटङ्क । अथ मा नाम भूदानन्तर्यार्थाऽथशब्दः
 मङ्गलार्थः किं न स्यात् न स्यान्मङ्गलस्य वाक्यार्थे समन्वयाभा-
 वात् । अगर्हिताभीष्टावाप्तिर्मङ्गलम् अभीष्टं च सुखावाप्तिदुःख-
 परिहाररूपतयेष्टं योगानुशासनस्य च सुखदुःखनिवृत्त्योरन्यत-
 रत्वाभावात् मङ्गलता । तथाच योगानुशासनं मङ्गलमिति न
 संपत्नीपद्यते मृदङ्गध्वनेरिवाथशब्दश्रवणस्य कार्यतया मङ्गलस्य
 वाच्यत्वलक्ष्यत्वयोरसंभवाच्च यथार्थिकार्थी वाक्यार्थे निविशते
 तथा कार्यमपि निविशेत अपदार्थत्वाविशेषात् पदार्थे पदार्थं
 एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते अन्यथा शब्दप्रमाणकानां श्राब्दी
 ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्येति मुद्राभङ्गः कृतो भवेत् । ननु प्रा-
 रिप्सितप्रबन्धपरिसमाप्तिपरिपन्थिप्रत्यूहव्यूहप्रशमनाय शिष्टा-
 चारपरिपालनाय च शास्त्रारम्भे मङ्गलाचरणमनुष्ठेयम् मङ्ग-
 लादीनि मङ्गलमथ्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते आ-
 युश्मत्पुरुषकाणि वीरपुरुषकाणि च भवन्तीत्यभियुक्तोक्तेः । भवति
 च मङ्गलार्थाऽथशब्दः । ॐ कारस्वाथशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः
 पुरा । कण्ठं भिक्षा विनिर्यतौ तस्मान्माङ्गलिकावुभाविति स्वति-
 सन्भवात् तथाच वृद्धिरादैजित्यादौ वृद्धादिशब्दवदथशब्दो
 मङ्गलार्थः स्यादिति चेन्नैवं भाषिष्ठाः । अर्थान्तराभिधानाथ
 प्रयुक्तस्वाथशब्दस्य वीणावेष्ठादिध्वनिवच्छ्रवणे मङ्गलफलत्वोप-

पत्तेः । अथार्थान्तरारम्भवाक्यार्थधीफलकस्याद्यशब्दस्य कथम-
 न्वफलकतेति चेन्न अन्यार्थं नोयमानोदकुम्भोपलम्भवत् तत्सम्भ-
 वात् न च स्मृतित्याकोपः माङ्गलिकाविति मङ्गलप्रयोगकत्ववि-
 वक्षया प्रवृत्तेः । नापि पूर्वप्रकृतापेक्षोऽद्यशब्दः फलत आगन्त-
 र्थाव्यतिरेकेण प्रागुक्तदूषणानुपपन्नात् किमयमद्यशब्दोऽधिका-
 रार्थः अथानन्तर्यार्थ इत्यादिविमर्शवाक्ये पश्चान्तरोपन्यासे
 तत्सम्भवेऽपि प्रकृते तदसम्भवाच्च । तस्मात् पारिशेष्यादधिकार-
 पदवेदनोयप्रारम्भार्थोऽद्यशब्द इति विशेषो भाव्यते । अथैष
 ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरित्यत्राद्यशब्दः क्रतुविशेषप्रारम्भार्थः
 परिगृहीतो यथा अथ ब्रह्मानुशासनमित्यत्राद्यशब्दो व्याकर-
 षशास्त्राधिकारार्थः । तदभाषि व्यासभाष्ये योगसूत्रविवरण-
 परे अथेत्ययमधिकारार्थः प्रयुज्यत इति तद्वाचस्यौ वाचस्यतिः ।
 तस्मादयमद्यशब्दोऽधिकारद्योतको मङ्गलार्थस्येति सिद्धमिति ।
 तदित्यममुष्याद्यशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे शास्त्रेषु प्रस्तुतमानस्य
 योगस्योपवर्तनात् समस्तशास्त्रतात्पर्यव्याख्यानेन शास्त्रस्य सुखा-
 वबोधप्रवृत्तिरास्त्रामित्युपपन्नम् । ननु हिरण्यगर्भा योगस्य
 वक्ता नान्यः पुरातन इति चाश्रवणवत्त्वस्यतेः पतञ्जलिः कथं
 योगस्य ज्ञासितेति चेदद्वा अतएव तत्र तत्र पुराणादौ विशि-
 ष्ययोगस्य विप्रकीर्णतया दुर्गाद्धार्यत्वं मन्यमानेन भगवता कृपा-
 सिन्धुना फण्डिपतिना सारं संजिघृक्षुणा अनुशासनमारब्धं न तु
 साक्षाच्छासनम् । यदायमद्यशब्दोऽधिकारार्थः तदैवं वाक्यार्थः
 सम्पद्येत योगानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति तत्र शास्त्रे

व्युत्पाद्यमानतया योगः समाधनः सफलो विषयः तद्व्युत्पा-
दनमवान्तरफलं व्युत्पादितस्य योगस्य कैवल्यं परमप्रयोजनं
शास्त्रयोगयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः सम्बन्धः योगस्य
कैवल्यस्य च साध्यसाधनभावलक्षणः सम्बन्धः स च श्रुत्यादिप्र-
सिद्ध इति प्रागेवावादिषम् । मोक्षमपेक्षमाणाः श्रवणाधिकारिण
इत्यर्थमिद्धम् । न चायातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादावधिकारिणो-
ऽर्थतः सिद्धिराशङ्कनीया तत्राद्यशब्देनानन्तर्याभिधाने प्रणा-
डिकया अधिकारिसमर्पणसिद्धावार्थिकत्वशङ्कानुदयात् । अत-
एवाहं श्रुतिप्राप्ते प्रकरणादीनामनवकाश इति । अस्यार्थः यत्र
हि श्रुत्या अर्थो न लभ्यते तत्रैव प्रकरणादयोऽर्थे समर्पयन्ति
नेतरत्र यत्र तु शब्दादेवार्थस्योपलम्भः तत्र नेतरस्य सम्भवः
श्रीमन्नबोधिन्या श्रुत्या बोधितेऽर्थे तद्विरुद्धार्थं प्रकरणादि सम-
र्पयति अविरुद्धंवा न प्रथमः विरुद्धार्थबोधकस्य तस्य बाधित-
त्वात् न परमः वैयर्थ्यात्तदाह श्रुतिखिन्नवाक्यप्रकरणस्थानस-
माख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति ।

बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा ।

मध्यमानान्तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षयेति च ॥

तस्माद्विषयादिमत्त्वाद्ब्रह्मविचारकशास्त्रवद्योगानुशासनं शास्त्र-
मारम्भणीयमिति स्थितम् ।

ननु व्युत्पाद्यमानतया योग एवात्र प्रस्तुतो न शास्त्रमिति
चेत् सत्यं प्रतिपाद्यतया योगः प्राधान्येन प्रस्तुतः स च तद्वि-
षयेण शास्त्रेण प्रतिपाद्यत इति तत्प्रतिपादने करणं श्वस्तं कर-

सोचरस्य कर्तव्यापारो न कर्मजोचरतामाचरति । अस्य
 च्छेत्तुर्देवदत्तस्य व्यापारभूतमुद्यमनिपातनादिकर्म करणभू-
 तपरशुजोचरं न कर्मभूतवृत्तादिजोचरं तथा च वक्तुः पतञ्जलेः
 प्रवचनव्यापारापेक्षया योगविषयस्याधिकृतता करणस्य ब्राह्म-
 ण्याभिधानव्यापारापेक्षया तु योगस्यैवेति विभागः ततश्च
 योगशास्त्रस्यारम्भः सम्भावनां भजते अत्र चानुशासनीयो
 योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्युच्यते । ननु युजिर्योग इति संयो-
 गार्थतया परिपठितात् युजेर्निष्पन्नो योगशब्दः संयोगवचन
 इव ख्यात्तु निरोधवचनः । अतएवाक्तं याज्ञवल्क्येन

संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोरिति ।

तदेतद्वर्त्तं जीवपरयोः संयोगे कारणस्यान्यतरकर्मादेरसम्भ-
 वादजसंयोगस्य कणभक्षाक्षरणादिभिः प्रतिषेधाच्च । मीमां-
 सकमतानुसारेण तदङ्गीकारेऽपि नित्यमिदस्य तस्य ब्राह्मणा-
 भावेन ब्राह्मणवैफल्यापत्तेः धातूनामनेकार्थत्वेन युजेः समाह्व-
 र्थत्वोपपत्तेः । तदुक्तम्

निपातास्योपबर्गाच्च धातवस्येति ते चयः ।

अनेकार्थाः स्यताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनमिति ॥

अतएव केचन युजिं समाधावपि पठन्ति युज समाधाविति ।
 नापि याज्ञवल्क्यवचनव्याकोपः तत्रस्तस्यापि योगशब्दस्य समा-
 ह्वर्थत्वात् ।

समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः ।

ब्रह्मस्यैव स्थितिर्या सा समाधिः प्रत्यगात्मन इति

तेनैवोक्तत्वाच्च । तदुक्तं भगवता व्यासेन । योगः समाधिरिति ।
 यद्येवमष्टाङ्गयोगे चरमस्याङ्गस्य समाधित्वमुक्तं पतञ्जलिना यम-
 नियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोऽष्टाङ्गानि
 योगस्येति । न चाङ्गैर्वाङ्गतां गन्तुमुत्सहते उपकार्योपकारक-
 भावस्य दर्शपूर्णमासप्रयाजादौ भिक्षायतनत्वेनात्यन्तभेदादतः
 समाधिरपि न योगशब्दार्थो युज्यत इति चेत्तन्न युज्यते
 व्युत्पत्तिमात्राभिधित्वया तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपद्रव्यमिव
 समाधिरिति निरूपितचरमाङ्गवाचकेन समाधिशब्देनाङ्गिनो
 योगस्याभेदविवक्षया व्यपदेशोपपत्तेः न च व्युत्पत्तिवत्त्वादेव
 सर्वत्र शब्दः प्रवर्तते तथात्वे गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तेः तिष्ठ-
 गौर्न स्यात् गच्छतो देवदत्तस्य स्यात् प्रवृत्तिनिमित्तञ्च प्रागु-
 क्तमेव चित्तवृत्तिनिरोध इति तदुक्तं योगस्य चित्तवृत्तिनिरोध
 इति । ननु वृत्तीनां निरोधश्चेद्योगोऽभिमतस्त्वासां ज्ञानत्वेना-
 त्माश्रयतया तन्निरोधोऽपि प्रध्वंसपदवेदनीयस्तदाश्रयो भवेत्
 प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतियोगिसमानाश्रयत्वनियमात् ततश्चा-
 पपन्नस्त्वयन्वर्त्मा विकरोति हि धर्म्मिणमिति न्यायेनात्मनः
 कौटस्थं विहन्येतेति चेत्तदपि न घटते निरोधानां प्रमाणवि-
 पर्ययविकल्पनिद्रास्यतिस्वरूपाणां वृत्तीनामन्तःकरणाद्यपर-
 पर्यायचित्तधर्म्मत्वाङ्गीकारात् कूटस्थनित्या चिच्छक्तिरपरि-
 षामिनी विज्ञानधर्म्माश्रयो भवितुं नार्हत्येव । नच चितिशक्ते-
 रपरिष्णामित्वमसिद्धमिति मन्तव्यं चितिशक्तिरपरिष्णामिनी
 सदा ज्ञातृत्वात् न यदेवं न तदेवं यथा चित्तादि इत्याद्यनुमान-

सम्भवात् तथा यद्यमौ पुरुषः परिणामी स्यात्तदा परिणामस्य
 कादाचित्कलात्तासां चित्तवृत्तीनां सदाज्ञाद्वलं गोपपद्येत
 चिद्रूपस्य पुरुषस्य सदैवाधिष्ठाद्वलेनावस्थितस्य यदन्तरङ्गनिर्बलं
 सत्त्वं तस्यापि सदैव स्थितत्वात् येन येनार्थेनोपरक्तं भवति तस्य
 दृश्यस्य सदैव चिच्छायापत्त्या भानोपपत्त्या पुरुषस्य निःसङ्गत्वं
 सम्भवति ततश्च सिद्धं तस्य सदाज्ञाद्वलमिति न काचित् परि-
 णामित्वाशङ्कावतरति । चित्तं पुनर्येन विषयेषोपरक्तं भवति
 स विषयो ज्ञातः यदुपरक्तं न भवति तदज्ञातमिति वस्तुनोऽय-
 स्क्लान्तमणिकल्पस्य ज्ञानाज्ञानकारणभूतोपरागानुपरागधर्मी-
 त्वादयःसधर्मीकं चित्तं परिणामि इत्युच्यते । ननु चित्तस्ये-
 न्द्रियाणां चाहङ्कारिकाणां सर्वगतत्वात् सर्वविषयैरस्ति सदा
 सम्बन्धः तथाच सर्वेषां सर्वदा सर्वत्र ज्ञानं प्रसज्येत सर्वगत-
 त्वेऽपि चित्तं यत्र शरीरे वृत्तिमत् तेन शरीरेण सह सम्बन्धो
 येषां विषयाणां तेभ्येवास्य ज्ञानं भवति नेतरेष्वित्यतिप्रसङ्गाभा-
 वादतएवायस्क्लान्तमणिकल्पा विषयाः अयःसधर्मीकं चित्तमि-
 न्द्रियप्रणालिकयाभिसम्बन्धोपरञ्चर्यन्ति । तस्माच्चित्तस्य धर्मा
 वृत्तयो नात्मनः तथाच श्रुतिः कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा
 अहं अश्रद्धा धृतिरधृतिरित्येतत्सर्वं मन एवेति । चिच्छक्तेर-
 परिणामित्वं पञ्चब्रिह्वाचार्य्यैराख्यायि अपरिणामिनी भोक्तृश-
 क्तिरिति पतञ्जलिनापि सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तात्प्रभोः पुरुष-
 स्यापरिणामित्वादिति । चित्तपरिणामित्वेऽनुमानमुच्यते चित्तं
 परिणामि ज्ञाताज्ञातविषयत्वात् ओचादिवदिति । परिणामस्य

त्रिविधः प्रसिद्धः धर्मलक्षणवस्त्राभेदात् धर्मिणश्चित्तस्य नी-
लाद्यालोचनं धर्मपरिणामः यथा कनकस्य कटकमुकुटकेयू-
रादि धर्मस्य वर्तमानत्वादिलक्षणपरिणामः नीलाद्यालोचनस्य
स्रुटत्वादिरवस्त्रापरिणामः कनकादेशु मवपुराणत्वादिरव-
स्त्रापरिणामः । एवमन्यत्रापि यथासम्भवं परिणामचित्तयमू-
हनीयं तथाच प्रमाणादिवृत्तीनां चित्तधर्मत्वात्तन्निरोधाऽपि
तदाश्रय एवेति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।

ननु वृत्तिनिरोधो योग इत्यङ्गीकारे सुषुप्त्यादौ विचित्र-
मूढादिचित्तवृत्तीनां निरोधसम्भवाद्योगत्वप्रसङ्गः नचैतद्युज्यते
चिन्नाद्यवस्त्रासु क्लेशप्रहाणादेरसम्भवाच्चिःश्रेयसपरिपन्थित्वाच्च ।
तथा हि चिन्तं नाम तेषु तेषु विषयेषु चिन्त्यमाणमस्थिरं चित्त-
मुच्यते । तमःसमुद्रे मग्नं निद्रावृत्तिमचिन्तं मूढमिति गीयते ।
चिन्नादिश्रिष्टं चिन्तं विचित्रमिति गीयते । विशेषो नाम चञ्चलं
हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढमिति न्यायेनास्थिरस्यापि मन-
सः क्रादाचित्तकसमुद्भूतविषयस्यैर्यसम्भवेन स्यैर्यम् । अस्थिरत्वञ्च
स्वाभाविकं व्याध्याद्यनुग्रयजनितं वा । तदाह व्याधिरन्याससंश्रय-
प्रमादास्त्रस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनात्सम्भूमिकत्वानवस्थितत्वानि
चित्तविषेया स्तोत्रराधा इति । तत्र दोषत्रयवैषम्यनिमित्ते
श्वरादिर्याधिः चित्तस्याकर्मण्यत्वं स्थानं विद्मद्कोटिद्वयाव-
गाहि ज्ञानं संज्ञकः समाधिसाधनानाम भावनं प्रमादः शरी-
रवाक्चित्तगुहत्वादप्रवृत्तिरालस्यं विषम्याभिखाषोऽविरतिः
अतस्मिंस्तदुद्भिर्भ्रान्तिदर्शनं कुतश्चिन्मिन्नात् समाधिभूमेर-

साभोऽलम्बभूमिकत्वं लब्धायामपि तस्यां चित्तस्थाप्रतिष्ठा अन-
वस्थितत्वमित्यर्थः । तस्याश्च वृत्तिनिरोधो योगपञ्चमिच्छेपमर्हति
इति चेन्नैवं वाचः हेयभूतचित्ताद्यवस्थात्रये वृत्तिनिरोधस्य हेय-
त्वसम्भवेऽप्युपादेययोरेकाग्रनिर्मुखावस्थयोर्वृत्तिनिरोधस्य यो-
गत्वसम्भवात् एकतानं चित्तमेकाग्रमुच्यते निर्मुखावस्थकस्य वृत्तिकं
संस्कारमात्रशेषं चित्तं निर्मुखावस्थमिति भण्यते ।

स च समाधिर्द्विविधः सम्यग्ज्ञातासम्यग्ज्ञातभेदात् तत्रैकाग्र-
चेतसि यः प्रमाणादिवृत्तीनां बाह्यविषयाणां निरोधः स
सम्यग्ज्ञातसमाधिः सम्यक् प्रज्ञायतेऽस्मिन् प्रकृतेर्विविक्ततया चि-
त्तमिति व्युत्पत्तेः । स चतुर्विधः सवितर्कादिभेदात् समाधि-
र्नाम भावना सा च भाव्यस्य विषयान्तरपरिहारेण चेतसि
पुनः पुनर्निवेशनं भाव्यञ्च द्विविधम् ईश्वरसत्त्वानि च तान्यपि
द्विविधानि जडाजडभेदात् जडानि प्रकृतिमहदहङ्कारादीनि
चतुर्विधमितिः अजडः पुरुषः । तत्र यदा पृथिव्यादीनि सूक्ष्मानि
विषयत्वेनादाय पूर्वोपरानुसन्धानेन ब्रह्मार्थोल्लेख्यसम्भेदेन च
भावना प्रवर्तते स समाधिः सवितर्कः यदा तस्माच्चान्तःकर-
णलक्षणं सूक्ष्मं विषयमालम्ब्य देवाद्यवच्छेदेन भावना प्रवर्तते
तदा सविचारः यदा रजस्तमोल्लेखानुविद्धं चित्तं भाव्यते तदा
सुखप्रकाशम् यस्य सत्त्वस्योद्रेकात् सागन्दः यदा रजस्तमोल्ले-
खानभिभूतं शुद्धं सत्त्वमालम्बनीकृत्य वा प्रवर्तते भावना तदा
तस्यां सत्त्वस्य न्यग्भावाच्चित्तशक्तेरुद्रेकात् सत्त्वमात्रावशेषत्वेन
साक्षितः समाधिः वितर्कविचारानन्दाक्षितारूपानुगमात्

सम्प्रज्ञात इति सर्ववृत्तिनिरोधे त्वसम्प्रज्ञातः समाधिः । ननु सर्ववृत्तिनिरोधो योग इत्युक्तं सम्प्रज्ञाते व्याप्तिर्न स्यात् तत्र सत्त्वप्रधानायाः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणाया वृत्तेरनिरोधादिति चेत्तदेतद्वर्त्तं क्लेशकर्माविपाकाग्रसपरिपन्थिचित्तवृत्तिनिरोधो योग इत्यङ्गीकारात् क्लेशाः पुनः पञ्चधा प्रसिद्धाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः ।

मन्वविद्येत्यत्र किमाश्रीयते पूर्वपदार्थप्राधान्यम् अमत्तिकं वर्त्तत इतिवत् उत्तरपदार्थप्राधान्यं वा राजपुरुष इतिवत् अन्यपदार्थप्राधान्यं वा अमत्तिको देश इतिवत् तत्र न पूर्वः पूर्वपदार्थप्रधानत्वे अविद्यायां प्रसज्यप्रतिषेधोपपत्तौ क्लेशादिकारकत्वानुपपत्तेः अविद्याशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वाभावापत्तेश्च न द्वितीयः कस्यचिदभावेन विशिष्टाया विद्यायाः क्लेशादिपरिपन्थित्वेन तद्विजत्वानुपपत्तेः न तृतीयः नञोऽस्थयानां वज्रप्री-हर्षा चोत्तरपदलोप इति वृत्तिकारवचनानुसारेण अविद्यमाना विद्या यस्याः सा अविद्या बुद्धिरिति समाधिप्रसिद्धौ तस्या अविद्यायाः क्लेशादिविजत्वानुपपत्तेः विवेकख्यातिपूर्वकसर्ववृत्तिसम्प्रज्ञायास्तस्यास्तथात्वाप्रसङ्गाच्च उक्तञ्च अस्मितादीनां क्लेशानामविद्यानिदानत्वम् । अविद्या चेन्नत्वमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणामिति । तत्र प्रसुप्तत्वं प्रबोधसहकार्यभावेनानभिव्यक्तिः तनुत्वं प्रतिपन्नभावजया शिथिलीकरणं विच्छिन्नत्वं बलवता क्लेशेनाभिभवः उदारत्वं सहकारिसन्निधिवशात् कार्यकारित्वम् । तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रेण व्यासभाष्यव्याख्यायाम्

प्रसुप्तासम्बन्धीनामां तनुदग्धाच्च योगिनाम् ।

विच्छिद्योदाररूपाश्च क्लेशा विषयशक्तिनामिति ॥

इदं वत् स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमाद्भयपदार्थप्रधानत्वं नात्र-
हितम् । तस्मात् पञ्चदशेऽपि क्लेशादिनिदानत्वमविद्यायाः प्रसिद्धं
हीयेतेति चेत् तदपि न शोभनं विभाति पर्युदासशक्तिमाश्रि-
त्याविद्याशब्देन विद्याविरुद्धस्य विपर्ययज्ञानस्याभिधानमिति
वृद्धैरङ्गीकारात् । तदाह

नामधाल्ययोगे तु नैव नञ् प्रतिषेधकः ।

बदत्यत्राङ्गसाधर्मावन्यमात्रविरोधिनाविति ।

वृद्धप्रयोगगम्या हि शब्दार्थाः सर्व्व एव नः ।

तेन च प्रयुक्तो यो न तस्मादपनीयत इति ॥

वाचस्वतिमिश्रैरप्युक्तं लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थयोः
सम्बन्धः लोके चोत्तरपदार्थप्रधानस्यापि नञ् उत्तरपदाभि-
धेयोपमर्दकस्य तद्विरुद्धतया तत्र तत्रोपसम्भेरिहापि तद्विरुद्धे
प्रवृत्तिरिति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् अनित्याशुचिदुःखानात्मसु-
नित्यशुचिसुखात्मस्वातिरविधेति । अतस्मिंसादुद्धिर्विपर्ययः
इत्युक्तं भवति तद्यथा अनित्ये घटादौ नित्यत्वाभिमान अशुचौ
कार्यादौ शुचित्वप्रत्ययः ।

स्नानादीनामवृत्त्यान्वित्यन्दाश्लिधनादपि ।

कायमाधेयप्रौचत्वात् पण्डिता अशुचिं विदुरिति ॥

परिष्णामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिनिरोधाच्च दुःखमेव सर्व्वं विवे-

किञ्च इति न्यायेन दुःखे सक्चन्दनवनितादौ सुखत्वारोपः
अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिः । तदुक्तम्

अनात्मनि च देहादावात्मबुद्धिस्तु देहिनाम् ।

अविद्या तत्त्वतो बन्धस्तन्नाशे मोक्ष उच्यते इति ॥

एत्रमियमविद्या चतुष्पादा भवति । नन्वेतेष्वविद्याविशेषेषु कि-
ञ्चिदनुगतं सामान्यलक्षणं वर्णनीयम् अन्यथा विशेषस्याभिद्धेः ।
तथाचोक्तं भट्टाचार्यैः

सामान्यलक्षणं त्यक्त्वा विशेषस्यैव लक्षणम् ।

न शक्यं केवलं वक्तुमतोऽप्यस्य न वाच्यतेति ॥

तदपि न वाच्यमतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति सामान्यलक्षणाभिधानेन
इत्तोत्तरत्वात् । सत्त्वपुरुषयोरहमस्मीत्येकताभिमानोऽस्मिता
तदप्युक्तं दृक्दर्शनशक्तोरेकात्मत्वाभिमानोऽस्मितीति । सुखामि-
श्रस्य सुखानुस्मतिपूर्वकः सुखसाधनेषु दृष्टारूपो गर्द्धो रागः ।
दुःखश्रस्य तदनुस्मतिपुरस्सरन्तसाधनेषु निन्दा द्वेषः तदुक्तं
सुखानुश्रयो रागः दुःखानुश्रयो द्वेष इति । किञ्चानुश्रयिशब्दे
ताच्छीत्यर्थे णिनिरिनिर्वा मत्वर्थीयोऽभिमतः नाद्यः सुय-
जातौ णिनिस्ताच्छीत्य इत्यत्र सुपीति वर्त्तमाने पुनस्तुव्य-
हणस्य उपसर्गनिवृत्त्यर्थत्वेन सोपसर्गाद्भातोर्षिनेरनुत्पत्तेः यथा-
कथञ्चिदङ्गीकारेऽपि अघोऽज्जितीति वृद्धिप्रसक्तावतिशय्यादि-
पदवदनुश्रयिपदस्य प्रयोगप्रसङ्गात् न द्वितीयः

एकाक्षरात् एतो जातेः सप्तम्याञ्च न तौ स्मृताविति

तत्प्रतिषेधाच्च चानुश्रयशब्दस्याजन्मत्वेन हृदन्तत्वात् तस्मादनु-

अधिग्रहो दुर्हपपाद इति चेत् नैतद्गर्भं भावानवबोधान् प्रा-
यिकाभिप्रायमिदं वचनम् । अतएवोक्तं वृत्तिकारेण

इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिसम्बन्धत इति ।

तेन क्वचिद्भवति कार्या कार्याकलाष्टुली तच्छुलिक इति तथाच
कृदन्तात् जातेषु प्रतिषेधस्य प्रायिकत्वम् अनुग्रहचक्रस्य कृद-
न्ततया इनेदपपत्तिरिति सिद्धं पूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखानु-
भवावसानावसात् सर्वस्य प्राणभ्रन्नाचस्या कृमरा च विदुषः
सञ्जायमानः शरीरविषयादेर्मम विद्योगो माभूदिति प्रत्यहं
निमित्तं विना प्रवर्त्तमानोभयरूपोऽभिनिवेशः पञ्चमः क्षेत्रः ।
मा च भूवं हि भूयासमिति प्रार्थनायाः प्रत्यात्ममनुभवसि-
द्धतात् तदाह स्वरसवाही विदुषोऽपि तथाकूटोऽभिनिवेश
इति । ते चाविद्यादयः पञ्च सांसारिकविविधदुःखोपहार-
हेतुत्वेन पुद्गलं क्लिन्नन्तीति क्षेत्राः प्रसिद्धाः ।

कर्माणि विहितप्रतिषिद्धरूपाणि ज्योतिष्टोमब्रह्महत्यादी-
नि विपाकाः कर्माफलानि जात्याद्युर्भोगाः आफसविपाका-
च्चित्तभूमौ शेरत इत्याश्रयाः धर्माधर्मसंस्काराः तत्परिपन्थि-
चित्तवृत्तिनिरोधो योगः निरोधो नाभावमात्रमभिमतं तस्य
तुच्छत्वेन भावरूपसंस्कारजननसमत्वासम्भवात् किन्तु तदाश्रयो
मधुमतीमधुप्रतीकाविशोकासंस्कारशेषताव्यपदेश्यः चित्तस्याव-
स्थाविशेषः निरुध्यन्तेऽस्मिन् प्रमाणाद्याच्चित्तवृत्तय इति व्युत्प-
त्तेरुपपत्तेः । अभ्यासवैराग्याभ्यां वृत्तिनिरोधः तत्र स्थितो
यत्नोऽभ्यासः । प्रकाशप्रवृत्तिरूपवृत्तिरहितस्य चित्तस्य स्वरू-

पनिष्ठः परिणामविशेषः स्थितिः । तन्निमित्तोक्तव्यं यत्रः पुनः पुनस्तथात्वेन चेतसि निवेशनमभ्यासः । चर्माणि द्वीपिनं हृत्की-
तिवन्निमित्तार्थेयं सप्तमीत्युक्तं भवति । दृष्टानुश्रविकविषयवि-
दृष्टस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् । ऐहिकपारत्रिकविषयादौ
दोषदर्शनाद्भिरभिलाषस्य समैते विषया वशाः नाहमेतेषां
वश्य इति विमर्शा वैराग्यमित्युक्तं भवति । समाधिपरिपन्थि-
क्लेषतनूकरणार्थं समाधिखाभार्थञ्च प्रथमं क्रियायोगविधान-
परेण योगिना भवितव्यं क्रियायोगसम्पादने अभ्यासवैराग्ययोः
सम्भवात् । तदुक्तं भगवता

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते इति ॥

क्रियायोगस्योपदिष्टः पतञ्जलिना तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि
क्रियायोग इति । तपःस्वरूपं निरूपितं याज्ञवल्क्येन

विधिनेक्तो न मार्गेण हृच्छुचान्द्रायणादिभिः ।

शरीरशोषणं प्राञ्जस्तपसां तप उक्तमिति ॥

प्रणवगायत्रीप्रभृतीनामध्ययनं स्वाध्याय इति । ते च मन्त्राद्वि-
विधाः वैदिकास्तान्त्रिकाश्च वैदिकाश्च द्विविधाः प्रगीता अप्र-
गीताश्च । तत्र प्रगीताः सामानि अप्रगीताश्च द्विविधाः बन्दो
बद्धास्तद्विलक्षणाश्च । तत्र प्रथमा च्चः द्वितीया यजूषि । त-
दुक्तं जैमिनिना तेषामृग् यचार्यवशेन पादव्यवस्था गीतिषु सा-
माख्या शेषे यजुःशब्द इति । तन्त्रेषु कामिककारणप्रपञ्चाद्या-

नमेषु ये ये वर्षितास्ते तान्त्रिकाः । ते पुनर्मन्त्रास्त्रिविधाः स्त्रीपुं-
स्वपुंसकभेदान्तदाह

स्त्रीपुंनपुंसकलेन त्रिविधा मन्त्रजातयः ।

स्त्रीमन्त्रा वस्त्रिजायान्ताः नमोऽन्ताः स्युर्नपुंसकाः ॥

त्रेधाः पुमांसस्ते ब्रह्माः सिद्धा वश्यादिकर्माणीति ॥

स्नापनादिसंस्काराभावेऽपि निरस्तसमस्तदोषत्वेन सिद्धिहेतु-
त्वात् सिद्धुत्वम् । स च संस्कारो द्वाविधः कथितः नारदातिशके

मन्त्राणां द्वय कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धिदायिनः ।

निर्दोषतां प्रयान्घाशु ते मन्त्राः साधु संस्कृताः ॥

जननं जीवनञ्चैव ताडनं बोधनं तथा ।

अभिषेकोऽथ विमर्शिकरणाप्यायने पुनः ।

तर्पणं दीपनं गुप्तिर्द्वितीया मन्त्रसंस्क्रयाः ॥

मन्त्राणां मातृकावर्षादुद्धारो जननं स्रतम् ।

प्रवृत्तान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः ।

मन्त्रार्णसङ्ख्याया तद्धि जीवनं संप्रचक्षते ॥

मन्त्रवर्णान् समास्त्रिष्य ताडयेच्चन्द्रनाभसा ।

प्रत्येकं वायुबीजेन ताडनं तदुदाहृतम् ॥

विस्त्रिष्य मन्त्रवर्णान्स्तु प्रसूनैः करवीरजैः ।

मन्त्राक्षरेषु सङ्ख्यातेर्हन्यात्तद्वोधनं मतम् ॥

स्रतम्बोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्णसङ्ख्याया ।

असत्यपसवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद्विशुद्धये ॥

सस्त्रिष्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेषु निर्दहेत् ।

मन्त्रे मन्त्रचयं मन्त्री विमलीकरणं हि तत् ॥
 तारथ्योमाग्निमनुयुक् ज्योतिर्मन्त्र उदाहृतः ॥
 कुशोदकेन जप्तेन प्रत्यर्षेण प्रोक्षणं मनोः ।
 वारिवीजेन विधिवदेतदाप्यायनं मतं ॥
 मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तर्पणं स्युतम् ।
 तारमाचारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते ॥
 जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम् ।
 संस्कारा दश मन्त्राणां सर्वतन्त्रेषु गोपिताः ।
 यत्कृत्वा सम्प्रदायेन मन्त्री वाञ्छितमश्नुते ॥
 इदुकीलितविच्छिन्नसुप्रशस्तादयोऽपि च ।
 मन्त्रदोषाः प्रणश्यन्ति संस्कारैरेभिदत्तमैरिति ।

तदस्यमकाण्डताण्डवकल्पेन मन्त्रशास्त्ररहस्योद्घोषणेन ।

ईश्वरप्रणिधानं नामाभिहितानामनभिहितानाञ्च सर्वा-
 सां क्रियाणां परमेश्वरे परमगुरौ फलानपेक्षया समर्पणम् ।
 अत्रेदमुक्तम्

कामतोऽकामतो वापि यत्करोमि शुभाशुभम् ।

तत्सर्वं त्वयि विन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहमिति ॥

क्रियाफलसंज्ञाभोऽपि भक्तिविशेषापरपर्यायं प्रणिधानमेव
 फलाभिसन्धानेन कर्मकरणात् । तथाच गीयते गीतासु
 भगवता

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणां ॥

फलाभिसन्धेरुपघातकत्वमभिहितं भगवद्भिर्गीलकण्ठभारती
श्रीचरणैः

अपि प्रयत्नसम्पन्नं कामेनोपहतं तपः ।

न तुष्टये महेशस्य श्लीढमिव पायसमिति ॥

सा च तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानात्मिका क्रिया योगसाधनत्वा-
द्योग इति । शुद्धसारोपलक्षणावृत्त्याश्रयणेन निरूप्यते यथायु-
धृतमिति । शुद्धसारोपलक्षणा नाम लक्षणाप्रभेदः । मुख्यार्थबाध
तद्योगाभ्यामर्थान्तरप्रतिपादनं लक्षणा सा द्विविधा रूढिमूला
प्रयोजनमूला च तदुक्तं काव्यप्रकाशे

मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।

अन्यार्था लक्ष्यते यत् सा लक्षणारोपिता क्रियेति ॥

तच्छब्देन लक्ष्यत इत्याख्याते गुणीभूतं प्रतिपादनमात्रं परा-
वृत्त्यते । सा लक्षणेति प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया तच्छब्दस्य
श्लील्लिङ्गत्वोपपत्तिः । तदुक्तं कैयटैः निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्य-
मानयोरैक्यमापादयन्ति सर्व्वनामानि पर्यायेण तत्तन्निङ्गमुपा-
ददत इति । तत्र कर्माणि कुशल इत्यादि रूढिलक्षणाया उदा-
हरणं कुशान् स्नातीति व्युत्पत्त्या दर्भादानकर्त्तरि दौर्गिकं
कुशलपदं विवेचकत्वसारूप्यात् प्रवीणे प्रवर्त्तमानं अनादिवृद्ध-
व्यवहारपरम्परानुपातित्वेनाभिधानवत् प्रयोजनमनपेक्ष्य प्रव-
र्त्तते । तदाह

निरूढालक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवदिति ।

ब्रह्मात् रूढिलक्षणायाः प्रयोजनापेक्षा नास्ति । यद्यपि प्रयुक्तः

शब्दः प्रथमे मुख्यार्थं प्रतिपादयति तेनार्थेनार्थान्तरं लक्ष्यत इति अर्थधर्मोच्चं लक्षणा तथापि तत्रप्रतिपादके शब्दे समारोपितः सन् शब्दव्यापार इति व्यपदिश्यते । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं लक्षणारोपिता क्रियेति । प्रयोजनलक्षणा तु षड्विधा उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा गौणमारोपा गौणसाध्यवसाना शुद्धमारोपा शुद्धसाध्यवसाना चेति । कुन्ताः प्रविशन्ति मन्त्राः क्रोशन्ति गौर्वाहीकः गौरथं आयुधतं आयुरेवेदमिति यथाक्रममुदाहरणानि द्रष्टव्यानि । तदुक्तम्

स्मिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् ।

उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥

मारोपान्या तु यन्नेक्तौ विषयी विषयस्तथा ।

विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसानिका ॥

भेदाविमौ च सादृश्यात् समन्धान्तरतस्तथा ।

गौणैः शुद्धै च विज्ञेयौ लक्षणा तेन षड्विधेति ॥

तदर्थं काव्यमीमांसामर्मनिर्मन्थनेन ।

स च योगो यमादिभेदवशादष्टाङ्ग इति निर्दिष्टः । तत्र यमा अहिंसादयः । तदाह पतञ्जलिः अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा इति । नियमाः शौचादयः । तदप्याह शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा इति । एते च यमनियमा विष्णुपुराणे दर्शिताः

ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।

सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् ॥

स्वाध्यायश्रौचसन्नोषतपांसि नियमात्मवान् ।

कुर्वीत ब्रह्मणि परं परस्मिन् प्रवक्षं मनः ॥

एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।

विम्रिष्टफलदाः कामे निष्कामाणां विमुक्तिदा इति ॥

स्त्रिरसुखमासनं पद्मासनभद्रासनवीरासनस्त्रस्तिकासनदण्ड-
कासन सोपाग्रयपर्याङ्कौञ्चनिघदनोद्गनिघदनसमसंख्यानभेदा-
द्ब्रविधम्

पादाङ्गुष्ठौ निबध्नीयाद्ब्रह्माभ्यां द्युत्क्रमेण तु ।

ऊर्ध्वोरपरि विप्रेन्द्रं कृत्वा पादतले उभे ।

पद्मासनं भवेदेतत् सर्वेषामभिपूजितम् ।

इत्यादिना याज्ञवल्क्यः पद्मासनादिस्वरूपं निरूपितवान् तत्सर्वं
ततएवावगन्तव्यम् । तस्मिन्नासनस्यैर्ये सति प्राणायामः प्रतिष्ठितो
भवति । स च श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदस्वरूपः तत्र श्वासे नाम
वाङ्मस्य वायोरन्तरानयनम् । प्रश्वासः पुनः कौष्ठस्य वह्निर्निःसा-
रणम् । तयोर्द्वयोरपि सञ्चरणाभावः प्राणायामः । ननु नेदं
प्राणायामसामान्यस्वरूपं तदिद्वेषेषु रेचकपूरककुम्भकप्रकारेषु
तदनुगतेरयोगादिति चेन्नैष दोषः सर्वत्रापि श्वासप्रश्वासगति-
विच्छेदसम्भवात् तथा हि कौष्ठस्य वायोर्वह्निर्निःसरणं रेचकः
प्राणायामः प्रश्वासत्वेन प्रागुक्तः । वाङ्मवायोरन्तर्धारणं चरमः
यः श्वासरूपः । अन्तस्तस्मिन्वृत्तिः कुम्भकः यस्मिन् जलमिव कुम्भे
निश्चलतथा प्राणस्थो वायुरवस्थाप्यते । तत्र सर्वत्र श्वासप्र-
श्वासद्वयगतिविच्छेदोऽख्येवेति नास्ति शङ्कावकाशः । तदुक्तं

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायाम इति । स च वायुः सूर्योदयमारभ्य सार्द्धं घटिकादयं घटीयन्तस्त्रितघट-
भ्रमणन्यायेन एकैकस्यां नाद्यां भवति एवं सत्यहर्निशं श्वास-
प्रश्वासयोः षट्श्रताधिकैकैकविंशतिसहस्राणि जायन्ते । अतएवोक्तं
मन्त्रसमर्पणरहस्यवेदिभिरजपामन्त्रसमर्पणे

षट्श्रतानि गणेशाय षट्सहस्रं स्वयम्भुवे ।

विष्णवे षट्सहस्रञ्च षट्सहस्रं पिनाकिने ॥

सहस्रमेकं गुरवे सहस्रं परमात्मने ।

सहस्रमात्मने चैवमर्पयामि ह्यतं जपमिति ॥

तथा नाडीसञ्चरणदशायां वायोः सञ्चरणे पृथिव्यादीनि त-
त्त्वानि वर्षविशेषवशात् पुरुषार्थाभिलाषुकैः पुरुषैरवगन्तव्यानि ।
तदुक्तमभियुक्तैः

सार्द्धं घटीदयं नाडोरेकैकार्कोदयात् वहेत् ।

आरघटघटीभ्रान्तिन्यायो नाद्योः पुनः पुनः ॥

श्रतानि तस्य जायन्ते निश्वासेच्छ्वासयोगैर्व ।

खखषट्कदिकैः सञ्ज्ञाहोरान्ने सकले पुनः ॥

षट्त्रिंशद्गुणवर्णानां या वेला भणने भवेत् ।

सा वेला महतो नाड्यन्तरे सञ्चरतो भवेत् ॥

प्रत्येकं पञ्च तत्त्वानि नाद्योश्च वहमानयोः ।

वहन्त्यहर्निशं तानि ज्ञातव्यानि यतात्मभिः ॥

ऊर्द्धं वङ्गिरधस्रोथं तिरस्वीनः समीरणः ।

भूमिमूर्द्धपुटे व्योम सर्व्वगं प्रवहेत् पुनः ॥

वायोर्वह्नेरपां पृथ्व्या योऽस्यत्वं वहेत् क्रमात् ।
वह्न्योद्भवयोर्गायोर्ज्ञातव्योऽयं यथाक्रमम् ॥
पृथ्व्याः पञ्चानि पञ्चाङ्गत्वारिंशत्तथाभसः ।
अग्नेस्त्रिंशत् पुनर्वायोर्विंशतिर्नभसो दश ॥
प्रवाहकालसङ्ख्येयं हेतुर्विंशत्योरथ ॥
पृथ्वी पञ्चगुणा तोयं चतुर्गुणमथानसः ।
त्रिगुणोद्दिगुणो वायुर्विद्यदेकगुणं भवेत् ॥
गुणं प्रति दशपञ्चान्युर्व्यां पञ्चाङ्गदित्यतः ।
एकैकहासिसोयादेस्तथा पञ्च गुणाः स्थितेः ।
गन्धोरसश्च रूपञ्च स्युर्नः शब्दः क्रमादमी ॥
तत्त्वाभ्यां भूजलाभ्यां स्यात् ज्ञान्तिकार्ये फलोद्भूतिः ।
दीप्तास्त्रिराधिकाकृत्ये तेजोवाय्वम्बरेषु च ॥
पृथ्व्यग्नेजोमद्भ्योमतत्त्वानां चिह्नमुच्यते ।
आद्ये स्त्रैर्ये स्त्रचित्तस्य त्रैत्ये कामोद्भवो भवेत् ॥
द्वितीये कोपसन्तापो चतुर्थे चञ्चलात्मता ।
पञ्चमे शून्यतैव स्यादथवा धर्मावासना ॥
श्रुत्योरङ्गुष्ठकौ मध्याङ्गुल्यौ नासापुटद्वये ।
सङ्कषोः प्रान्थकोपान्थाङ्गुली श्लेषे दृगन्तयोः ॥
न्यस्यान्तर्भृष्टथिव्यादितत्त्वज्ञानं भवेत् क्रमात् ।
पीतश्वेतादृशश्चाभैर्विन्दुभिर्निर्दिपाधि खमित्यादिना ॥
यथावदायुतत्त्वमवगम्य तन्नियमने विधीयमाने विवेकज्ञाना-
वरणकर्षाद्यो भवति । तपो न परं प्राणायामादिति ।

दृश्यन्ते भावमानानां घातूनां हि यथा मलाः ।

प्राणायामैस्तु दृश्यन्ते तद्वदिन्द्रियपञ्चमा इति च ॥

तदेवं यमादिभिः संकृतमनस्कस्य योगिनः संयमप्रत्याहारः कर्त्तव्यः चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां प्रतिनियतरञ्जनीयकोपनीय-
मोहनीयप्रवणत्वप्रहाणेनाविकृतस्वरूपप्रवणचित्तानुकारः प्रत्या-
हारः इन्द्रियाणि विषयेभ्यः प्रतीपमाद्भियन्तेऽस्मिन्निति व्युत्प-
त्तेः । ननु तदा चित्तमभिनिविशते नेन्द्रियाणि तेषां वाङ्मवि-
षयत्वेन तत्र सामर्थ्याभावात्तः कथं चित्तानुकारः अद्वा अत-
एव वस्तुतस्तस्यासम्भवमभिसन्धाय सादृश्यार्थमिव शब्दश्चकार
सूचकारः स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां
प्रत्याहार इति । सादृश्यञ्च चित्तानुकारनिमित्तं विषयासम्प्र-
योगः यदा चित्तं निरुध्यते तदा चक्षुरादीनां निरोधे प्रथ-
ज्जान्तरं नापेक्षणीयं यथा मधुकरराजं मधुमक्षिका अनुवर्त्तन्ते
तथेन्द्रियाणि चित्तमिति । तदुक्तं विश्वपुराणे

ब्रह्मादिष्वनुरक्तानि निगृह्याद्याणि योगवित् ।

कुर्व्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायण इति ॥

वश्यता परमा तेन ज्ञायतेऽतिचलात्मनः ।

इन्द्रियाणामवश्यैकीर्योगी योगस्य साधक इति ॥

जाभिचक्रहृदयपुण्डरीकनाश्यादावाध्यात्मिके हिरण्यगर्भवा-
सप्रजापतिप्रभृतिके वाङ्मे वा देवे चित्तस्य विषयान्तरपरिहा-
रेण स्थिरीकरणं धारणा । तदाह देवबन्धश्चित्तस्य धारणेति ।
धैराणिकाश्च

प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् ।

वशीकृत्य ततः कुर्याच्चित्तस्थानं शूभाश्रयमिति ॥

तस्मिन् देशे ध्यायन्नान्नस्य प्रत्ययस्य विसृष्टप्रत्ययप्रहाणेन
प्रवाशोध्यानं तदुक्तं तत्र प्रत्ययैकतागता ध्यानमिति । अन्यैरप्युक्तं

तद्रूपप्रत्ययैकाग्र्या सम्मतिश्चान्यनिसृष्टा ।

तद्भ्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद्यते तथेति ॥

प्रसङ्गाच्चरममङ्गं प्रागेव प्रात्यपीपदामः ।

तदनेन योगाङ्गानुष्ठानेनादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितेन
समाधिप्रतिपक्षक्षेत्रप्रसूयेऽभ्यासवैराग्यवशात्प्रधुमत्यादिषमाधि-
लाभो भवति ।

अथ किमेवमकस्मादस्मान्तिविकटाभिरत्यन्ताप्रसिद्धाभिः
कर्णाटगौडलाटभाषाभिर्भीषयते भवान् नहि वयं भवन्तं भीष-
यामहे किन्तु मधुमत्यादिपदार्थव्युत्पादनेन तोषयामः ततश्चा-
कुतोभयेन भवता श्रूयतामवधानेन । तत्र मधुमती नामाभ्यास-
वैराग्यादिवशादपास्तरजसमोक्षेणसुखप्रकाशमयसत्वभावनयाऽ
नवद्यवैशारद्यविद्योतनरूपश्चतम्बरप्रज्ञाख्यासमाधिसिद्धिः । त-
दुक्तं चतम्बरा तत्र प्रश्नेति । चतं सत्यं विभर्त्ति कदाचि-
दपि न विपर्ययेणाच्छाद्यते तत्र स्थितौ दार्ढ्यं सति द्विती-
यस्य योगिनः सा प्रज्ञा भवतीत्यर्थः । चत्वारः खलु योगिनः
प्रसिद्धाः प्राथमकल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरतिक्रान्त-
भावनीयश्चेति । तत्राभ्यासी प्रवृत्तिमात्रज्योतिः प्रथमः न
त्वेन परचित्तादिगोचरज्ञानरूपं वै ज्योतिर्वशीकृतमित्युक्तं

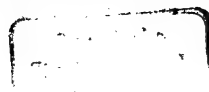
भवति । अतश्चरप्रज्ञो द्वितीयः भूतेन्द्रियजयो तृतीयः परवै-
 राग्यसम्पन्नश्चतुर्थः । मनोजवित्वादयो मधुप्रतीकसिद्धयः
 तदुक्तं मनोजवित्त्वं विकरणाभावः प्रधानजयश्चेति । मनोजवित्त्वं
 नाम कायस्य मनोवदुत्तमो गतिसाभः विकरणाभावः काय-
 निरपेक्षानामिन्द्रियाणामभिमतदेशकालविषयापेक्षतृप्तिसाभः
 प्रधानजयः प्रकृतिविकारेषु सर्वेषु वशित्वम् । एतासु सिद्धयः
 करणपञ्चकस्वरूपजयात् तृतीयस्य योगिनः प्रादुर्भवन्ति यथा
 मधुन एकदेशोऽपि खड्गते तथा प्रत्येकमेव ताः सिद्धयः खड्ग-
 इति मधुप्रतीका सर्वभावाद्यधिष्ठातृत्वादिरूपादिरूपा विशो-
 का सिद्धिः । तदाह सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रप्रतिष्ठस्य सर्व-
 भावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञत्वं चेति । सर्वेषां व्यवसायाव्यवसायात्म-
 कानां गुणपरिणामरूपाणां भावानां स्वामिवदाक्रमणं सर्व-
 भावाधिष्ठातृत्वं तेषामेव शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मित्वेन स्थिता-
 नां विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वम् । तदुक्तं विशोका वा ज्योतिष्म-
 तीति । सर्ववृत्तिप्रत्यक्षमये परं वैराग्यमाश्रितस्य जात्यादि-
 वीजानां क्लेशानां निरोधसमर्थो निर्बीजः समाधिः असम्प-
 ज्ञातपदवेदनीयः संस्कारशेषताव्यपदेश्यः चित्तस्यावस्थाविशेषः
 तदुक्तं विरामः प्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्य इति । एवञ्च
 सर्वतो विरज्यमानस्य तस्य पुरुषधैरेयस्य क्लेशवीजानि च
 निर्दग्धशालिवीजकल्पानि प्रसवसामर्थ्यविधुराणि मनसा सार्द्धं
 प्रत्यक्षं गच्छन्ति । तदेतेषु प्रलीनेषु निरुपस्रवविवेकख्यातिपरि-
 पाकवशात् कार्यकारणात्मकानां प्रधाने लयः चितिभक्तिस्व-

रूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्ताभिन्नान्यविधुरा कैवल्यं समते इति ।
 सिद्धिदयो च मुक्तिरक्षा पतञ्जलिना पुरुषार्थशून्यानां प्रति-
 प्रसवस्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति । न चास्मिन् सत्यपि
 कस्मात् जायते जन्तुरिति वदितव्यं कारणाभावात् कार्याभाव
 इति प्रमाणसिद्धार्थं नियोगानुयोगघोरयोगात् अपरथा कार-
 णाभावेऽपि कार्यसम्भवे मणिवेधादयोऽन्धादिभ्यो भवेषुः तथा
 चानुपपन्नार्थताद्यामाभाणको लौकिक उपपन्नार्थो भवेत् ।
 तथाच भ्रुतिः अन्धो मणिमविन्दत् अविध्यत् तमनङ्गुलिरावयत्
 गृहीतवान् अभीवः प्रत्यमुञ्चत् पिनङ्गवान् तमजिह्वो वा असं-
 खत अभ्यपूजयत् स्तुतवानिति यावत् । एवञ्च चिकित्साशास्त्र-
 वद्योगशास्त्रं चतुर्थ्यहं यथा चिकित्साशास्त्रं रोमो रोगहेतुरा-
 रोगं भेषजमिति तथेदमपि संसारः संसारहेतुर्मोक्षो मोक्षो-
 पाय इति । तत्र दुःखमयः संसारो हेयः प्रधानपुरुषयोः
 संयोगो हेयभोगहेतुः तस्यान्यक्तिकी निवृत्तिर्दानं तदुपायः
 सन्नम् दर्शनम् । एवमन्यदपि शास्त्रं यथासम्भवं चतुर्थ्यहमू-
 नीयमिति सर्वमवदातम् ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहे पातञ्जलदर्शनम् ॥

इतः परं सर्वदर्शनशिरोमणिभूतं शाङ्करदर्शनमन्यत्र लि-
 खितमित्यत्रोपेक्षितमिति ॥

सम्पूर्णः ।

BIBLIOTHECA INDICA ;
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE
Hon. Court of Directors of the East India Company,
AND THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

The following changes have been made in the plan and management of this publication, under a resolution of the Society adopted, at the recommendation of the Council, on the 6th of April last.

1st. The publication of the series will be superintended by the Philological Committee.

2nd. Proposed contributions to the series should be sent in, as at present, to the Council who, after reference to the Philological Committee, will report on the proposition for the Society's sanction.

3rd. Editors of texts will not be called upon to supply translations of the works published, but an analysis of these will be required in the form of an Introduction.

4th. Contributions will be paid for, if required, at rates not exceeding 12 Rs. per sheet of 8 octavo pages. The exact amount of remuneration will be fixed by the Council in each special case. The remuneration allowed is to include all charges, as for procuring MS., Copying, Collating, &c. : proofs to be corrected by the editor.

5th. Each fasciculus to have a consecutive No. without reference to volumes ; the paging to be continuous for each work and for each translation of a work, so that each work or translation shall form a distinct volume and have its separate title-page.

6th. The price to be reduced to 10 annas per No.

WORKS PUBLISHED.

	<i>Former price.</i>	<i>Reduced price.</i>
Vol. I.—The first two Lectures of the Sanhitá of the Rig Véda, with the Commentary of Mádhava A'chárya, and an English translation of the text. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4,.....	4 0 0	2 8 0
Vol. II.—Parts I. and II.—The Brihad Aranyaka Upanishad, with the Commentary of S'ankara A'chárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18, ...	11 0 0	6 14 0
Part III.—An English translation of the above Upanishad and Commentary. Fasciculi I. II. Nos. 27 and 38,	2 0 0	1 4 0

	Former price.	Reduced price.
Vol. III.—The Chhândogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achârya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25,.....	6 0 0	3 12 0
Vol. VII.—The Taittiriya, Aittarêya and Swétas'wata- ra Upanishads, with Commentary, &c. Nos. 22, 33 and 34, ...	3 0 0	1 14 0
Vol. VIII.—The Is'a, Kêna, Katha, Pras'na, Mundaka, and Mândukya Upanishads, with Commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31,	6 0 0	3 12 0
Vol. XV.—The Taittiriya, Aittarêya, S'wétas'watara, Kêna, Is'a Katha, Pras'na, Mundaka and Mândukya Upanishads, Translated from the Original Sans- krit, by Dr. E. Röer, Fasciculus I. Nos. 41 and 50,	2 0 0	1 4 0
Vol. IX.—Division of the Categories of the Nyâya Philosophy, with a Commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer, Nos. 32 and 35,.....	2 0 0	1 4 0

WORKS IN PROGRESS.

Vol. IV.—The ELEMENTS OF POLITY, by KÂMANDAKI. Edited by Bâbu RÂJENDRALÂL MITTRÂ. Already published, Fasciculus I. being No. 19.

Vol. V.—The LALITA-VISTARA, or Memoirs of the Life and Doctrines of SÂKYA SINHA. Edited by BÂBU RÂJENDRALÂL MITTRÂ. Already published, Fasciculus I, No. 51.

Vol. VI.—ARABIC BIBLIOGRAPHY. Edited by DR. A. SPRENGER. Published, Fasciculus I. being No. 21.

Vol. X.—The SÂHIYYA-DARPAÑA, or Mirror of Composition, by VIŠWANATHA KAVIRÂJA, with English Translation by J. R. BALLANTYNE, LL. D. Published, Fasciculi I. II. III. IV. Nos. 36, 37, 53 and 54.

Vol. XI.—UTTARA NAIŠHADA CHARITA, by SRI HARSA, with the Commentary of Nârâyana. Edited by Dr. E. RÖER. Already published, Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 47 and 52.

Vol. XII.—The CONQUEST OF SYRIA BY THE PSEUDO WAQIDY. Edited in Arabic, by W. LEES.

Vol. XIII.—ITÂN FÏ 'OLU'M ALQORÂN, or (seventy) exegetic-sciences of the Korân by SOYÛTY in Arabic, edited by MOWLAWÊES BASHEEROOD-DEEN and NOÛROOL HAKK, with an analysis by Dr. A. SPRENGER. Two parts are published.

Vol. XIV.—PURÂNA SANGRAHA, or a collection of the Purânas in Sanscrit and English, by the Rev. PROFESSOR BANERJEA. No. 1, containing a part of the Mârkanḍêya Purâna is published.

Vol. XV.—The second part of the SEKANDER-NÂMAH OF NIZÂMY which is also called the Khirad-nâmâh. Edited by AGHÂ MOHAMMAD SHUSTERY and Dr. A. SPRENGER. The first half is published.

Vol. XVI.—SÂNKHYA PRAVACHANA BHÂŠHYA. Edited by F. EDWARD HALL, M. A. and translated by J. R. BALLANTYNE, LL. D.

Vol. XVII.—Ibn Miskawayh's work on Ethics in Arabic. Edited by CAPTAIN F. HAYES, M. A.

CHAITANYA CHANDRODAYA NÂTAKA of Kavikarnapûra. Edited by Bâbu RÂJENDRALÂL MITTRÂ. Already published Fasciculi I. II, Nos. 47 and 48.

The Prâkrita Grammar of Kramadîswara. Edited by Bâbu RÂJENDRALÂL MITTRÂ.

An English translation of the CHHÂNDOGYA UPANISHAD of the Sâma Veda. By Bâbu RÂJENDRALÂL MITTRÂ.

SARVADARSANA SANGRAHA; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy. Edited by Paṇḍita ISWARACHANDRA VIDYÂSÂGARA.

BIBLIOTHECA INDICA ;
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS,

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

SANSKRIT WORKS IN PROGRESS.*

The ELEMENTS OF POLITY, by KÁMANDAKI. Edited by Bábu RÁJENDRALÁL MITTRA. Already published, Fasciculus I. being No. 19.

The LALITA VISTARA, or Memoirs of the Life and Doctrines of SÁKYA SINHA. Edited by Bábu RÁJENDRALÁL MITTRA. Already published, Fasciculi I. and II. Nos. 51 and 73.

The Prákrita Grammar of Kramadísvara. Edited by Bábu RÁJENDRALÁL MITTRA.

An English translation of the CHHÁNDOGYA UPANISHAD of the Sáma Veda, By Bábu RÁJENDRALÁL MITTRA. Already published, Fasciculus I. No. 78.

The VEDÁNTA SÚTRAS. Edited by DR. RÖER, Published, Fasciculi I. and II. Nos. 64 and 89.

The TAITTIRÍYA SANHITÁ of the Black Yajur Veda. Edited by Dr. E. RÖER. Published, Fasciculi I. to VIII. Nos. 92, 117, 119, 122, 131, 133, 134 and 137.

The TAITTIRÍYA BRÁHMANA of the Black Yajur Veda. Edited by Bábu RÁJENDRALÁL MITTRA. Published, Fasciculi I. and II. Nos. 125 and 126.

The SÚRYA-SIDDHÁNTA, with its Commentary the Gúdhártha-prakás'aká. Edited by FITZ-EDWARD HALL, A. M. Already published, Fasciculi I. II. and III. Nos. 79, 105 and 115.

The TALE OF VÁSAVADATTA', by SUBANDHU, with its Commentary entitled Darpana. Edited by FITZ-EDWARD HALL, A. M. Published, Fasciculi I. and II. Nos. 116 and 130.

The MA'EKANDEYA PURA'NA. Edited by K. M. BANNERJEA, already published, Fasciculi I. II. and III. Nos. 114, 127 and 140.

* For a list of the Persian and Arabic works in progress, See No. 130 of the Bibliotheca India.

WORKS PUBLISHED.

	<i>Former Price.</i>	<i>Reduced Price.</i>
The first two Lectures of the Sanhita of the Rig Veda, with the Commentary of Mádharma Achárya, and an English translation of the text. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4, ...	4 0 0	2 8 0
The Brihad Aranyaka Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 5 to 13, 16 and 18, ...	11 0 0	6 14 0
An English Translation of the above Upanishad and Commentary. Nos. 27, 38 and 135, ...	3 0 0	1 14 0
The Chhándogya Upanishad, with the Commentary of S'ankara Achárya, and the Gloss of Ananda Giri. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 14, 15, 17, 20, 23 and 25, ...	6 0 0	3 12 0
The Taittiríya, Aittaréya and S'wétás'watara Upanishads with Commentary, &c. Nos. 22, 33, and 34, ...	3 0 0	1 14 0
The Is'á. Kéna, Katha, Pras'na, Muṇḍaka, and Mándukya Upanishads, with Commentary, &c. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 24, 26, 28, 29, 30 and 31, ...	6 0 0	3 12 0
The Trittiríya, Aittaréya, S'wétás'watara, Kéna, Is'á, Katha, Pras'na, Muṇḍaka and Mándukya Upanishads. Translated from the Original Sanskrit, by Dr. E. Röer, Nos. 41 and 50, ...	2 0 0	1 4 0
Division of the Categories of the Nyáya Philosophy, with a Commentary and an English Translation, by Dr. E. Röer, Nos. 32 and 35, ...	2 0 0	1 4 0
The Sáhitya-Darpana, or Mirror of Composition, by Viswanátha Kavirája, edited by Dr. E. Röer, Nos. 36, 37, 53, 54 and 55, ...	5 0 0	3 2 0
The Chaitanya Chandrodaya Nátaka of Kavikarnapura. Edited by Bábu Rájendralál Mitra, Nos. 47, 48 and 80, ...	3 0 0	1 14 0
The UTTARA NAISHADA CHARITA, by SRI HARSA, with the Commentary of Náráyana. Edited by Dr. E. RÖER. Fasciculi I. II. III. IV. V. VI. VII. VIII. IX. X. XI. and XII. Nos. 39, 40, 42, 45, 46, 52, 67, 72, 87, 90, 120, 123 and 124, ...	12 0 0	7 8 0
The SÁNKHYA-PRAVACHANA-BHÁSHYA. Edited by Fitz-Edward Hall, A. M., and to be translated by J. R. Ballantyne, LL. D. Fasciculi I. II. and III., being Nos. 94, 97 and 141, ...	0 0 0	1 4 0
The SARVADARSANA SANGRAHA; or an Epitome of the different systems of Indian Philosophy. By MÁDHAVÁ-CHÁRYA. Edited by Pandita Is'WARACHANDRA VIDYÁ-SÁGARA. Fasciculi I. and II. Nos. 63 and 142, ...	0 0 0	1 4 0